‘भारत’कार हेगडे देसाई यांचे निवडक अग्रलेख

खंड : २

संपादक : शशिकांत नार्वेकर

जन्म-१९३१ मृत्यू-१९९८

कै. शशिकांत नार्वेकर यांच्या कार्यमग्न जीवनाचे कलावेड आणि ध्येयधुंदी हे दोन विधायक पैलू. सृजनशील कलावंत आणि कृतिशील ध्येयवादी यांच्या पुढे नार्वेकर सदैव नतमस्तक होत. अशा थोरामोठ्यांचे आदरसत्कार करताना त्यांचे देहभान हरपे... १९४९ साली दिवंगत झालेल्या ध्येयनिष्ठ 'भारत'कारांचा सत्कार करण्याचं भाग्य काही नार्वेकरांना लाभलं नव्हतं... 'भारत'पत्राच्या दुर्मिळ संचिका तर एका अभ्यासकानं केप्याहून पणजीला आणून त्यांचा चिखल करून टाकला होता. जिद्दी नार्वेकरांनी सेंट्रल लायब्ररीत दिवस दिवस बसून 'भारत'च्या जीर्ण संचिकांतून 'भारत'कारांची ही वाङ्मयमूर्ती शोधून काढली... हा ग्रंथ म्हणजे आधुनिक गोमंतकाच्या त्या थोर प्रणेत्याची मोठ्या परिश्रमाने बांधलेली पूजा आहे... भगवंत आणि भक्त दोघांचेही हे चिरंतन स्मारक आहे !... ते नव्या पिढीला प्रेरणा देत राहील.. भारतकारांचा समाजप्रबोधनाचा वसा ती पुढे नेईल....

‘भारत’ कार हेगडे - देसाई यांचे निवडक अग्रलेख

खंड - दुसरा

संपादक

शशिकांत नार्वेकर

संपादन सहाय्य आणि परिपूर्ती

प्रा. रवीन्द्र घवी

परेश प्रभु

‘भारत’कार हेगडे देसाई प्रतिष्ठान

कुसमण, केपे-गोवा

‘भारत’ कार हेगडे देसाई यांचे निवडक अग्रलेख
खंड – २
आवृत्ती– पहिली : ९ नोव्हेंबर २००१
(कै. शशिकांत नार्वेकर प्रथम पुण्यतिथी)

प्रकाशन क्र. : ४६

- **प्रकाशक :**
  गोमंतक मराठी अकादमी,
  राणी प्रमिला आर्केड,
  १८ जून मार्ग, पणजी, गोवा. ४०३ ००१.

- **अक्षरजुळणी :** प्रवीण रणदिवे

- **मुद्रितशोधन** : प्रवीण भोजराज

- **मुखपृष्ठ :** संज्योती ग्राफिक्स्, कोल्हापूर

- **पुर्नमुद्रण :**
  ०७ नोव्हेंबर २०१५
  ‘भारत’कार प्रतिष्ठान
  कुसुमण केपे–गोवा

- © **‘भारत’कार हेगडे देसाई प्रतिष्ठान**

- **मुद्रक :**
  चैतन्य ऑफसेट,
  मिरजकर तिकटी, मंगळवार पेठ,
  कोल्हापूर.

- **किंमत : स्वेच्छा मूल्य**

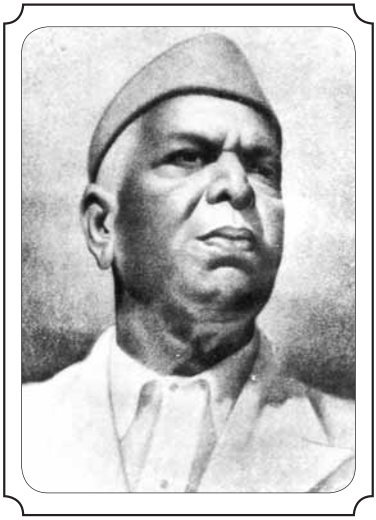

कै. गोविंद पुंडलीक हेगडे देसाई

जन्म : १८८५ मृत्यू : १९४९

''लोकमतांचे यथास्वरूप आविष्करण करणे हें वृत्तपत्रांचे कार्य असतेच पण लोकमतास इष्ट वळण देणे हे वृत्तपत्राचे महत्त्वाचे कार्य आहे आणि ही दोन्ही कार्यें एकसमयावच्छेदे बजावणे हे 'भारता' चे आज पर्यंतचे धैर्य आहे.''

'भारत'कार गो. पुं. हेगडे देसाई

'भारत'कारांचे १९४९ पर्यंत वास्तव्य असलेली केपे येथील वास्तू.
१९६९ साली या वास्तूच्या जागी नवीन घर बांधण्यात आले.

'भारत'कार हेगडे देसाई व त्यांच्या पत्नी सुंदराबाई गो. हेगडे देसाई यांचे
'शांतीबाग' केपे येथील स्मारक

अर्पणपत्रिका

ज्यांनी आपल्या लेखणीने पोर्तुगीज सरकारची नाराजी पत्करून स्वत:वर एकूण ५० खटले ओढवून घेतले, चार वेळा शिक्षा भोगली, २५ हजार रुपयांची पदरमोड सोसली आणि मरेपर्यंत 'भारत' सारखे झुंजार पत्र जिद्दीने चालवून स्वातंत्र्यपूर्व कालातील बाणेदार गोमंतकीय मराठी वृत्तपत्र सृष्टीच्या इतिहासात नाव सुवर्णाक्षरांनी लिहावे अशी लोकोत्तर कामगिरी केली त्या कै. गोविंद पुंडलीक हेगडे देसाई यांच्या दुर्मिळ अग्रलेखांचे हे संपादन त्यांच्याच प्रेरक स्मृतीस अर्पण करताना गोमंतक मराठी अकादमीस धन्यता वाटत आहे.

पुर्नमुद्रण व पुर्नप्रकाशनाच्या निमित्ताने...

स्वर्गीय शशीकांत नार्वेकर संपादित आणि गोमंतक मराठी अकादमी प्रकाशित 'भारत'कार हेगडे देसाई यांचे निवडक अग्रलेख (नूतन खंड १ व खंड २) या ग्रंथाचे पुर्नप्रकाशन त्यांच्या १३०व्या जयंतीदिनी करताना 'भारत'कार हेगडे देसाई प्रतिष्ठानांस अतीव समाधान वाटत आहे.

दोन्ही नूतन खंड स्वातंत्र्यलढ्याचा व समाजकार्याचा त्यांचा वारसा अबाधित ठेवणाऱ्या त्यांच्या तीन पुत्रांच्या स्मृतीस अर्पण.

स्व. कृष्णकांत (कांत, कांता देसाई)

–धारवाड येथील महाविद्यालयीन शिक्षण चालू असतानाच १९४६ साली स्व. सदानंद विर्जीनकर सह केपे येथील जुन्या बस स्थानकावर सत्याग्रह –केपे न्यायालयाकडून ४६ दिवसांची सजा, तद्नंतर वडीलांच्या सल्ल्यानुसार मुंबई–बेळगाव येथून मुक्ति लढ्यात सक्रिय सहभाग –गोवा राष्ट्रीय काँग्रेसचे १९५६ पर्यंत सर कार्यवाहक –१९५७ ते १९६३ दरम्यान दादरा नगर हवेली प्रशासनाचे कायदा सल्लागार –१९६३ ते १९६७ पर्यंत गोवा संघ प्रदेशाचे पहिले गोमंतकीय अवर सचिव (अंडर सेक्रेटरी) कायदा विभाग.

स्व. नरेंद्र (नरुबाब, नरुसर)

मॅट्रीक नंतर 'भारत' पत्राच्या प्रशासनात भरीव आणि सक्रिय मदत, 'उमलत्या कळ्या' ह्या 'भारत' पत्रात प्रसिद्ध होणाऱ्या सदराचे संपादन, वडीलबंधु कृष्णकांत ह्यांनी आपल्या सहकाऱ्यासोबत सुरू केलेल्या इंग्रजी प्राथमिक वर्गात शिक्षक ह्मणून कार्यरत. वडीलांच्या मृत्यूनंतर पूर्ण वेळ शिक्षकीपेशा –इंग्रजी प्राथमिक वर्गाचे पूर्ण वेळ माध्यमिक शाळेत रुपांतर करण्यात मोलाचा सहभाग –मुक्ति लढ्यात भूमिगत कार्य चालूच –१९५४ मध्ये पोलिसांची घरावर धाड व अटक –मडगाव पोलिस स्थानकात स्वातंत्र्य सैनिक फेलिसियो कार्दोज सहीत तीन महिने स्थानबद्ध व नंतर सुटका –सर्व सार्वजनिक कार्यात सदैव अग्रेसर.

स्व. नरसिंह (बाबू हेगडे)

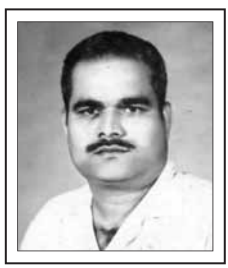

माध्यमिक शिक्षण चालू असतानाच गोवा मुक्ति लढ्यात सक्रिय सहभाग –मॅट्रिकच्या परिक्षेच्या अवघ्या काही दिवसा आधी पोलिसांची घरावर धाड व अटक –प्रथम मडगाव व नंतर पणजी पोलिस स्थानकात 'आजेंत मोंतेर'कडून यथेच्छ 'पाहुणचार', नाक, कान व कमरेला कायमस्वरुपी बाधा –सैनिकी न्यायालयाने फर्मावलेली चार महिन्यांची सजा भोगून सुटका –उर्वरीत जीवन गोव्यातील एका खाजगी आस्थापनात निवृत्ती पर्यंत जबाबदारीचे कार्य.

अनुक्रमणिका

- गो. म. अकादमी अध्यक्षांचे मनोगत – प्रा. गोपाळ मयेकर ...नऊ
- प्रस्तावना – प्रा. रवीन्द्र घवी ...दहा
- दुसऱ्या खंडाच्या निमित्ताने – परेश वासुदेव प्रभु ...सतरा

भारताचे हृद्गत

वर्षगांठ ०१
भारताचा पुनराविर्भाव ०५
भारताचे हृद्गत ०७
भारतावर खटला! १०
'भारत' व सरकार ११
सत्यमेव जयते! १४
पांच वर्षानंतर १६
सत्य असेल तें बोलणार १७

धार्मिक अग्रलेख

छडा लावलाच पाहिजे! २२
दिव्याखाली अंधेर! २५
सफ्फा मशीद २८
महाजनमंडळ्यांस इशारा ३०
काललीला! ३४
आमचे धार्मिक उत्सव ३८
जुन्या शवाचें नवें प्रदर्शन ४१
ख्रिस्त्यांची राष्ट्रीय भावना ४२
ख्रिस्त्यांची दिशाभूल ४४
नाताळ कीं ना–ताळ? ४७

सांस्कृतिक अग्रलेख

नाटकें ५२
नाट्यकला! ५४
महाराष्ट्रास झालेली विकृती ५७
भजनी सप्ताह ६१
आमचे डोळे कधीं उघडणार? ६५
परदेशगमन ७०

शैक्षणिक अग्रलेख

मुष्टिफंडसंस्था – पणजी ७५
हिंदूचें शिक्षण ७९
धोरण चुकतें आहे! ८२
पण हें असे चालणार तरी कोठवर? ... ८६
ही दिशा बदलली पाहिजे ९१
संन्याशी पाहिजेत! ९४
हे आमचे गुरूच नव्हेत! ९८
हे शिक्षक कीं तक्षक? १००
परावलंबी शिक्षण १०२
परावलंबी शिक्षण १०५

लोकशिक्षण................................ १०८
शिक्षणाचें प्राचीन ध्येय.................. ११२
स्त्रीशिक्षणाची इष्ट दिशा................. ११७
आमच्या शिक्षणाची दैना................ १२१

भाषिक अग्रलेख

इंग्रजी भाषा व हिंदुस्थानचे एकराष्ट्रीयत्व................................ १२७
मराठीची गळचेपी १३१
गोव्यांत मराठीविषयीं अनास्था १३३
कोंकणी, मराठी व हिंदी................. १३४
मराठी भाषा व सरकारचें धोरण....... १४०
मराठी भाषेचें दुर्दैव १४३

आर्थिक अग्रलेख

शेतकी खाते व जनता.................. १४८
जुन्या अनुभवाची पुनरावृत्ति!........... १५३
गोरक्षण १५६
कर आणि गव्हर्नर......................... १६१
हात आटोपा!.............................. १६३
कराचें राज्य............................... १६५
उद्योगी बना!.............................. १६७
आमची सांपत्तिक उन्नति कशी होईल?.............................. १६८
येरे माझ्या मागल्या!..................... १७०
सांपत्तिक उन्नतीचे मार्ग................. १७२
शेती खातें व जनता...................... १७५
काटकसर व सरकार..................... १७६
गोव्याचें नष्टचर्य! १७७
माणसांवर कर व देशावर कहर........ १७९
सत्याग्रह करा! १८२
स्वस्थ बसूं नका! १८४
आजही पुन्हां तेंच!....................... १८६
किल्ला सर करा! १८८
धंद्यांची आवश्यकता...................... १९०

संकीर्ण अग्रलेख

आर्यवैद्यकावरील बहिष्कार १९४
पावसाची सर काय ह्मणते? १९७
डॉ. बुकर टी. वॉशिंग्टन................. २०१
दोन नवीन शहरें.......................... २०३
कै. लो. बाळ गंगाधर टिळक........... २०६
यशाची गुरुकिल्ली......................... २०९
विषाचे फवारे.............................. २१०
मानवी न्याय २१२
गांधी टोपी................................. २१४
गोवा हिंदु असोसिएशन................. २१६
श्रीकृष्ण – चरित्र २१७
श्रीकृष्ण – चरित्र (उत्तरार्ध)........... २२३

मनोगत

'भारत'कार हेगडे–देसाई यांची जन्मभूमी व कर्मभूमी असलेल्या केपे येथे संपन्न होत असलेल्या २४ व्या गोमंतक मराठी साहित्य संमेलनात त्यांच्या अग्रलेखांचा दुसरा खंड प्रकाशित करण्याचा सुयोग लाभत असल्याबद्दल गोमंतक मराठी अकादमीस अतिशय आनंद होत आहे. कै. शशिकांत नार्वेकर यांनी संकलित केलेल्या उर्वरित अग्रलेखांची विषयवार मांडणी करून व अभ्यासपूर्ण टिपण जोडून पहिल्या खंडाप्रमाणेच प्रा. रविंद्र घवी यांनी या दुसऱ्या खंडाचीही सिद्धता केली व संकल्प तडीस नेला. या कामात त्यांना यावेळी अकादमी सदस्य पत्रकार श्री. परेश प्रभू यांचे मोलाचे साह्य लाभले. त्यांच्याही हेगडे–देसाई यांच्या अग्रलेखांवरील अभ्यासपूर्ण आढाव्याचा या खंडात नव्या पिढीच्या पत्रकाराचा दृष्टिकोण समजावा ह्मणून अंतर्भाव केला आहे. कै. हेगडे–देसाई यांच्या अग्रलेखांचे दोन्ही खंड आता गोमंतकीय जनतेस, विशेषत: अभ्यासकांस, एक महत्त्वाचा ऐतिहासिक दस्तऐवज ह्मणून उपलब्ध झाले आहेत. मराठी विषयाचाच नव्हे तर समाजशास्त्र, शिक्षण, राजकारण इ. विषयांचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस त्यांच्या विद्याशाखीय अभ्यासासाठी हे खंड निश्चितच उपयोगी ठरतील. लघु प्रबंधाचा वा दीर्घ प्रबंधाचा विषय ह्मणून या खंडातील अग्रलेखांचा त्यांना निश्चितच विचार करता येईल. त्यादृष्टीने अभ्यासाची प्रेरणा नव्या पिढीतील विद्यार्थ्यांना व्हावी ही इच्छा. तसेच पत्रकारितेच्या क्षेत्रात जीवनवृत्ती स्वीकारलेल्या नव्या पिढीतील पत्रकारांनाही पत्रकारितेचा आदर्श या खंडांतून गवसेल व त्यांच्यात जीवननिष्ठा, झुंजार वृत्ती, जनहितदक्षता व चौफेर निरीक्षण इ. गुण विकसित होण्यास मदत होईल असा विश्वास वाटतो.

गोमंतक मराठी अकादमीच्या मराठी बाण्याचे लोण गोमंतकाच्या घराघरात पोचवण्याचे काम हे दोन्ही खंड करतील यात संदेह नाही. या खंडाच्या सिद्धीस सहाय्यक झाल्याबद्दल प्रा. रविंद्र घवी व श्री. परेश प्रभू यांचे व 'अक्षररचना'च्या सौ. सावंत आणि त्यांचे सहकारी यांचे आह्मी आभारी आहोत.

गोपाळ मयेकर
अध्यक्ष
गोमंतक मराठी अकादमी

प्रस्तावना

गोमंतक मराठी अकादमीच्यावतीने प्रसिद्ध होत असलेल्या 'भारतकार हेगडे-देसाई यांच्या निवडक अग्रलेखांच्या' दुसऱ्या आणि अखेरच्या खंडाने एका उत्तम वाङ्मयीन प्रकल्पाच्या परिपूर्तीचे समाधान वाटत आहे. 'भारत'कारांच्या जन्मशताब्दीच्या वर्षी (१९८५) या प्रकल्पाचा संकल्प सुटला. एक ध्येयपूजक कार्यकर्ते कै. शशिकांत नार्वेकर यांनी अग्रलेखांची एकांडेपणाने जमवाजमव केली व नार्वेकरांसह आह्मी त्यांचे वर्गीकरण करून संपादन केले. तथापि अग्रलेखांचा संपादित ग्रंथ पाहण्याचे भाग्य नार्वेकरांना काही लाभले नाही. १९९८ साली अल्प आजारात त्यांचे निधन झाले. कै. नार्वेकरांच्या प्रथम स्मृतिदिनी अकादमीने हा ग्रंथ प्रकाशित करण्याचा चंग बांधला. दि. ७ जून १९९९ रोजी या ग्रंथाचा पहिला खंड प्रकाशित करून दुसरा खंड लवकरच प्रकाशित करण्याचे अभिवचन दिले. आज त्या वचनाची पूर्ती होत आहे. 'भारत'कारांच्या कर्मभूमीत केप्याला हे घडत आहे. संकल्पनानंतर सोळा वर्षांनी हे काम पूर्ण झाले आहे. आज कै. शशिकांत नार्वेकर हयात असते तर प्रस्तुत प्रास्ताविक त्यांनीच लिहिले असते आणि त्यात धन्यतेचे उद्‌गार काढले असते. पण काळलीला अघटित असतात. आज कै. नार्वेकरांच्या कार्याची पूर्तता करताना आमचे मन विषण्णता आणि धन्यता यांच्या संमिश्र भावनांनी भरून आले आहे. काम चांगले आहे, अशी भावना मनात दृढ असेल तर कामास सुरुवात करावी, ते कधी ना कधी तरी पूर्णतेला जाते, अशी कै. नार्वेकर यांची धारणा होती. त्याच धारणेने त्यांनी एकांडेपणाने हे काम सुरू केले. कामाचे महत्त्व ओळखून झुंजार पत्रकार श्री. नारायण आठवले यांनी वीस हजार रुपयांचा निधी उपलब्ध करून दिला. पण ग्रंथाची पृष्ठसंख्या वाढल्याने तो दोन खंडात विभागावा लागला. 'भारत'कारांच्या राजकीय व सामाजिक अग्रलेखांचा पहिला खंडच सुमारे पाचशे पृष्ठांचा झाला.

निधीअभावी दुसऱ्या खंडास विलंब झाला परंतु गोमंतक मराठी साहित्य संमेलनाच्या २४ व्या अधिवेशनाच्या स्वागत समितीने अकादमीचे प्रथम खंडाबद्दल अभिनंदन करून दुसरा खंड केप्याच्या संमेलनात प्रसिद्ध करण्याची विनंती अकादमीस केली. अकादमीचे अध्यक्ष प्रा. गोपाळराव

मयेकर आणि त्यांच्या कार्यकारिणीने तत्परतेने विचार करून या खंडाच्या प्रकाशनाचे काम तातडीने मार्गी लावले आणि ह्मणून आज हा दुसरा खंड प्रकाशित होत आहे.

'भारत'कारांचे दुर्मिळ झालेले बरेचसे अग्रलेख आता या दोन खंडांत संग्रहित झाले आहेत. निर्मळ विचार, उत्कट देशभक्ती, झुंजार वृत्ती, आणि कळकळ या गुणांनी अक्षर झालेल्या 'भारत'कारांच्या विचारधनाने अखेर काळावर मात केली आहे. स्वातंत्र्यपूर्वकालीन गोमंतकीय सम ाजस्थितीचा अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांना एक महत्त्वाचे साधन आता उपलब्ध झाले आहे. या वाङ्मयीन कार्याबद्दल ते मराठी अकादमीस कायमचा दुवा देत राहतील.

या ग्रंथाच्या पहिल्या खंडात 'भारत'कारांचे निवडक राजकीय व सामाजिक अग्रलेख आले आहेत. या दुसऱ्या खंडात त्यांचे 'धार्मिक', 'भाषिक', 'शैक्षणिक', 'आर्थिक', 'सांस्कृतिक' व 'संकीर्ण' विषयांवरील अग्रलेख दिले आहेत. त्यावरून 'भारत'कारांची सर्वांगीण, व्यापक दृष्टी प्रकट होते व १९१२ ते १९४९ या काळातील गोमंतकीय समाजजीवनाची अनेक अंगे उजळून निघतात. आज विस्मरणात गेलेल्या पण थोर गोमंतकीय व्यक्तींचे स्मरण जागे होते. पोर्तुगालात १९१० साली राज्यक्रांती होऊन 'रिपब्लिक' अस्तित्वात येताच गोमंतकीय हिंदु समाजात कशी जागृती झाली व सार्वजनिक जीवनाची उभारणी कशी झाली. त्याचे जिवंत चित्र डोळ्यांपुढे उभे राहते. 'भारत'कारांच्या अग्रलेखांचे हे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

'भारत'पत्राच्या प्रथमांकातील अग्रलेख पहिल्या खंडाच्या आरंभी दिला होता. त्याच प्रमाणे 'भारत' पत्रात धोरण विशद करणारे जे अग्रलेख वेळोवेळी प्रसिद्ध झाले त्यांचे संकलन करून 'भारता'चे हृद्गत या आरंभीच्या भागात या खंडात दिले आहेत. पत्रकारिता हे एक व्रत आहे आणि ते निष्ठापूर्वक चालविण्याची खडतर साधना हेगडे-देसाईंनी आमरण केली, पत्रकारितेचे व्रत ह्मणा वा व्यवसाय ह्मणा, करणारांनी मनन करावे असे विचार या भागात वाचायला मिळतील. 'भारत' पत्राचा इतिहास हे

गोमंतकीय पत्रकारितेचे एक तेजस्वी पर्व होते. याचा प्रत्यय वाचकांना येईल. परकीय सत्तेशी झुंज देत, कायद्याची चौकट पाळूनच जनतेच्या विचारांना वाचा फोडताना ‘भारत’कारांना किती आपदांना तोंड द्यावे लागले आर्थिक, मानसिक संकटे सोसावी लागली, खटले लढावे लागले आणि तुरुंगवासही भोगावा लागला, त्याचे दर्शन इथे घडेल. ‘भारत’ पत्रात अखेरच्या काळात ‘सातवड्याची सत्यकथा’ हे सदर ते लिहित होते. ती त्यांची आत्मकथाच होती. तिचे संकलन करून आणि त्यास या अग्रलेखांची जोड देऊन एक ग्रंथ कुणी तयार केल्यास पारतंत्र्यकालीन गोमंतकातील मराठी पत्रकारितेच्या तेजस्वी पर्वाचे दर्शन वाचकांना घडेल. ते घडण्याची नितांत गरज आहे.

या खंडाच्या मुखपृष्ठावर ‘भारत’कारांचे एक दुर्मीळ छायाचित्र दिले आहे. खरे तर ते एकमेव छायाचित्र आज उपलब्ध आहे. त्याची कहाणीही सांगण्याजोगी आहे व ती ‘भारत’कारांच्या प्रसिद्धीविन्म ुख स्वभावाची द्योतक आहे. आपलं छायाचित्र काढू देण्यास त्यांनी कुणालाही कधीही परवानगी दिली नाही. त्यांचे एक छायाचित्रकार मित्र होते आणि त्यांचा स्टुडिओ केप्यात होता. ‘भारत’कार रोज सायंकाळी या मित्राशी गप्पागोष्टी करण्यासाठी स्टुडिओत जाऊन बसत. पण त्यांनी आपलं छायाचित्र मात्र कधी काढू दिलं नाही. मग हे उपलब्ध छायाचित्र कसं निघालं? याचं श्रेय कै. र. वि. पंडित या छांदिष्ट छायाचित्रकाराकडे जातं. पंडितांना मोठमोठ्या पुढाऱ्यांची छायाचित्रे टिपण्याचा छंद होता. त्यांनी एकदा मुद्दाम केप्यास जाऊन ‘भारत’कारांना थांगपत्ता लागू न देता, गुपचूप, मोठ्या शिताफीनं हे छायाचित्र टिपलं, पंडितांची ही कामगिरी मोठीच ह्मणायची. त्यामुळेच ‘भारत’कार कसे दिसत हे आज आपणास समजू शकते, ‘भारत’कारांच्या दुर्मीळ छायाचित्राची ही कहाणी त्यांचे चिरंजीव श्री. नरेंद्र हेगडे-देसाई यांच्याकडून आह्मास कळली. प्रसिद्धीविन्मुख ‘भारत’कारांच्या मोठेपणाची खूण ह्मणून आह्मी ती इथे नोंदवून ठेवीत आहोत.

भाषिक अग्रलेख

'भारत' पत्र पोर्तुगीज आणि मराठी असे द्वैभाषिक होते. पोर्तुगीज ही परकीय सत्ताधीशांची भाषा होती आणि ती राज्यभाषा होती. सत्ताधीशांना जनमत कळावे ह्मणून त्या भाषेचा अवलंब 'भारत' पत्रानं केला होता. मात्र 'भारत'कारांच्या हृदयात 'देशराजभाषा' ह्मणून मराठीच होती. 'देशराजभाषेतून एक स्वतंत्र विचारांचे पत्र चालावे' या उद्देशानेच 'भारता'चा जन्म झाला होता. 'भारत' पत्रात कोंकणी मजकूरही प्रसिद्ध झालेला दिसतो. कोंकणीची अवहेलना त्यांनी कुठेही केलेली नाही. ते सांगतात ती वस्तुस्थिती मात्र गोमंतकीयांची भाषा ह्मणून मराठीलाच मान होता. आणि या लोकभावनेनुसारच 'भारत'कार मराठीचा आदर करीत होते. नुसता आदरच नव्हे तर ते मराठीचे खंदे पुरस्कर्ते होते. ते काही भाषाशास्त्रज्ञ नव्हते. त्या भूमिकेतून ते लिहितही नाहीत. ते लोकभावनेला उद्‌गार देतात आणि भाषिक परंपरेचे दर्शन घडवितात, त्यांचे पोर्तुगीज प्रमाणेच मराठी भाषेवरही प्रभुत्व होते. मराठी संतसाहित्यानेच त्यांचा मन:पिंड घडलेला दिसतो. तुकोबांसारख्या साधुसंतांची वचने ते जागोजागी उद्‌धृत करतात. स्वातंत्र्यपूर्व काळात गोमंतकीय हिंदूची धारणा मराठी हीच आपली मातृभाषा अशीच होती. ऐतिहासिक दृष्टीने गोव्याच्या भाषिक प्रश्नाचा मागोवा घेणाऱ्यास 'भारत'कारांच्या भाषाविचाराकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. त्या काळात मराठी ही अधिकृत राज्यभाषा नव्हती हे जेवढे खरे आहे तेवढेच मराठी ही गोमंतकाची अनभिषिक्त राज्यभाषा होती, हेही खरेच आहे. ह्मणूनच 'भारत'कार नि:संदिग्ध शब्दांत मराठीचा पुरस्कार करताना दिसतात.

धार्मिक अग्रलेख

'भारत'कार श्रद्धाळू धार्मिक नव्हते. त्यांच्या धर्मविचारांवर आगरकरांच्या बुद्धिप्रामाण्यवादाचा प्रभाव होता. मात्र हा प्रभाव कर्मठ स्वरूपाचा नव्हता. थकल्याभागल्या भाविकांना मंदिरांत शांती लाभावी आणि त्यासाठी देवस्थानांच्या कारभारात राजसत्तेने ढवळा-ढवळ करू नये, असं ते बजावतात. 'भारत'कारांच्या धर्मविषयक लेखनात एक महत्त्वाचा मुद्दा

येतो. हिंदू, मुस्लीम आणि ख्रिश्चन या तीन धर्मांचे अस्तित्व त्या काळात गोव्यात होते. आदिलशाहीच्या काळात तलवारीच्या जोरावर मुस्लीम धर्म गोमंतकात आला आणि तो समाजात पसरला. पोर्तुगिजांच्या बरोबर ख्रिश्चन धर्म अवतरला आणि त्यानं इस्लामला क्षीण केलं. हिंदुधर्म स्थानिकांचा पारंपरिक धर्म होता. तो ह्या बिकट परिस्थितीतही टिकून राहिला. धर्म जेव्हा तलवारीच्या किंवा बागनेटांच्या जोरावर येतो, राजसत्तेच्या आश्रयानं येतो तेव्हा राजसत्ता जाताच त्या धर्माला उतरती कळा लागते. इस्लामचे तसे झालेले त्यांनी दाखविले आहे व ख्रिस्ती धर्माचे तसेच होईल असे भाकीत त्यांनी केले आहे. या दृष्टीने ‘सफा मशीद’ व ‘काळलीला’ हे दोन अग्रलेख अवश्य वाचावेत. राजसत्तेच्या आश्रयाने धर्म अवतरला तरी तो टिकत नाही, माणसांची किंवा समाजाची आंतरिक गरज ह्मणून जो धर्म अस्तित्वात येतो तोच टिकतो, गोव्यात हिंदुधर्मच टिकून राहील, असं ऐतिहासिक समालोचन त्यांनी केलं आहे. ते मार्मिक आहे. स्वत: सश्रद्ध नसले तरी समाज जीवनातील श्रद्धेची शक्ती ते ओळखून आहेत. या शक्तीचं मानवाच्या अंतर्विश्वातील महत्त्वही ते जाणून आहेत. राजसत्तेशी धर्माची युती होण्यातील धोका ते अचूक नोंदवितात. धार्मिकतेचा अधिक्षेप न करता ते आपलं सखोल आणि मर्मग्राही विवेचन संयमानं करतात.

आर्थिक विचार

परकीय सरकारने गोऱ्या नोकरशहांच्या गलेलठ्ठ पगारांसाठी एतद्देशीय जनतेवर लादलेले कर अन्यायकारक आहेत. त्यांच्या विरुद्ध जनतेने आवाज उठवावा, सनदशीर मार्गाने सत्याग्रहाचा अवलंब करावा, असे आवाहन करणारे अग्रलेख ‘भारत’कारांनी स्पष्ट शब्दांत लिहिले आहेत. सरकारी धोरणे व राज्यपालांची वक्तव्ये यावर त्यांनी सडेतोड टीका केली आहे. व गोव्याची आर्थिक अवनती रोखण्यासाठी हिंदूंनी देशी उद्योगधंद्यांची कास धरावी, असे सुचविले आहे. समाजाच्या आर्थिक स्थितीचे त्यांना भान होते. आर्थिक उन्नतीविना समाजस्वास्थ्य लाभणार नाही हे ते जाणून होते. ‘भारत’कारांचे समाजस्थितीवर चौफेर लक्ष होते, हे दिसून येते. महादेव

गोविंद रानडे यांच्याप्रमाणेच तेही व्यापक दृष्टीचे विचारवंत होते असे दिसते. त्यांच्या या चौफेर लेखणीची झलक या खंडातील वेगवेगळ्या अग्रलेखांतून दिसून येईल.

सांस्कृतिक विभागातील तीन अग्रलेखांत त्यांनी अतिरिक्त नाट्यवेडावर टीका केली आहे. त्यांच्या काळी खुद्द गोव्यातच २५० नाटक मंडळ्या अस्तित्वात असल्याची ऐतिहासिक नोंद त्यांनी केली आहे. गोमंतकीय रंगभूमीच्या अभ्यासकास ती महत्त्वाची वाटेल. देशभक्तीपर संस्थांत कार्यकर्त्यांचा अभाव पण नाटकांकडे कार्यकर्त्यांच्या झुंडीच्या झुंडी ही बाब त्यांना आक्षेपार्ह वाटते. नाट्यकलेबद्दल त्यांना अप्रीती दिसते. त्याचप्रमाणे भजनी सप्ताहांना लागलेल्या विकृत वळणाकडेही ते वाचकांचे लक्ष वेधतात. गोमंतकीयांची अतिरिक्त उत्सवप्रियताही ते टीकास्पद मानतात. तसेच जागतिक पटावरील कर्तबगारीच्या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रीय (व गोमंतकीय) कर्तबगारी किती नगण्य आहे त्याचे विदारक वर्णन त्यांनी केले आहे. परदेशगमन करून आपल्या लोकांनी जगाचे अवलोकन करावे व शहाणे व्हावे असे ते सुचवितात, संस्कृतीच्या अनेक अंगांकडे त्यांचे असे लक्ष आहे.

या खंडात 'भारत'कारांचे 'भाषिक', 'धार्मिक', 'शैक्षणिक', 'आर्थिक', 'सांस्कृतिक' व 'संकीर्ण' अग्रलेख वर्गीकरण करून आह्मी दिले आहेत. 'राजकीय' व 'सामाजिक' अग्रलेख पहिल्या खंडात आहेत. त्या सर्वांचा संकलित विचार करताना 'भारत'कारांची चौफेर दृष्टी पाहून मन अचंबित होते. सर्व विषय ते राष्ट्रोध्दाराच्या भावनेने मांडतात. राष्ट्रोद्धार हेच 'भारता'चे खरे उद्दिष्ट होते. पण आह्मला या अग्रलेखांचे एक वेगळे वैशिष्ट्य आज जाणवते. ते ह्मणजे तत्कालीन गोमंतकीय समाजस्थितीचे सर्वांगीण दर्शन. गोव्यातील धार्मिकजीवन, राज्यकर्ता पोर्तुगीज वर्ग, तत्कालीन नोकरशाही, देवस्थानांची व्यवस्था व तेथील दुराचार, आर्थिक स्थिती, तिची कारणे आणि ती सुधारण्याचे उपाय, गोमंतकीयांचे कमालीचे नाट्यवेड, तत्कालीन भजनी सप्ताहांची दुर्दशा, मराठी भाषेसंबंधीच्या लोकभावना, चळवळी, लगतच्या महाराष्ट्रातील घडामोडी व त्यांचा प्रभाव इ. अनेक गोष्टींचे दर्शन या लेखांत घडते. त्याचा विस्तृत परामर्श घेण्याची आमची

इच्छा होती. शिवाय अशा ऐतिहासिक लेखनास ज्या संदर्भ टीपांची जोड आवश्यक असते त्या देण्याचीही इच्छा होती. वेळेच्या बंधनांमुळे आता ते शक्य वाटत नाही.

या ग्रंथाचे दुसरे संपादन साहाय्यक श्री. परेश प्रभू हे गोव्यातील नव्या पिढीचे पत्रकार आहेत. त्यांनी स्वतंत्रपणे अभ्यास करून या खंडासाठी एक टिपण तयार करून दिले. 'भारत'कारांचा कोणता वारसा घेणे कालोचित होईल, ते या टिपणातून दिसून येईल. या प्रस्तावनेचा भाग ह्मणूनच त्या टिपणाकडे पहावे. गोव्यातील नवीन पिढीही आता अशा कामांकडे आकर्षित होऊ लागलेली पाहून कै. हेगडे-देसाई व कै. शशिकांत नार्वेकर या दिवंगतांच्या आत्म्यांना आनंद होईल. श्री. परेश प्रभू यांनी या खंडाच्या सिद्धतेसाठी मला जे सौजन्यशील सहाय्य केले त्याची कृतज्ञ नोंद करून ठेवतो. तसेच 'अक्षर रचना' च्या सर्व मंडळींनी जे अविश्रांत परिश्रम घेतले त्याचीही भारावलेल्या मनाने नोंद करून ठेवतो.

केपे ही 'भारत'कारांची कर्मभूमी असून गोमंतकीय मराठी पत्रकारांचे ते प्रेरणास्थान आहे. ज्या काळात 'भारत'कार कायावाचामनाने या चिमुकल्या प्रदेशाच्या उद्धारासाठी झटत होते तेव्हा 'गोमंतभूषण' किंवा 'गोमंतशारदा' अशी बिरुदे अस्तित्वात नव्हती. पण ही सर्व बिरुदे ज्यांना सन्मानाने दिली असती तरी ज्यांची थोरवी वर्णन करता आली नसती त्या 'भारत'कारांबद्दल केपे वासियांच्या मनात वसत असलेल्या आदरामुळेच या खंडाचे प्रकाशन तिथे होण्याचा योग जुळून आला आहे.

'अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरी' या जातकुळीचे हे 'घाईघाईत लिहिलेले' वाङ्मय आहे. कमालीच्या साध्या भाषेतून चिरंतन सौंदर्य कसे प्रकट होते, त्याचा वस्तुपाठच इथे मिळेल. हे विचारधन संग्रहित करण्याच्या कामी आपण साहाय्यभूत झालो याचं आह्माला समाधान वाटत आहे.

गोमंतक मराठी अकादमीचे अध्यक्ष प्रा. गोपाळराव मयेकर व त्यांची कार्यकारिणी यांनी आह्माला हे समाधान लाभू दिले, याची कृतज्ञ नोंद करून वाचकांचा निरोप घेतो.

– रवींद्र घवी.

‘भारत’कार कै. गो. पुं. हेगडे-देसाई यांचे निवडक अग्रलेख

दुसऱ्या खंडाच्या निमित्ताने

प्रजातंत्र ह्मणवणारी पण जुलुमाची टांगती तलवार कायम ठेवणारी राजसत्ता आणि पावलोपावली भरडली जाणारी दुबळी प्रजा अशा संघर्षपर्वामध्ये बाणेदार पत्रकारितेचा आदर्श निर्माण करीत ‘भारत’ पत्राने जी ऐतिहासिक कामगिरी बजावली तीला तोड नाही. वेळोवेळी दडपशाहीचा दंडुका माथी बसला, राजद्रोहाचा ठपका ठेवला गेला, तरी न डगमगता ‘भारत’कार कै. गो. पुं. हेगडे देसाईंनी प्रबोधन आणि जागृतीचा टिळक-आगरकरांचा वारसा पुढे चालवला. ‘भारत’कारांच्या अग्रलेखांच्या पहिल्या खंडामध्ये राजकीय आणि सामाजिक विषयांवरचे महत्त्वपूर्ण अग्रलेख समाविष्ट करण्यात आले होते. या दुसऱ्या खंडामध्ये धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक अशा अन्य जीवनक्षेत्रांवरील निवडक अग्रलेख समाविष्ट करण्यात आलेले आहेत. ‘भारत’कारांच्या दैदीप्यमान पत्रकारितेची ओळख नव्या पिढीला घडावी, या हेतूने कै. शशिकांत नार्वेकरांनी हे अग्रलेख ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध व्हावेत हा ध्यास घेतला आणि नार्वेकरांच्या निधनानंतर प्रा. रवींद्र घवी यांनी अधुऱ्या राहिलेल्या या संकल्पाची पूर्तता केली. या दुसऱ्या खंडाच्या कामामध्ये खारीचा वाटा उचलण्याची संधी गोमंतक मराठी अकादमीचे विद्यमान अध्यक्ष प्राचार्य गोपाळराव मयेकर यांनी माझ्यासारख्या तरुण पत्रकाराला दिली, त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

आजच्या बदललेल्या परिस्थितीत, सेवा-सवलतीची खैरात करून पत्रकारांना मिंधे बनवण्याचे तंत्र राजकारण्यांनी अवलंबिलेले दिसते. सत्तेची आणि संपत्तीची दासी होऊन राहिलेली, उगवत्या सूर्याला कुर्निसात करणारी आणि दारूच्या प्याल्यात बुडालेली आजची पत्रकारिता सन्मार्गावर आणून तिला समाजहित, राष्ट्रहित यांचे अलंकार चढवण्यासाठी, स्वत्व आणि सत्व

जपत 'भारत'कारांनी जीवनभर दिलेला लढा, आदर्शवाद उराशी जोपासून पत्रकारितेत पाऊल ठेवलेल्या माझ्यासारख्या नव्या पिढीतील पत्रकारांना निश्चितपणे प्रेरणा देत राहील.

'भारत'कारांचे धार्मिक विचार

'भारत'कारांचे धार्मिक विषयांवरचे जे अग्रलेख या ग्रंथात समाविष्ट करण्यात आलेले आहेत, त्यांत धार्मिक उत्सवांचे, देवस्थाने व धर्मपीठांचे बदलत चाललेले स्वरूप, धर्माचाराच्या नावाखाली चाललेली दांभिकता, आदींचा मर्मभेद करण्यात आला आहे. आजच्या परिस्थितीतही 'भारत'कारांचे हे विचार तंतोतंत लागू होतात. यावरून त्या विचारांमागाचे द्रष्टेपण ध्यानी यावे. धार्मिक बुवाबाजीवर कोरडे ओढताना 'भारत'कारांची भाषा परखड बनत असली तरी तिला कोठेही अकांडतांडवाचे स्वरूप प्राप्त झालेले नाही. अत्यंत सुसंस्कृत आणि विचारी मनाचे लख्ख प्रतिबिंब या अग्रलेखांतून दिसून येते. फोंड्याच्या ॲडमिनिस्ट्रेटरने देवस्थानांकडून करवसुली करण्यासाठी कायद्याचे कलम पुढे केले तेव्हा 'सक्तीने जितका पैसा देवालयांतून निघाला, त्याहून जास्त पैसा योग्य मार्ग धरल्यास घेता आला असता, असे आह्मांस वाटते. तरीपण ज्या पद्धतीने तो काढला गेला, ती सरकारी दाबाची पद्धत अत्यंत तिरस्करणीय आहे, असे ह्मटल्यावाचून आमच्याने राहावत नाही.' असे अत्यंत पोटतिडकीचे उद्‌गार 'भारत'कारांनी काढले आहेत. धर्मसंस्थांमध्ये धर्मप्रसाराच्या उदात्त भावनेऐवजी 'छचोरपणा' आल्याचे दिसल्याने अस्वस्थ होऊन 'भारत'कारांनी दुराचारनिरत लोकांचा धर्मसंस्थांत सुळसुळाट झाल्याचे दाखवून दिले. 'दिव्याखाली अंधेर' हा त्यांचा अग्रलेख त्यांच्या परखडपणाचे जाज्ज्वल्य उदाहरण आहे.

'शिणल्याभागल्या प्रापंचिकांची, ह्मणजे जवळजवळ वानप्रस्थाश्रमी लोकांची विरामस्थले व्हावयाची देवालये, आज चारही आश्रमांचा चुथडा करणाऱ्या दुर्वर्तनी लोकांची आश्रयस्थाने झाली आहेत.' असे ऐंशी वर्षांपूर्वी ठणकावून सांगणारे 'भारत'कार माझ्यासारख्या तरुण पत्रकाराला ह्मणूनच वंदनीय वाटतात. 'वर्षभर शिष्टाचाराची बंधने बाळगून शिणलेल्या

आबालवृद्धांस मनाची हौस फेडण्यास जसा शिमग्याचा सण, तद्वत समाजबंधने ज्यांनी फेटाळून लावली आहेत, अशा व्यक्तीस कनककांतेचे उसने सुख उपभोगण्यास देवालये या प्रशस्त जागा ठरल्या आहेत' हे त्यांनी निधडेपणाने दाखवून दिले. आपल्या वंशजांमध्ये सद्धर्मज्योती निरंतर प्रज्वलित राहावी यासाठी पूर्वजांनी उभारलेली मंदिरे जुगारांची केंद्रे बनली, पोरक्या पोरांना खरेदी करून वारांगना बनवले जाऊ लागले, या उद्वेगजनक स्थितीवर त्यांनी कडक शब्दांत कोरडे ओढले. 'देवालयांची सांपत्तिक स्थिती द्विगुणीत झाली, पण नैतिक बाबतींत इतकी खालावली आहेत की त्यांस धर्मस्थाने हे विशेषण मुळीच लागू पडत नाही.' असे स्पष्ट मत त्यांनी नोंदवले आहे. धर्मसंस्थांमध्ये धर्मजिज्ञासा तृप्त होण्याऐवजी 'अल्पज्ञ भिक्षुकांची पोपटपंची व कुटाळ लोकांचा कलह' चालला आहे याकडेही ते लक्ष वेधतात. देवालये ही सद्धर्मज्योती विझली, तर समाजात अधर्माचा गाढ अंधःकार पसरेल, अशी भीती त्यांना वाटते. जी गोष्ट देवालये आणि धर्मसंस्थांची तीच धार्मिक उत्सवांची! गावोगावी बोरीकरबुवांच्या प्रेरणेने सुरू झालेले भजनी सप्ताह 'मूळच्या सद्भावनेस सोडून' होत असल्याचे पाहून या दांभिक भक्तीवर त्यांनी कोरडे ओढले.

'भक्तिच्या ओलाव्याने आर्द्र झालेली भाविक अंतःकरणे ज्या उत्सवात दिसावयाची, तेथे चित्रविचित्र पोषाखांत व रिकाम्या डामडौलात स्वतःचे प्रदर्शन करीत वृद्ध, तरुण टाळ-ढोलक्यांच्या आवाजात आपली हौस भागवून घेताना पाहिले ह्मणजे धार्मिक बाबतींत आमचा समाज कसा वाहात चालला आहे, याची स्पष्ट ओळख पटते व मनाला हळहळ वाटावयास लागते,' असे एका अग्रलेखांत त्यांनी लिहिले आहे. खरा धर्म बाजूलाच राहिला आहे. त्याची जागा भोळ्या भावनांनी घेतली आहे, असे ते ह्मणतात ते आजच्या काळातही तंतोतंत लागू पडत नाही काय? केवळ हिंदू समाजापुरतेच त्यांचे हे निरीक्षण नाही. ख्रिस्ती धर्मानुयायांतही ख्रिस्ताची शिकवण आचरणात येत नाही, उलट त्यांचे आचरण ख्रिस्ताच्या शिकवणीविरुद्ध असल्याचे 'नाताळ की ना-ताळ' या अग्रलेखात ते नमूद करतात. लोकसत्ताक असूनही धर्म व राजकारण यांची फारकत करण्याचे

प्रयत्न 'झोप घेत आहेत' असे त्यांना त्या काळातही दिसून आले. गोव्यात पूर्वी असलेल्या आदिलशाहीचे दाखले देऊन वर्तमान परिस्थितीवर त्यांनी सूचक भाष्य केलेले दिसते. नुसत्या राजसत्तेच्या जोरावर उभारलेले मुकूट राजसत्तेबरोबरच लयास जातात. हे सांगण्यासाठी फोंड्याच्या साफा म शिदीचे उदाहरण देत त्यांनी लेखन केले आहे, नुसती देवालये उभारण्यापेक्षा 'देवालयांची उत्पत्ती ज्यापासून होते आणि ज्याच्या हेळसांळीमुळे त्याचा विनाश होतो, त्या समाजाचीच काळजी घेतली पाहिजे.' ही 'भारत'कारांची भूमिका आहे.

हिंदू जनतेची मातृभाषा, त्यांचा विकास याबद्दल बेफिकीर असलेले सरकार देवालयांच्या संपत्तीबाबत फाजील दक्षता दाखवते यात काहीतरी काळेबेरे असल्याचा संशय आल्याने त्यांनी एका अग्रलेखात महाजनांस सावध केल्याचे दिसते. देवालयांवर महाजनमंडळीचा सामूहिक अंमल असण्याऐवजी सरकारचा एकतंत्री अंमल आणण्यास विरोध दर्शवताना 'ही वेळ आणीबाणीची आहे' असा इशारा ते देतात. महाजनमंडळींनी देवालयांचे स्वातंत्र्य अबाधित राखण्याची खटपट केली नाही. याबद्दल 'कर्तव्यशिथीलतेचा' ठपका 'भारत'कारांनी ठेवला आहे. राष्ट्रीयत्वाबाबत द्विधा मनस्थिती असलेल्या नवख्रिस्त्यांची भावनिक आंदोलने दर्शवताना, 'ज्या देशात आपला व आपल्या पूर्वजांचा जन्म झाला, ज्या देशात आपल्या पूर्वापार संस्कृतीचे धागेदोरे गुंतलेले आहेत, त्या देशाला स्वत:च्या राष्ट्रीयत्वाचा मान न देता, हजारो कोसांवर असलेल्या आपल्या राज्यकर्त्यांच्या राष्ट्राला तो मान ते राष्ट्र स्वधर्मीय आहे एवढ्याच करता देणे हाच राष्ट्रीयत्वाचा दुरुपयोग होय.' असे स्पष्ट प्रतिपादन त्यांनी केले आहे. सेंट झेवियरच्या शवदर्शनाच्या सोहळ्याच्या निमित्ताने पणजी म्युनिसिपालिटीने करवाढीचा प्रस्ताव पुढे केला, तेव्हा 'करवाढीच्या कक्षेत केवळ शवदर्शनासाठी येणाऱ्यांचाच समावेश असावा.' अशी भूमिका त्यांनी आग्रहपूर्वक मांडली. सेंट झेवियरच्या शवदर्शन सोहळ्याला 'राष्ट्रीय' कार्य संबोधण्यास आक्षेप घेताना, 'आम च्या हिंदूंची कोणतीही जत्रा राष्ट्रीय ठरवण्यास वरील कोटीक्रम लढवणारी विद्वान व प्रतिष्ठित मंडळी तयार आहेत काय.' असा रोखठोक सवाल त्यांनी

केला. अशीच निधडी वृत्ती त्यांनी 'सेत्रल लिसेंवांत' गव्हर्नर जनरलच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या एका कार्यक्रमात तिघा 'नेटीव्ह' प्राध्यापकांनी पोर्तुगीजधार्जिणी भाषणे केली, त्यावर कोरडे ओढताना दाखवली आहे. ''माझ्या देशबंधूंनो, आपला मायदेश पोर्तुगाल आहे, तेव्हा आपण पोर्तुगीज या नात्याने पोर्तुगालकरता, फक्त पोर्तुगालकरता झटुया'' या त्यांच्या उद्‍गारांत गोमंतकाचे दुर्दैव गच्च भरून राहिलेले आहे. असे ते लिहून गेले आहेत. 'ख्रिस्ती समाजाच्या धुंद डोळ्यांत झणझणीत अंजन घालून त्यांच्या सुधारणाविषयक प्रचलित कल्पना बदलून टाकणाऱ्या ख्रिश्चन देशभक्तांची आज फार फार आवश्यकता आहे.' असे ते तळमळीने लिहितात.

आर्थिक विषयांवरील अग्रलेख

'भारत'कारांच्या आर्थिक विषयांवरील अग्रलेखांवरून नजर फिरवताना आपल्या मनावर त्यांच्या अभ्यासूपणाचा आणि समाजहिताच्या कळकळीचा ठसा उमटतो. गोव्याच्या आर्थिक स्थितीबाबत आपल्या अग्रलेखातून त्यांनी अभ्यासपूर्ण रीतीने व पूरक आकडेवारीसह उहापोह केल्याचे दिसते. शेती, उद्योग, सहकार, विकास, आर्थिक स्थिती या साऱ्याविषयी त्यांनी विलक्षण कळकळीने लेखन केले आहे. 'गोव्याच्या मुख्य उत्पन्नाची जननी जी जमीन, ती निकस होत आहे.' ही खंत ते एका अग्रलेखात व्यक्त करतात. पाण्याच्या योग्य नियोजनाच्या आवश्यकतेवर ते भर देतात. 'सुशिक्षित वर्गाचा भरणा, प्रदेश सुपीक, मुबलक पाणी, इतके असूनही आमची अशी शोचनीय स्थिती का व्हावी?' असा प्रश्न त्यांना पडला. सहकारी तत्त्वावर औद्यौगिक उपक्रमांची उभारणी करण्याची त्यांची सूचना द्रष्टेपणाचे पुन्हा एकवार दर्शन घडवते. आपल्याकडील उद्योग हे सामाईक भांडवलाच्या पाठबळावर उभे न राहता, एकतंत्री स्वरूपात उभे राहत आहेत, ही बाब त्यांना धोक्याची वाटते.

सामाजिक, नैतिक व इतर बाबतींत सुधारणा झालीच पाहिजे, पण सांपत्तिक (आर्थिक) प्रश्न सर्वांत महत्त्वाचा. सुस्थितीत येण्यासाठी 'उत्तम शेती' हे साधन आहे याची जाणीव त्यांना होती. तरुण पिढीचा कल त्या

काळातही नोकऱ्यांकडे आहे ही बाब त्यांना अस्वस्थ करताना दिसते. गोमंतकीयांची शारीरिक कष्ट घेण्याची तयारी नाही. 'नोकरीच्या आळशी साधनाने पोटाचे कसे बसे साध्य गाठणे बिनभांडवलाने नफ्याचा धंदा करण्यासारखे सुलभ असल्याने शारीरिक त्रास सहन करण्यास, अगर बुद्धीला ताण देण्यास कोणीही पुढे सरसावत नाही. जिकडे तिकडे नोकरीच्या भिकार चर्चेशिवाय चकार शब्द बहुदा ऐकू येत नाही.' असे ते ह्मणतात, ते आजही खरे नाही का?

साखर, कौले, विटा, साबण, कागद, पेन्सिली, आगकाडी, काच वगैरेचे उद्योगधंदे गोव्यात सुरू करता येतील अशी सूचना त्यांनी केलेली दिसते. 'भारत'कारांनी व्यक्त केलेले विचार हस्तिदंती मनोऱ्यात बसून केलेले लिखाण नव्हे. पारोडे कालव्यावर चालणारे शेतीविषयक प्रयोग प्रत्यक्ष जाऊन पाहण्यासाठी 'यापुढे या जागेत प्रत्यक्ष जाऊन माहिती मिळवण्याचे आह्मी योजिले आहे.' असा उल्लेख एका अग्रलेखात आढळतो. त्यांच्या निरीक्षणातील बारकावेही थक्क करणारे आहेत. करवाढीचा त्रास सामान्य जनतेला होऊ नये. अशी आग्रही भूमिका मांडताना 'भाड्याच्या गाड्या, होड्या, बैलरेडे, गाढव व घोडे' ही कामकरी लोकांच्या उदरनिर्वाहाची साधने असल्याने त्यावर कर आकारण्यास त्यांनी विरोध दर्शवला आहे. गोसंहार रोखण्यासाठी गोरक्षण चळवळ उभारण्याची सूचना करताना 'गुरेचराईच्या मोकळ्या जमिनी राखून त्यांच्या पोषणाची तजवीज करावी.' असे सांगण्यास ते विसरत नाहीत. 'अद्वातद्वा खर्च करण्याच्या बादशाही कलास फाटा देऊन सुव्यवस्थेच्या धोरणाचा अविलंबितपणे अवलंब करणे जरुरी आहे.' असे त्यांनी सरकारला बजावले. सरकारने तीन आण्यांचा 'अमानुष' कर लागू केला. तेव्हा 'भारत'कारांच्या 'माणसावर कर-देशावर कहर' या अग्रलेखातील एक उतारा जशाच्या तसा देण्याचा मोह मला येथे आवरत नाही. सामाजिक क्षेत्रात वावरणाऱ्या प्रत्येक कार्यकर्त्याने आणि प्रत्येक राज्यकर्त्याने पुन: पुन्हा मनन करावे, असे हे विचार आहेत. 'समाजाने व त्यातील कार्यकर्त्या व्यक्तींनी आपले कार्य पवित्र अंत:करणाने, सद्‌बुद्धीने व एकनिष्ठपणे करीत राहिले, ह्मणजे झाले. कार्यात

जी एक शक्ती निर्माण होते, जे एक अतर्क्य दिव्य तेज निर्माण होते ते याच्यामुळे. या शक्तीपुढे, या तेजापुढे संकटे हतवीर्य होतात. त्यांचे चालेनासे होते. यश:प्राप्ती होते. सत्कार्ये सिद्धीस जातात. नीच मनोवृत्ती, ढोंगीपणा, भोंदूपणा, खरी कळकळ व नि:स्वार्थ प्रेम यांचा अभाव, नसता गर्व, भलता ताठा, वैयक्तिक व अनीतीमूलक धनतृष्णा, नुसत्या मान्यमान्यतेची फुकट हाव, अंगी पात्रता नसताना व सद्‌बुद्धी नसता सत्ता गाजवण्याची अनिवार घातक इच्छा ही सत्कार्यात येणारी विघ्ने होत. समाजावर ओढवणाऱ्या आपत्ती होत. कार्यनौका उद्‌ध्वस्त करून टाकणारे हे अदृष्य सुरुंग होत. यांच्यामुळे उच्च विचार, उदात्त तत्त्वे व पवित्र ध्येये यांचा लोप होऊ लागतो. ती दडपली जाऊ लागतात. यांच्यामुळे समाजात नसते घोटाळे व नसती अंदाधुंदी माजून राहते.' असे 'भारत'कारांनी लिहून ठेवले आहे.

'भारत'कारांचे संस्कृतीविषयक विचार

सांस्कृतिक विषयांवरील 'भारत'कारांचे अग्रलेख वाचताना एक गोष्ट नजरेत भरते ती ह्मणजे निव्वळ रंजनात्मकतेपेक्षा प्रत्यक्ष कार्यप्रवणतेचा त्यांनी सतत केलेला पुरस्कार. 'ललित कला आपत्प्रसंग सुसह्य करीत असल्या, तरी पतीत राष्ट्राचा उद्धार करण्यास त्या सर्वथा असमर्थ असल्याची 'भारत'कारांची ठाम भूमिका होती. ललित कलांमध्ये गुरफुटलेला समाज आपल्या सामाजिक कर्तव्याचे भान विसरू लागलेला आहे, असे दिसून आल्याने 'भारत'कारांनी त्या काळात प्रचंड लोकप्रियतेच्या शिखरावर असलेल्या नाट्यकलेवर कोरडे ओढण्यास कमी केले नाही. 'राजकीय, सामाजिक वगैरे चळवळी ज्यांच्या जोरावर घडून यायच्या, त्या तरुणांची शक्ती नाट्यकलेत रंगून गेली, तर राष्ट्रोन्नतीस जरुर असलेल्या धाडस, शौर्य इत्यादी पाश्चात्यांच्या सद्‌गुणांचे अनुकरण कोणी करावे?' हा 'भारत'कारांचा सवाल बिनतोड होता. नाट्यकलेच्या आकर्षणामुळे तरुण पिढी राजकीय, सामाजिक चळवळींपासून दूर स्वप्नरंजनाच्या जगात ओढली जात आहे, याची त्यांना खंत होती. आजही परिस्थिती वेगळी नाही. फक्त नाट्यकलेऐवजी चित्रपटांचा पगडा या तरुण पिढीवर आहे एवढेच!'

पुण्यात भरलेल्या नाट्यसंमेलनाच्या निमित्ताने जीवनाधारक बाबींना प्राधान्य हवे की नाट्यकलेसारख्या रंजनात्मक कलांना, असा वाद उपस्थित झाला होता. त्या अनुषंगाने 'भारत'कारांनी जीवनावश्यक बाबींनाच प्राधान्य मिळायला हवे अशी स्पष्ट भूमिका घेतली. नाट्यकला ही समाजाच्या अपकर्षास कारण ठरू लागली आहे की काय ही चिंता या लेखनामागे स्पष्ट दिसते. एकीकडे तरुण पिढी नाटककंपन्यांत जायची स्वप्ने पाहते आहे, तर दुसरीकडे सामाजिक चळवळींत अनुयायांचे दुर्भिक्ष्य जाणवू लागले आहे, याकडे 'भारत'कारांनी नेमके बोट ठेवले आहे. 'सुधारणा ह्मटली की महाराष्ट्राचे डोके दुखते.' असे ते ह्मणतात! मराठी माणसांची अल्पसंतुष्टवृत्ती, फाटाफुटीची प्रवृत्ती यावर 'आमचे डोळे कधी उघडणार?' या लेखात त्यांनी कठोर प्रहार केले आहेत. गोव्यात गावोगावी चाललेल्या भजनी सप्ताहांना 'पावसाळी शिमग्या'चे स्वरूप आल्याचे पाहून 'भारत'कारांनी त्यावरही प्रहार केला. 'आजचे भजनप्रिय लोक समाजात छाकटेपणा वाढवीत आहेत.' असे ते ह्मणतात. 'देव आणि त्याचे नैमित्तिक उत्सव यांच्या पायी इतर प्रागतिक मार्गांकडे नजर पुरवण्यास सवड मिळेनाशी झाली आहे.' हाच त्यांचा आक्षेप आहे. देवाच्या नावे टाळ कुटण्यापेक्षा या भजनी सप्ताहांवर खर्च होणारा पैसा विद्यादानासाठी खर्च करा, असा विचार त्यांनी एका अग्रलेखात मांडला आहे.

'भारत'कारांचा शिक्षणविचार

पारतंत्र्यातून आलेल्या परावलंबनावर शिक्षण हाच रामबाण उपाय आहे, अशी 'भारत'कारांची ठाम भूमिका होती. पोर्तुगीज गोव्यातीलच नव्हे, तर ब्रिटिश हिंदुस्थानातील एतद्देशीयांची निरक्षरता हेच या देशाच्या अवनतीचे प्रमुख कारण आहे, याची जाणीव असल्याने 'भारत'कारांनी शिक्षणप्रसाराचे महत्त्व आपल्या अग्रलेखांतून अधोरेखीत केले. 'आमची पीछेहाट होण्याचे कारण शिक्षणाचा अभाव' असल्याचे त्यांनी ह्मटले आहे. शिक्षण हीच 'भाग्याची वाट' असे ते ह्मणतात. तत्कालीन शिक्षणपद्धत चुकीच्या दिशेने जात असल्याने त्यांनी अनुभवले. प्राथमिक पातळीवर पोर्तुगीज लादली

गेल्याने येथील नवी पिढी मातृभाषेस वंचित राहात असल्याची सल त्यांना होती. 'पोर्तुगीज शिक्षणाने ख्रिस्ती लोकांचे मनकपाट उघडत असले, तरी त्यास मराठी भाषेची चावी पाहिजे.' असे ते ह्मणतात. शैक्षणिक धोरणात अपेक्षित असलेल्या बदलांविषयी त्यांनी तळमळीने सूचना केल्या आहेत. 'शिक्षणाची मांडणी तेथील परिस्थितीस अनुसरून, येथील गरजा लक्षात घेऊन व येथील बहुजनसमाजाचे अगत्य बाळगून तद्नुसार झाली पाहिजे.' असे ते एका अग्रलेखात नमूद करतात. त्यांनी हे अग्रलेख लिहिले त्या काळात साक्षरतेचे प्रमाण शेकडा साडेसहा एवढेच होते. लोकसुधारणा जर घडवून आणायची असेल तर त्यासाठी प्राथमिक शिक्षण लोकभाषेतून ह्मणजे मराठीतूनच दिले गेले पाहिजे, तरच ते येथील हिंदुसमाजाच्या गळी उतरू शकेल. 'हिंदू समाजरूपी कलशावर फिरंगी भाषागंगेचा केवढाही पाट आणून सोडला तरी त्याच्या पोटात एक बिंदूही सापडणार नाही. हे मत त्यांनी स्पष्टपणे मांडले. येथील समाजाला दिले जाणारे शिक्षण येथील समाजाच्या गरजांनुरूप हवे ही 'भारत'कारांची रास्त भूमिका होती. 'व्यावहारिक शिक्षण' दिले जावे, हा त्यांचा आग्रह होता. औद्योगिक शिक्षण देण्यासाठी स्वतंत्र विद्यालये निर्माण झाली पाहिजेत, हा दूरदृष्टीचा विचार त्यांनी मांडला आहे.'

तत्कालीन शिक्षण गुलामगिरीकडे नेणारे आहे अशी खरमरीत टीका त्यांनी 'ही दिशा पाहिजे' या अग्रलेखात केली. येथील अभ्यासक्रमात परदेशी पाठ्यक्रम समाविष्ट करण्याच्या तत्कालीन सरकारच्या धोरणाला त्यांनी विरोध केला. 'स्वत:विषयी काहीच माहीत नाही आणि परकीय देशपांडित्य काय कामाचे' असा सवाल ते करतात. वरिष्ठ पातळीवरील इंग्रजी शिक्षण हे 'पुस्तकी व पोपटपंची' असल्याचे त्यांनी ह्मटले आहे. १९२० साली सेगुंदग्राव परीक्षेला बसलेल्या ८९८ मुलांपैकी हिंदू केवळ २७५ आहेत हे पाहून ते अस्वस्थ झालेले दिसतात. 'भारत'कारांनी आपल्या शैक्षणिक अग्रलेखांतून सर्वांत महत्त्वाचा विचार मांडला आहे, तो ह्मणजे सामान्यजनांनी साक्षर तर झाले पाहिजेच, पण निव्वळ साक्षर होण्यापेक्षा त्यांचे राजकीय शिक्षण झाले पाहिजे. लोकशिक्षण ह्मणजे काय हे स्पष्ट करताना प्राथमिक पातळीवरील शिक्षण वरिष्ठ पातळीवरील शिक्षण व राजकीय शिक्षण अशा

तीन पातळ्या ते कल्पितात व या तिहींपैकी पहिल्या दोन पातळ्या हे साधन असून तिसरी पातळी हे साध्य असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले आहे. शिक्षणाद्वारे सामान्यजनांस आपल्या राजकीय हक्कांची ओळख पटवणे हेच खरे लोकशिक्षण असल्याचे ते ह्मणतात. 'ज्या देशात सामान्य जनतेस आपल्या राजकीय हक्कांची जाणीव उत्तम रीतीने पटवली गेलेली असते, त्या देशात स्वराज्य उपभोगाच्या पात्रतेची पहिली पायरी उत्तम रीतीने बसली गेलेली असते' असे 'भारत'कारांनी नमूद केले आहे. स्त्री शिक्षण, आश्रम पद्धतीचे गुणदोष अशा विषयांची चर्चाही त्यांनी आपल्या अग्रलेखांतून केलेली दिसते. मूठ मूठ तांदुळ गोळा करून स्थापन झालेल्या मुष्टिफंड संस्थेचे त्यांनी अग्रलेखांतून कौतुक केले आहे. संस्थेचा व्याप वाढवण्यापेक्षा गुणवत्ता वाढवा हा प्रेमाचा सल्लाही त्यांनी दिलेला दिसतो.

'भारत'कारांचा भाषाविचार

मराठी भाषेचे जाज्वल्य अभिमानी असलेल्या 'भारत'कारांनी १९३० च्या आसपास गोव्यात मूळ धरू लागलेल्या मराठी-कोंकणी वादात मराठीची बाजू हिरीरीने मांडली. तत्कालीन सरकारने शैक्षणिक पातळीवर मराठीच्या चालवलेल्या गळचेपीविरुद्ध त्यांनी जोरदार आवाज उठवला. त्या काळी वाळपई, फोंडा, साखळी, दाबाळ, केपे व काणकोण या सहा सरकारी शाळांत पोर्तुगीज-मराठी शिक्षण दिले जात होते. हिंदू समाजातील पुढारी मंडळींनी मराठी भाषेचा वारसा जपण्यासाठी शाळा उभारल्या, चालवल्या, तेव्हा मराठीला सरकारचे साह्य नाही ह्मणून 'भारत'कारांनी जोरदार निषेध नोंदवलेला दिसतो. 'मराठीचा प्रश्न हा आमच्या राष्ट्रीय अस्तित्वाशी निगडित आहे.' असे त्यांनी ठामपणे सांगितले. येथील राष्ट्रीय जागृती मराठी शिक्षणावर अवलंबून आहे, अशी त्यांची धारणा होती. कोंकणी-मराठी वादात याच भावनेने त्यांनी मराठीचा पुरस्कार केला. 'कोंकणी भाषा ही गोमंतकीय मातृभाषा ह्मणून लेखनप्रचारात आलीच पाहिजे, असा आग्रह धरणाऱ्यांनी, कोंकणी भाषेचा उत्कर्ष होण्याकरिता तिला मराठी भाषेचे सहचर्य आवश्यक आहे हे विसरून चालणार नाही.' असे त्यांनी एका अग्रलेखात स्पष्टपणे

बजावले आहे. येथील मराठी भाषा जगवण्यासाठी तत्कालीन समाजधुरिणांनी सोसलेल्या त्रासांचे प्रतिबिंबही या अग्रलेखांत दिसते. पोर्तुगीज शासकांकडून मराठीची सतत चाललेली गळचेपी, निस्वार्थ हिंदू पुढाऱ्यांचे मराठीच्या संवर्धनासाठी चाललेले प्रयत्न, पोर्तुगीज तीन इयत्ता झाल्याखेरीज मराठी शिक्षण घेता येऊ नये असा गव्हर्नरने कायदा करताच त्याला झालेला विरोध, अशा अनेक घटनांचे दर्शन या अग्रलेखांतून आपल्याला घडत जाते.

'भारत'च्या विविध वर्धापनदिनी जे अग्रलेख लिहिले गेले त्यातून या पत्राचे वेगळेपण नजरेत भरल्यावाचून राहावत नाही. सरकारचे मिंधेपण पत्करलेले हे पत्र नव्हते, तर त्यामागे जाज्वल्य देशाभिमान, लोकसुधारणेची जातिवंत कळकळ आणि लोकजागृतीचा उदात्त हेतू होता याचा दृढ ठसा हे अग्रलेख वाचताना सहजपणे मनावर उमटतो.

'गरीब बिचाऱ्या प्रजेची तरफदारी करावी, तर अधिकाऱ्यांच्या दंडुक्यांचे भय' व 'प्रजासौख्यार्त आपले कर्तव्यकर्म करण्यास सज्ज झालेल्या सरकारची तरफदारी करावी, तर नाहक निरपराधी, असहाय्य प्रजा भरडली जाते.' अशी इकडे आड, तिकडे विहीर अशी त्यांची स्थिती झालेली दिसते. अशाप्रसंगी सुजाण व्यक्ती जी भूमिका घेईल तीच भारतकारांनी स्वीकारलेली दिसते. 'वेताची वेल' जशी नदीच्या प्रचंड वेगाला वाकून लवून आपला बचाव करून घेते, तद्वत 'भारत' पत्राला वेळ मारून न्यावी लागली असे दिसते. मात्र, या झुकण्याला मिंधेगिरीचा स्पर्श झालेला नाही. हुजरेगिरीचा झाकोळ त्यावर आलेला नाही. 'भारत'च्या पहिल्या वर्धापनदिनाच्या अग्रलेखात त्यांची समतोल साधण्याची धडपड दृगोच्चर होते. हिंदू समाजाला सज्ञान बनवून आपल्या हक्कांची जोड करून द्यावी, हा 'भारत'चा प्रधान हेतू असल्याचे 'भारत'कारांनी ठासून सांगितले आहे.

'गोवा प्रांत जरी पोर्तुगीज सत्तेखाली आहे, तरी इंग्रजांचे निशाण फडकणाऱ्या अखिल हिंदुस्थानाचा एक भाग आहे हे विसरणार नाही.' ही ठाम राष्ट्रवादी भूमिका हे 'भारत'चे प्राणतत्त्व होते. राष्ट्रवादाचा बेलभंडार त्यांनी सदैव उचलून धरलेला दिसतो. 'राजद्रोहा' चा ठपका ठेवून वारंवार मुस्कटदाबी करण्याचे प्रयत्न पोर्तुगीज राजसत्तेने केले, तरी 'भारत'त्या

दडपणाला बळी पडला नाही. खटल्यांना निधडेपणाने सामोरा गेला. 'आमच्या सर्व सुखसोईंवर तिलांजली सोडून स्वीकारलेले हे देशसेवेचे व्रत सरकारच्या रोषास भिऊन आह्मी कदापिही सोडण्यास तयार नाही. ज्या दिवशी आह्मास ते योग्य रीतीने पाळणे अशक्य होईल, ज्या दिवशी सरकार आह्मास सत्य दिसेल ते स्पष्ट बोलण्याची मनाई करील, त्याच दिवशी आह्मी आमच्या 'भारत' कचेरीत कुलूप लावून हरिहरि ह्मणत शेवटच्या घटकेची वाट पाहात, शेष आयुष्य परमेश्वर चिंतनात घालवण्याचा मार्ग आक्रमूं' असा बाणेदारपणा असलेले हेगडेदेसाई टिळकांच्या ज्वलज्जहाल पत्रकारितेशी नाते जोडतात.

– परेश वासुदेव प्रभू

‘भारत’कार हेगडे-देसाई यांचे निवडक अग्रलेख

खंड - दुसरा

''अखिल हिंदुस्थानचे समाधान तेच
गोवा प्रांताचेही असून तादात्म्य वृत्तीनें वागून
'अंतिम ध्येय' जेव्हा भारत वर्षास प्राप्त
होईल तेव्हांच गोव्याचेंही कोटकल्याण होणार,
त्याचीही त्यांस पूर्ण जाणीव आहे. व या मार्गानें
पुढे जाऊन स्वदेशसेवेचे अखंड व्रत अंगी
ताकद असे तोपर्यंत बजाविण्यास तो मागे पुढे
पहाणार नाही.''

भारताचे हृद्गत

''आमची मुस्कटदाबी करून दु:खिताचे अंत:करण खऱ्याखुऱ्या, निर्भीड व स्पष्ट शब्दांनी व्यक्त करण्याच्या देशहितसाधक, नि:स्वार्थ ध्येयापासून आह्मास परावृत्त करण्याचे जर सरकारच्या मनांत असेल, तर तो त्याचा हेतु सफल होणे कदापिही शक्य नाही, हे फिरून एकदा सरकारला सुचविण्याची आह्मी नम्रतापूर्वक परवानगी घेतो.... लोकसेवेचे व्रत किती कष्टतर आहे, याची आह्माला मागील अनुभवावरून पूर्ण जाणीव आहे. आम च्या सर्व सुखसोईंवर तिलांजली सोडून स्वीकारलेलें देशसेवेचे व्रत सरकारच्या रोषास भिऊन आह्मी कदापिही सोडण्यास तयार नाही.''

वर्षगांठ

परमेश्वराच्या कृपेनें निर्विघ्नपणें एक वर्ष पार पडून आज दुसऱ्या वर्षाची सेवा करण्याविषयी आह्मी तयार होत आहों. एका वर्षात आह्मी आमच्या वाचकवर्गाची यावच्छक्य आणि यथामति जी सेवा केली, ती त्यांच्या पुढें रुजू असल्यामुळें आह्मी अमुक केलें असा आढाव्याचा पाढा वाचीत बसण्यांत जशी मजा नाही, तसेंच पुढें आह्मी अमुक अमुक करू अशी लांबलचक यादी देत बसण्यातही फारशी मजा नाही असें आह्मांस वाटतें. आमच्या उभ्या वर्षाची कामगिरी पाहून पुढें आमच्या हातून काय होईल, याचा अजमास आमच्या प्रियवाचकांस बांधतां येणें स्वाभाविक आहे.

वाढदिवस

या नावांची सार्थकता करण्यासारखें भारतास या वर्षी रूप द्यावयाचें असा आमचा मानस होता. परंतु चालू वर्षी ती आमची इच्छा आह्मी अपुरीच राहू देतो. परमेश्वरानें अशीच कृपा केल्यास पुढच्या वर्षी ती इच्छा पूर्ण होईल, अशी उमेद बाळगून सध्या आहे त्याच स्वरूपाने वाचकवर्गाची भेट घेणें श्रेयस्कर वाटतें. पुढें पाऊल टाकलेलें मागें घेणे सर्वार्थी अनिष्ट होय. जागच्या जागीं राहण्यांत, मोठेसें कांही केलें असें जरी होत नाही, तरीं आपले असलेलें अवसान सांभाळून राहण्याचा यात मान असतो. सध्याच्या भारताच्या स्थिति, स्वरूपानें पुढें पाऊल टाकण्यापेक्षां विचारांनी पुढें पाऊल टाकणेच जास्त फायदेशीर होईल असा अजमास वाटल्यामुळें आकारानें पुढें पाऊल टाकण्याच्या मोहास आह्मी वश झालों नाही. वाचक यातच संतोष मानतील असा भरंवसा आहे.

गतवर्ष

राजकीय बाबतीत आपल्या प्रांतापुरता विचार केला असतां गतवर्ष फार अनिष्ट गेलें. हिंदी प्रजेच्या उच्च आकांक्षांची या वर्षी बरीच पिछेहाट

झालेली दिसली. संतापाच्या वेळीं विचारी मनुष्याचें देखील डोकें भणाणून जात असतें हें डॉ. कौसेर साहेबांसारखे प्रजातंत्र राज्यपद्धतीचे पुरस्कर्ते ह्मणविणारे प्रांताधिपती असतेंवेळीं देखील कित्येक बाबतींत प्रजेच्या मताची पायमल्ली होऊन एकतंत्री राज्यपद्धतीस शोभण्यासारखी जी कित्येक अनन्वित कृत्यें घडली त्यामुळें प्रत्ययास आलें. हिंदी जनतेच्या राजकीय प्रगतीला फारसा उशीर लागणार नाही. इ. प्रकारची भवितव्यें मनोभूमीत्रस्त झालेल्या हिंदी प्रजेची बरीचशी नाउमेद झाली. जाति, धर्म, वर्ण इ. गोष्टींकडे लक्ष्य न देतां प्रजोत्कर्षाचा प्रयत्न ज्या दैवी राजवटींत होईल असें वाटत होतें, त्या समतादित्रयीवर विसंबून वहिवाटणाऱ्या रिपब्लिक राज्यपद्धतीच्या तत्त्वास बाधा आणणारें भयंकर असें.

सत्तरीकरांचे बंड

यावर्षी उद्‌भूत होऊन त्याचे अनिष्ट परिणाम गरीब दुबळ्या प्रजेस, त्यांतही नवीन काबिजादींत राहणाऱ्या हिंदुलोकांस फारच बाधले. बंडासारख्या प्रकरणांत भांबावून गेलेल्या सरकारास प्रजेची प्रगति करण्याचें भान राहणें सर्वथैव अशक्य होतें हें तर उघडच आहे. अशा वेळीं प्रजेच्या ह्मणण्याकडे लक्ष्य देण्यापुरती देखील सरकारास सवड असणें असंभाव्य असते. अर्थात प्रजेची मुखें मानलेली जी वर्तमानपत्रें, त्यास देखील आपलें कर्तव्यकर्म इतबारें बजावतां येणें शक्य नसतें. एकीकडे आड आणि दुसरीकडे विहीर अशा अडचणीच्या वाटेंतून मार्ग काढून जाणें त्यांना भाग पडतें. बंडाच्या खऱ्याखुऱ्या कारणाचें उद्‌घाटन करून गरीब बिचाऱ्या प्रजेची तरफारी करावी, तर अधिकाऱ्याच्या दंडुक्याचे भय, व बंडवाल्यांच्या गैरशिस्त अत्याचाराने बेफाम होऊन बऱ्यावाईट उपायांनी बंड दबवून टाकण्यास, प्रजासौख्यार्थ ह्मणूनच आपलें कर्तव्यकर्म करण्यास सज्ज झालेल्या सरकारची तरफदारी करून सरकारच्या तत्कालीन कृत्याचें मंडन करावें, तर नाहक निरपराधी, असहाय्य प्रजा चुरडली जाते असा दोहोंकडून कोंडमारा झाल्यानें 'समयी दोषज्ञ मौनही धरिती' या कुटिल राजनीतित्त्वाचा आश्रय करून वेळ मारून न्यावी लागते.

वैतसी वृत्ती

नदीच्या काठांवर असणारी वेताची वेल तिच्या प्रचंड वेगाला वांकून लवून ज्या प्रमाणें आपला बचाव करून घेते, तशी वृत्ति स्वीकारुन, अर्थात् वेळ ओळखून, वागणें शहाणपणाचे असते. 'भारता'नेही प्रस्तुत प्रसंगी याच मार्गाचें अवलंबन केलें हें वेगळें सांगणे नको. तथापि पर्यायाने सरकारास सुचवावयाचें सुचविण्यासही कसूर केलेली नाही. सरकारच्या तीक्ष्ण कर्णे द्रियांत आह्मा वर्तमानपत्रकारांचे असले पर्यायोक्तिचे लेख शिरण्याचा तो समय नव्हता व त्यामुळें सरकारचें तिकडे लक्ष्य गेलें नाही.

राजकीय

राजकीय बाबतीत गेलें वर्ष सर्व प्रजेबरोबर भारतासही फार अनिष्ट गेले. एकंदरीत त्याच्या हातून ह्मणण्यासारखी कोणतीच कामगिरी झाली नाही, असे प्रांजलपणे कबूल करणेच भाग आहे. सरकार आणि प्रजा यातील मध्यस्थी करणे, प्रजापक्षाचे ह्मणणे सरकारच्या कानावर घालणें इतकेच पत्रकारांचे राजकीय काम. उलटपक्षी सरकारचे करणें ज्या वेळी प्रजा हितकारी असते तेव्हा अज्ञ प्रजेला सरकारच्या उद्देशांची माहिती देण्याचीही कामगिरी त्यांना करावी लागते. पण दुर्दैवाने तसा प्रकार अजून प्राच्यपत्रकारांना करण्याची सुयोग येण्याची संधी मिळत नाही. प्रजेच्याच कागाळ्या सरकारच्या कानावर घालण्याचें त्यास बहुधा प्रसंग येतात, ती कामगिरी करणें हें त्याचें अवश्य असें कर्तव्यकर्म असतें व त्यामुळें सरकारच्या वक्र दृष्टीस पात्र होणें त्यांच्या नशिबी येते. अशी दुसरी बाजू.

सामाजिक

या बाजूकडे भारताने आपली दृष्टि बरीच दिलेली वाचकांच्या प्रत्ययास आली असेल. कित्येक बाबतींत या कामी भारताला विरोधक मंडळीचेंही प्रातिकृत्य सहन करावें लागलें आहे आणि तें तसें चालावयाचेंच, जुन्याला चिकटून राहणाऱ्या मंडळीचा विरोध समाजसुधारकांस कधी चुकला आहे? याबाबतींत आमच्या सहकारी लेखकांचीही आह्माला पूर्ण मदत

होती. द्विरेफादिकांनी केलेली कामगिरी वाचकांच्या पुढें आहेच. कांही भेकड लेखकांनी अशा लेखकावर आपलें वाक्तांडव सुरू करण्याचा केलेला पोंचट प्रयत्न 'अनुहूंकुरुते घनध्वनिनहि गोमायुरुतानि केसरी' या न्यायानें उपेक्षणीय वाटल्यामुळें तिकडे लक्ष्य देणें प्रशस्त वाटलें नाही.

ह्या अंकापासून भारतास दुसरें वर्ष लागलें. गेल्या वर्षी भारताकडून जी वेडीवाकडी सेवा झाली. ती आमच्या आश्रयदात्यांनी आणि वाचकवृदांने गोड करून घेतली, ह्याबद्दल त्यांचे आह्मी फार ऋणी आहों. सुधारणेत मागासलेल्या गोव्यांत निघालेलें चिमुकले पत्र त्याजवरून नजर फिरवायाची ती कसली, असल्या घमेंडीच्या विचारपद्धतीचा आश्रय न करितां इंदुप्रकाश, सुबोधपत्रिका, मनोरंजन वगैरे विद्वन्मान्य पत्रांनी भारताचे मन:पूर्वक कौतुक केलें, आपल्या नामांकित पत्रांतून भारतांतील बऱ्याच लेखांचे उतारे घेतले, खाजगी पत्रांतून आह्मांस प्रोत्साहन दिलें, ह्या मनौर्दायाची तारीफ करावी तितकी थोडीच होणार. असो. आजवर आश्रयदात्यांची व व्यवसायबंधूंनी जसें प्रेम दाखविलें तसेंच तें यापुढेंही चालो अशी विनंती आहे.

पुढचें काम

आमच्या हातून मन:पूर्वक आणि आस्थेनें करवून घेणे वाचकवर्गाच्या आधीन आहे. वाचकवर्गाची सहानुभूति भरपूर असणे हेच वर्तमानपत्राचें जीवन. ते परमेश्वर कृपेनें अधिकाधिक मिळत जाऊन भारतानें प्रागतिक धोरणानें आणि व्यापक दृष्टीनें गोव्यासारख्या मागासलेल्या प्रांतांत आपल्या देशबंधूंची यथाशक्ती सेवा संपादन करण्याचें हाती घेतलेलें काम उत्तरोत्तर अधिक नेटानें करण्याची त्याचे अंगीं पात्रता यावी असा परमेश्वराचा आशीर्वाद त्यास मिळो, अशी मंगलमय आशा करून आह्मी दुसऱ्या वर्षाच्या आमच्या कर्तव्यास सादर होतों.

(मिती मार्गशीर्ष शुद्ध शके १८३५)

भारताचा पुनराविर्भाव

सृष्टीच्या घडामोडींत मनुष्यकल्पनेच्या पलीकडील कित्येक गोष्टी अचानक रीतीने घडून जातात व कित्येक गोष्टी काळजीपूर्वक मोठ्या तजविजीने व दक्षतेने पार पाडण्याचा मनुष्यानें केलेला बेत भलत्याच रीतीनें विपर्यस्त होऊन ऐन अकल्पित रीतीने विनाशोन्मुख होतात. 'भारत' पत्राच्या जन्मास कारणीभूत झालेली आपसांतील दुही पुढच्या क्रमास बाधक होऊं नये ह्मणून घेतली तितकी काळजी घेऊन ज्या एक विचाराच्या मंडळीने भारतास अस्तित्वास आणले त्याच मंडळींत पुन: एकोप्याचा अभाव दिसू लागला. भारताच्या जीवनयात्रेस होतां होईतों हरकत येऊं द्यायाची नाही ह्मणून आटोकाट प्रयत्न करूनही अखेरीस भारतास अंतर्धान होण्याचे दिवस आले. आणि याच संधीस अस्तोन्मुख होत चाललेल्या गोव्यांतील बंडाळीनें, स्वत:च्या हिंमतीवर उदयोन्मुख होणाऱ्या भारतपत्राच्या लेखकवर्गापैकी एका तरतरीत लेखकाची पूर्णाहुती घेतली. आधीच सांधे डळमळून डबघाईस आलेल्या भारतपत्ररूप इमारतीचा याप्रमाणे एक जोमदार आधारस्तंभच कोसळतांच व अशा बिकट स्थितींत तत्संबंधाने केलेली सरकारची कानउघाडणी सत्ताधिकाऱ्यांस नावडून त्यांच्या अवकृपारूप वादळाचीही भर पडताच सपशेल इमारत खाली आली तर त्यांत आश्चर्य ते काय?

'भारत' पत्र बंद पडलें. पण हिंदूंच्या नेतृत्वाखाली देशराजभाषेंत एकादें जोरदार वर्तमानपत्र चालू ठेऊन लोकसेवेचे काम नेटाने करावयाचें असा जो भारत मंडळाचा मुख्य हेतु, तो त्याच्या बरोबर अस्तंगत झाला नाही. प्रतिकुल परिस्थितीत देखील तोच आपला हेतु साधेल तेवढा साधावयाचा अशा हेतुनें आज भारताचा पुनराविर्भाव होत आहे. मागें भारतानें केलेली कामगिरी लोकांपुढे असल्यानें आज तें पुढें काय करील हें सांगण्याची जरुरी वाटत नाही. नावांबरोबर भारताचें इतरी साम्य भारतपत्रांत आलेलें दिसते. आपसांतील दुही हा भारताचा उगम आणि राजधानीचा परित्याग करून रानावनाच्या आश्रयानें आपलें उदात्त ध्येय साधण्याकरिता फिरणें, प्रामाणिकपणानें लोकसेवान्तर्गत लोकरंजनाचें जबाबदारीचें काम सांभाळून

उदयास येण्याची हिंमत बाळगणे इ. साम्य आज दिसते आहे. भगवत्कृपेनें व सदुद्योगत्परतेने इष्टासिद्धिरूप साध्यही लाभो अशी मंगलमय आशा करण्यास हरकत नाही.

क्षयिष्णु कलानिधीचे अमावास्येच्या रात्री पूर्ण अदर्शन झालेलें पाहून तावन्मात्र लोकांना विषाद वाटणें स्वाभाविक असते. पण तोच चंद्र आपल्या बारीकशा चकाकणाऱ्या निष्कलंक कलेनें द्वितीयेच्या दिवशीं अभ्युदीत झालेला पाहून त्याच्या उत्कर्षाभिमुखतेमुळें लोक सकौतुक त्याचे स्वागत करण्यास सिद्ध होतात, आपल्या अदर्शनानें वाचकांस विषण्ण करणाऱ्या भारताचा पुनराविर्भावही तसाच त्याच्या जुन्या आणि नव्या वाचकवर्गास आनंदावह होईल असा अंदाज आहे.

आता, जुन्या वाचकवर्गास भारतासंबंधानें काय सांगावयाचे! भारतानें एकवेळी केलेली यथामति सेवा त्यांच्या डोळ्यापुढें आहेच. ती जशी त्यांनी गोड करून घेतली तशी ते पुढेही घेतीलच *'वेडे वाकुडें गाईन । परी तुझाच ह्मणवीन।'* या सदुक्तीचा अनुवाद करून त्यांच्या आश्रयाची अपेक्षा करणें हेच सध्या आमचें कर्तव्य समजतो.

नव्या वाचकवर्गाला मात्र थोडें कळवावयाचें आहे. लोकाश्रय हें वर्तमानपत्राचें जीवन हें आपण जाणत आहांत. 'जगावें की मरावें' हा बिकट प्रश्न आज सगळ्या हिंदवासीयांपुढे आपलें लगाम घालीत उभा आहे, हें आपणास ज्ञातच आहे. गोव्यासारख्या शिक्षणांत मागासलेल्या प्रांतात तर त्याचें भेसूर स्वरूप किती जाज्ज्वल्य रीतीने प्रत्ययास येत असेल हे सांगावयासच नको. अशा स्थितींत लोकशिक्षणाचें काम अंगावर घेऊ पहाणाऱ्यापुढे तो प्रश्न आपलें विकटहांस दाखऊन दत्त ह्मणून उभा राहिल्यास त्यांत आश्चर्य तें कसलें? भारताच्या संचालकांस भिवविणारा वरील प्रश्न समाधानकारक रीतीनें सोडविणें तुमच्या हाती आहे, ह्मणजे भारतासारख्या पत्रास जगूं देणे किंवा मरू देणे हे सर्वस्वी तुमच्या हातांत आहे. कोल्हाट्याची उडी ढोलक्याच्या आवाजावर अवलंबून असते. तें ढोलकें जसे जोरानें वाजेल तशी त्याची उडी अवसानानें नेमक्या स्थळी व्हावयाची. ढोलकें बंद पडल्यास

त्याच्या उडीस अवसान कोठून येईल? खडतर लोकसेवेचें व्रत अभंग शेवटांस जावें असें तुम्ह्मास वाटत असलेंच पाहिजे. प्रागतिक भारतास तुमचा आधार मिळाला ह्मणजे तें आपले कार्य किती नेटानें बजावील तें तुमच्या प्रत्ययास येईलच.

(बुधवार, दि. १९ मे १९१५)

भारताचे हृद्गत

ज्ञानप्रसारासारखें राष्ट्रकार्यास मदत करणारें अन्य साधन नाही, व त्या ज्ञानप्रसाराच्या कामी वर्तमानपत्रें किंवा मासिक पुस्तकें जितकें सुलभरित्या साह्य करतात तितकें दुसरा कोणताही प्रचालित मार्ग करीत नाही. समाजजागृति करणे, स्वकर्तव्य पराङ्मुख झालेल्यास ताळ्यावर आणणे किंवा अज्ञानांधकारांत गटंगळ्या खाणाऱ्यास तरणोपाय दाखविणें हें बहुधा याचें काम होय. निरनिराळे क्लब, वाचनालयें ठिकठिकाणी स्थापून त्यापासून समाजांत ज्ञानप्रसार करता येतो; परंतु या कामीं द्रव्यबल विशेष पाहिजे. वर्तमानपत्रांपासून ज्ञानप्राप्ती करून घेण्यास मात्र द्रव्याची फार मदत पाहिजे असे नाही. वर्षातून अमुक रुपये वर्गणी चुकती केली ह्मणजे एकादें वर्तमानपत्र एकसारखें वर्षभर आपल्या सेवेस तत्पर असतें, व त्यातील विविधविषय आपणास वाचावयास सांपडून त्यापासून आपलीं जिज्ञासा तृप्त होते.

परंतु एकादें वर्तमानपत्र चालविण्यास किती प्रकारचे श्रम करावे लागतात हें कोणासही नव्यानें सांगितलें पाहिजे असें नाही. चालकाची चिकाटी, कसलेल्या लेखकवर्गाचें निरपेक्ष सहाय्य, हीं ह्या कामीं प्रथमत: मुख्य दोन अत्यावश्यक साधने होत. कारण या दोन्हीही साधनांची अनुकुलता असल्याशिवाय कोणतेंही वर्तमानपत्र नियमितपणें चालविणें शक्य नसते. असे असून वर्गणीदारांकडूनही जर वेळेवर वर्गणी चुकती झाली नसेल तर वर्तमानपत्राचें जीवीत धोक्याचें असतें.

अशीही वर्तमानपत्राची दीनावस्था पाहणें झाल्यास आमच्या गोव्यातील

सध्यां अस्तित्वात असलेल्या व पूर्वी नामशेष झालेल्या वर्तमानपत्रांकडे पाहिल्यास पुरे! एकाद्या स्वार्थत्यागी व देशाभिमानी मंडळीने आपण होऊन जर या वरील कामाची जबाबदारी स्वीकारली तर काही ना काही भानगड उपस्थित होऊन वर्तमानपत्राच्या जीवावर येऊन बेतावयाचें, हा एक आमच्या इकडील विशेष होय. गेल्या दोन वर्षांमागे आमच्या या सुशिक्षणाच्या बाबतीत मागासलेल्या गोवा प्रांतातील हिंदूची गाऱ्हाणी सरकारापुढें मांडण्यास व या समाजात ज्ञानप्रसार व स्वकर्तव्य ओळख, सुशिक्षण इ. विषयांचा प्रसार होऊन त्याने आपल्या हक्कांचा योग्यरीतीनें उपयोग करावा ह्या सद्हेतूनें प्रेरित होऊन, गोव्यांतील नवीन जागृती उत्पन्न झालेल्या कांही हिंदुधर्मातील तरुणांकडून 'भारत' प्रसिद्ध होऊ लागून अल्पस्वल्प देशकार्यास आरंभ झाला. त्याचप्रमाणें 'भारतास' मागें सांगितलेल्या कसल्याही दुखण्याची बाधा होऊं नये याविषयींचीही तजवीज त्याच्या चालकांकडून आधी करण्यात झाली. परंतु 'कर्मणो गहनो गति' या न्यायानें भवितव्य कांही निराळेंच होते. 'भारत' कार्यास तनमनधनानें वाहून घेणाऱ्या हितचिंतकाकडून त्यांची विशेष सेवा होऊन त्याचें जीवित एकादें धोक्याचें न होईल की काय कोण जाणे या भीतीनें दुर्दैवाने एकदम त्यातील प्रमुखापैकी दोन चालकांवर घाला घातला. हे दोन चालक हरले ह्मणजे 'भारताचे खंबीर मार्मिक व कसलेले लेखक कै. द. ज. बोरकर व 'भारताचा' दिवसेंदिवस जास्त उत्कर्ष होऊन व जनहितसेवेचें व्रत त्याकडून अखंड होऊन याची भरभराट व्हावी याविषयी मन:पूर्वक झटणारे कै. बा. वा. शिरवैकर. सन १९१३ सालच्या नवंबर महिन्यांत जेव्हा त्या उभयतांस बंडखोरांनी धरून त्यांना बेपत्ता केले, तेव्हा 'भारताने ह्यात ते असतील या पूर्वखात्रीने त्यास त्या बंडखोराच्या त्रासापासून सोडवून आणून त्यांच्या बायका मुलांस परत मिळेसे करण्याविषयी योग्य उपाय योजावे अशी सरकारास विनंती केली. सरकारने या विनंतीकडे दुर्लक्ष केल्याबद्दल आणखी एकदा कानउघाडणी करण्यांत आली ''परंतु विधवेस विधवा ह्मटल्यास खपत नाही. किंवा नावडतीचे मीठ अळणी.' या ह्मणीप्रमाणे आमची स्पष्टोक्ती सरकारास नावडून 'तू शिव्या दिल्या नसतील तर तुझ्या बापाने दिल्या असतील.' हा कोटीक्रम लढवून सत्ताधिकाऱ्यांकडून एकदोनदा 'भारता'ची मुस्कटदाबी करण्यांत आली. आधीच आपल्या हितचिंतकांच्या वियोगजन्य दुःखानें विव्हल झालेल्या 'भारतास'

हा अधिकाऱ्यांचा जाच सोसवला नाही व गोव्यातील वृत्तपत्रें बहुधा अल्पायुषी असतात या नियमास अपवाद होऊ पाहणाऱ्या 'भारता'स रुग्णावस्था प्राप्त झाली. त्याकडून योग्य रीतीनें व वक्तशीरपणानें स्वदेशसेवेचे व ज्ञानप्रसाराचें अंगीकृत कार्य होईनासे झाल्यामुळे तो मरणपथास लागला की काय ही भीती सर्वास वाटू लागली. परंतु 'ईश्वर तारी त्यास कोण मारी,' या उक्तीप्रमाणे त्या रुग्णस्थितीपासून तो हळूहळू सुधारत जाऊन आपलें कर्तव्यकर्म बजावण्यास आज समर्थ झाला आहे. गोव्यांतील ख्रिश्चन समाज आज सुशिक्षणाच्या बाबतींत पुष्कळ पुढें जाऊन आपले योग्य हक्क मिळवून त्यांचा यथेच्छ उपभोग घेत आहे. परंतु हिंदु समाज बहुतेक अशिक्षित असल्यामुळे त्यास स्वकर्तव्याची ओळखसुद्धा पुरती नाही. याकरिता त्याने सज्ञान बनून आपल्या हक्कांची जोड करून द्यावी त्याचकरिता 'भारताचा' जन्म होय. कारण सध्या आमचें पोर्तुगीज राष्ट्र प्रजासत्ताक असून व समता स्वातंत्र्य व बंधुत्व या तीन उच्च तत्त्वांवर त्याचा पाया उभारला गेला असल्यामुळे प्रत्येकाने आपले नागरिकत्वाचे हक्क समजाऊन घेऊन ते बजाविण्याची पात्रता अंगी आणणें योग्य होय. नाही तर सतत अज्ञानपंकांत रुतत गेल्यामुळे व आपमतलबी लोकांच्या भूलथापांस बळी पडल्यामुळे पुष्कळदां आपणच आपल्या पायांवर धोंडा घालून घेण्यास कारण होण्याचा संभव असतो. व या ह्मणण्याचा अनुभव आमच्या सम ाजास पुष्कळ खेपा येऊन त्याचे अनिष्ट परिणामही भोगण्याचे प्रसंग हिंदुसमाजावर मागें आले. हिंदुसमाजांतील आज बहुतेक लोकांच्या अंगी असलेली मोठ्या हुद्याची कामें करण्याची पात्रता सरकारास ठाऊक असतां त्यांस असल्या कामावर न नेमिल्यामुळें होणाऱ्या पक्षपाताचें झळझळीत अंजन सरकाराच्या डोळ्यांत घालणें, हिंदुब्राह्मणास सरकारी सैन्यांत नोकरी पत्करण्याची आडकाठी करणाऱ्या व इतर चालू राज्यपध्दतीच्या तत्त्वांस बेकायदेशीर हुकुमनाम्यांविरुद्ध खरमरीत टीका करणें, समाज सुशिक्षित बनण्यात ज्ञानप्रसार कोणत्या ठिकाणी व कशाप्रकारें केला पाहिजे याची सप्रमाण कारणें सरकारापुढे मांडणे, सध्यासारख्या जीवनार्थ कलहाच्या प्रसंगी कलाकौशल्याच्या शिक्षणाची उणीव किती भासत आहे हे सरकारच्या कानावर वेळोवेळी घालणे इ. 'भारताची' कामे होत. यावरून कोणी असे समजू नये की 'भारताचे' कार्यक्षेत्र मर्यादित असून तो अखिल हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय ध्येयास पारखा झाला आहे. गोवा प्रांत जरी पोर्तुगीज सत्तेखाली आहे तरी इंग्रजांचे निशाण

फडकणाऱ्या अखिल हिंदुस्थानचा एक भाग आहे हे तो विसरणार नाही.'

अखिल हिंदुस्थानचें समाधान तेंच गोवाप्रांताचेंही असून तादात्म्य वृत्तीनें वागून 'अंतिम ध्येय' जेव्हा भारतवर्षास प्राप्त होईल तेव्हांच गोव्याचेंही लोककल्याण होणार त्याचीही त्यास पूर्ण जाणीव आहे व या मार्गाने पुढें जाऊन स्वदेशसेवेचे अखंडव्रत अंगी ताकद असे तोपर्यंत बजाविण्यास तो मागे पुढें पहाणार नाही. यासाठी प्रेमळ वाचकवर्गाने व त्याच्या हिंतचिंतकांनी पूर्वी प्रमाणेंच त्यास कुरवाळून व स्वपरहस्ते सहाय्य करून राष्ट्रकार्यास व समाजसेवेस हातभार लाविल्याचें पुण्य पदरीं घेतले पाहिजे. व या कामी त्याकडून काडीमात्रही कसूर होणार नाही अशी त्यास पूर्ण खात्री आहे.

शेवटीं भारतावर आणखी कसलाही अनिष्ट प्रसंग न येतां त्यांस यथामति देशसेवा बजावण्याचें सामर्थ्य येवो असें इच्छून वाचकांची रजा घेतों.

(बुधवार, दि. १९ मे १९१५)

भारतावर खटला!

जो आमचा लेख राजद्रोही मानून येथील कोर्टाच्या सरकारी वकिलाने आह्मांवर खटला केला आहे त्या लेखाचें शब्दश: भाषांवर निवळ मराठी वाचकांकरितां खाली देत आहों :-

युद्धाचा स्टांप

केवळ सहा महिने अमलांत आणल्यानंतर हा युद्धाचा स्टांप बंद करण्यांत येईल, असें सरकारकडून अभिवचन देण्यात आलें होतें, हें महशूर आहेच. हा अवधी संपून सहा महिने झाले; तरी पण उपरिनिर्दिष्ट अरेरावी स्टांप भयंकर प्रारंभाच्या तीव्रतेनें लोकांस जाचीतच आहे. यावरून उघड होतें की, सरकारनें आपला शब्द न पाळून या बाबतींत ज्यांना शब्दफेडीची बिलकूल चाड नाही, अशांच्या मालिकेंत स्वतःस ओढून घेतलें!

ही सरकारची चूक-नव्हे भयंकर गुन्हा-आपल्या पत्रांस आपल्या प्रतिनिधीमार्फत शिकवूं लावणाऱ्या जे तुला दुसऱ्यांनी करू नये असें वाटतें ते तू दुसऱ्याला करूं नकोस, या तत्त्वाशी उघड उघड विरोध करणारें नाही काय? जर आहे, तर अशा कोणत्या प्रबल शक्तीनें, बलाढ्य सरकारला, ज्याला शब्दफेड ह्मणजे मृत अक्षर आहे, अशांच्या त्याज्य कोटींत उतरविण्यांस भाग पाडलें?

याचें स्पष्टीकरण केलेलें बरे; कां की, या गूढार्थी विरोधावर सरकारनें मुग्धता स्वीकारल्यास दिवाळखोर व आपला शब्द न पाळणारे अशा भयंकर तऱ्हेच्या लोकांस समाजस्वास्थ्यविध्वंसक कृत्ये करण्याचा ज्यास्तच चेव येईल. दुसरें असें आहे की, ज्यानें शब्द दिला त्याच्या शिरावर तो फेडण्याच्या ऋणाची जबाबदारी पडते. सरकारने अमलांत आणल्यानंतर सहा महिन्यांनी युद्धाचा स्टांप बंद करण्याचें वचन दिलें होते. तो अवधि संपला. अर्थात वरील ऋण फेडून आपल्या शब्दांतून मुक्त होणे, हें साहजिक सरकारचें कर्तव्य ठरतें. स्टांप बंद करून हें कर्तव्य न बजाविल्यास सरकारास लोक दिवाळखोर व वचनभंग करणारें असेंच ह्मणतील. असें होऊं नये यासाठी एकतर सरकारनें युद्धाचा स्टांप ताबडतोब बंद केला पाहिजे नाहीं तर आपण दिवाळखोर व वचनभंग करणारें आहें असें जगजाहीर करण्यास सिद्ध झालें पाहिजे. या व्यतिरिक्त दुसरा तरणोपाय नाही.

सरकार वरील दोन मार्गांपैकी कोणत्या मार्गाचा अवलंब करते, याची कांही काळ वाट पाहून नंतर प्रस्तुत विषयावर आह्मी आमचें ठाम मत बनविणार आहों.

(गुरुवार, दि. २७ मे १९२०)

'भारत' व सरकार

'राजद्रोह' चा शिक्का मारला गेलेला आमचा भयंकर लेख वाचकांच्या अवलोकनांत आलाच आहे. अशीं कोणतीं विधाने त्यांत

राजद्रोहात्मक असून ती मायबाप सरकारचें अढळ पद हादरून टांकणारी आहेत? असा कोणता भयंकरपणा त्यांत निर्भय सरकारला आढळून आला की, त्यामुळें त्याची हबेलंडी उडण्यासारखी शोचनीय स्थिती व्हावी? असें कोणतें जहर त्यांत भरलेलें अमर सरकारच्या सूक्ष्म दृष्टोत्पत्तीस आले की, त्यांच्या अनिष्ट परिणामाकडे तीक्ष्ण नजर पुरवून आपल्या संरक्षणाप्रित्यर्थ खटल्यासारखा कडेकोट बंदोबस्त त्याला करावा लागला? शेवटी अशी कोणती अचाट शक्ती बलाढ्य सरकारास त्यांत दिसून आली कीं, त्यामुळें त्यानें अगदी भांबावून जाऊन क्रिमिनल कोडाच्या अभेद्य व अपारदर्शक पडद्याचा आश्रय धरण्यास धूम ठोकावी?

आह्माला वाटतें की आमच्या विचारी सरकारचें विशाल डोकें वरील कोणत्याही एका प्रश्नास समर्पक उत्तर प्रसवण्यास अगदी असमर्थ आहे– निरुपयोगी आहे. अशी जरी वस्तुस्थिती असली तरी उपरोक्त प्रश्नास सरकारकडून जबाब येणार नाही, असें मात्र भविष्य वर्तविण्याची अक्षम्य घाई कोणीही करू नये. इसापनीतींतील शूर लांडग्याने ज्या क्रिमिनल कोडाच्या भरभक्कम आधारान्वयें निरपराधी व कोंवळ्या करडास आपल्या रुधिरप्रिय घशाखाली उतरविले त्याच वेळी कायद्याच्या जोरावर आमच्या प्रश्नाची योग्य वासलात लाऊन सरकार आपल्या शुरत्वाची यथार्थता पटविण्यास सज्ज होईल. अशी अटकळ केल्यास मोठीशी चूक होईल असें वाटत नाही.

ही लांडगी न्यायपद्धती आह्मां विरुद्ध उभारलेल्या खटल्यात ‘सरकारास अमलांत आणावयाची नसती तर त्यानें आपल्या कोर्टाच्या पायऱ्या चढविण्यास आह्मांस खचित भाग पाडलें नसतें. असें कोणालाहि वाटणे साहजिक नव्हे काय?’

आमच्या राजद्रोही मानलेल्या लेखांत आह्मी सरकारची नालस्ती केलेली नाही. सरकारचें राजवैभव जमीनदोस्त होईल, अशा सारखे विचारबाँब आह्मी त्या विरुद्ध फेंकण्याचे अराजक कृत्य केलेले नाही, सरकारच्या थोर नावलौकिकास बट्टा लागेल अशा तऱ्हेची खोडसाळ विधानें आमच्या आक्षेपार्ह लेखांत कितीही डोकें खाजविलें अगर डोळेफोड केली तरी कोणाही नि:पक्षपाती व सरळ माणसास आढळणार नाहीत; सामर्थ्यवान सरकारच्या

त्याहूनहि समर्थ अशा सिंहासनाची बळकटी लुली पडेल, अशी खुदिरामी वृत्तीची झांक पुसट पुसटच कां होईनां आमच्या युद्धस्टाँपाच्या साध्या व निरुपद्रवी लेखात खास कोणालाही आढळणार नाही उलट पक्षी आमच्या त्या लेखांत कोणालाही सत्याचा अनुवाद, केवळ सत्याचाच अनुवाद केलेला दिसून येईल. युद्धस्टांपाच्या प्रखर वणव्याने होरपळत असलेल्या त्रस्त जनतेचे दुःखोद्गार सरकारच्या नाजूक कानांवर पोंचविण्यापलिकडे त्या लेखांत आम चा दुसरा कोणताही वाईट हेतू दृगोचर होणें शक्यच नाही.

अशी एकंदरीत आपली बाजू सर्व दृष्टीनें लंगडी असतां, खटल्याचें दुधारी शस्त्र सरकारने आह्मांवर उगारून आपल्या लांडग्या प्रतापाचा सुत उवाच करणें, हें सरकारचें कृत्य शुद्ध अन्यायाचेच आहे, असें लोक ह्मणणार नाहींत काय?

कदाचित् आमची मुस्कटदाबी करून दुःखितांचे अंतःकरण खऱ्याखुऱ्या, निर्भिड व स्पष्ट शब्दांनी व्यक्त करण्याच्या देशहितसाधक निःस्वार्थी ध्येयापासून आह्मांस परावृत्त करण्याचें जर सरकारच्या मनांत असेल, तर तो त्यांचा हेतू सफल होणें कदापिही शक्य नाहीं, हें फिरून एकदां सरकारला सुचविण्याची आह्मीं नम्रतापूर्वक परवानगी घेतों.

लोकसेवेचें व्रत किती कष्टतर आहे, याची आह्मांला मागील अनुभवावरून पूर्ण जाणीव आहे. आमच्या सर्व सुखसोईंवर तिलांजली सोडून स्वीकारलेलें देशसेवेचें व्रत सरकारच्या रोषास भिऊन आह्मीं कदापिही सोडण्यास तयार नाहीं. ज्या दिवशीं आह्मांस तें योग्य रीतीनें पाळणें अशक्य होईल, ज्या दिवशी सरकार आह्मांस सत्य दिसेल तें स्पष्ट बोलण्याची मनाई करील त्याच दिवशी आह्मीं आमच्या भारत कचेरीस कुलूप लाऊन, हरिहरि ह्मणत, शेवटच्या घटकेची वाट पहात, शेष आयुष्य परमेश्वर चिंतनांत घालण्याचा मार्ग आक्रमूं, इतकेंच सांगून हा लेख येथें संपवितो.

(गुरुवार, ३ जून १९२०)

सत्यमेव जयते!

चालू महिन्याच्या १६ व्या तारखेस भारतांवरील खटल्याची सुनावणी होऊन त्यांत भारत पूर्ण दोषमुक्त झाला व 'सत्याचा जय होतो सर्वदा' हें त्रिकालाबाधित तत्त्व आमच्या पूर्ण निदर्शनास आणून दिलें, ही त्या परम मंगलदायक प्रभूची कृपा होय.

वरील निकाल जरी कायमचा नसला, सरकारतर्फे या निकालावर अपील करण्यांत आलेलें असलें व त्याचा निकाल कसाहि होणार असला तरी अंगीकृत कार्यापासून 'भारत' यत्किंचितही पराङ्मुख होणार नाही. आमची आबाळीआबाळ होत आहे. आह्मी निकृष्टावस्थेच्या अंध:कारगर्तेत मनमुराद वागतो व त्याची प्रत्यक्ष ताजी उदाहरणें जनतेच्या व सरकारच्यापुढें मांडल्यानें तो अन्याय होतो किंवा स्वराज्याधिकार व स्वमताधिकार ह्या पवित्र अधिकारांची जोड आमच्या सरकाराकडून मिळालेली असल्यामुळें आमचे स्वतंत्रतेचे एकूण एक हक्क सरकारास प्रतिभेद ह्मणून देण्यांत व त्याच्या ताटाखालची मांजरें बनण्यांत आह्मीं आमचे हक्क गमावीत आहोत, स्वतंत्रता व मताधिकार हा आमचा नैसर्गिक हक्क आहे, त्याचें योग्य दिशेनें रक्षण करा नाही तर आमच्या सर्वस्वावर मुले कुठार फिरेल अशा प्रकारचें बुद्धिवाद जनतेला केल्याने यात अन्याय होतो असें आह्मांस बिलकूल वाटत नाही.

आमच्या सरकारच्या 'खावे त्या खवखवे' या कोत्या समजुतीमुळें अशा प्रकारच्या बुद्धिवादांनी, अशा प्रकारच्या प्रयत्नांनी, डळमळीत व नोकरशाहीच्या डोलाऱ्यावर उभारलेल्या आपल्या बडेजावास लोक फांटा देतील, आपल्या इज्जतीस मानणार नाहींत, असें वाटणें साहजिकच आहे, पण स्वातंत्र्यप्रिय भारताचें ध्येय अराजकत्व माजवण्याचें किंवा सरकारविषयी लोकांत अप्रीती उत्पन्न करण्याचें नसून, जनतेस आपल्या योग्य हक्कांची जाणीव करून देऊन व दयाळू सरकारकडून जें चुकून एकादेवेंळी अनीतीचें व अन्यायाचें अवलंबन होतें त्याला आळा घालावा व राजा व प्रजा यांचे जें एक प्रकारचें बापलेकासारखें नातें असतें तें नाते कायम राखण्यासाठी दोघांचेही एकीकरण करावें असेंच आहे.

सुसंस्कृत मुलाने आपल्या वडिलांनी केलेले एकादें अन्यायमूलक कृत्य करणे योग्य नव्हते असे आपल्या लहान व असमंजस भावंडाना सांगितले व त्या कृत्याचा परिणाम आपणावर होऊ नये याबद्दल वडिलांपाशी आर्जवोद्‌गार काढले तर त्यात कोणता अन्याय होतो? उलट वडिलांनी ती चूक दुरुस्त केली पाहिजे तरच त्याचा इतमाम कायम राहणें शक्य आहे.

आमच्या सरकारनें अमूक एक कृत्य आमच्या हेतूस व हक्कांस विघातक असें केले आहे ह्मणून एखाद्या पुढाऱ्यानें आपल्या इतर बांधवांस सांगितलें व त्याचा वेळीच प्रतिकार केला तर त्यात सरकारचा कोणता अन्याय केल्यासारखा होतो? सरकारच्या हातून चूक घडली तर ती चूक या सदरांत येत नाही की काय? ती त्याच्या निदर्शनास आणून दिल्यानें त्याचें खरे हित चिंतणाऱ्या व सर्वस्वी स्वदेशोन्नति करितां वाहून घेतलेल्या भारताला शिक्षा कशी होईल? मुलगा वयात आल्यावर कायद्याबरहुकुम पालकांकडून त्याचा हक्क त्याला देववितें, त्याच सरकारनें आपली प्रजा आज चारशें वर्षानंतर वयात आल्यावर त्याच्या हक्कावर व अधिकारांवर दडपशाही करणें ह्मणजे कायदा आमच्यासाठी नाही ह्मणण्यासारखेच आहे. कायदा जर राव, रंक ओळखीत नाही तर त्याने राजा व प्रजा, अधिकारी व अनाधिकारी असा पक्षभेद कां मानावा, खुद्द कायदा जर तसे ह्मणत नाही तर त्याच्यावर ही दडपशाही कां करावी?

ज्यांना हक्काची जाणीव झालेली आहे, त्यांना हक्क देण्यांत जर बापाकडून कसूर झाली तर मुलांकडून त्यांचा योग्य बडेजाव राहील काय? त्यांच्याविषयी मुलांच्या अंत:करणांत सहानुभूति व प्रेम वास करील काय? व्यावहारिकदृष्ट्या ते अशक्य असे दिसून येईल. आपल्या प्रजेशी असलेले आपले योग्य कर्तव्य सरकारने बजाविलें नाही तर प्रजेत असंतोष माजणे साहजिकच आहे. आमचें दयाळू व 'मायबाप' सरकार हे लक्ष्यांत घेईल व आपले त्याप्रमाणें धोरण ठेऊन मायदेशाकरितां झटणाऱ्या 'भारता'वर आपल्या विषयी टीका करण्याचे प्रसंग होतां होई तो कमी आणील अशी आह्मांस बळकट आशा आहे.

(गुरुवार, दि. २४ फेब्रुवारी १९२१)

पांच वर्षानंतर

।। सत्कार्यी ज्याचा दृढ निश्चय ।
त्याला कधी नये अपजय ।।

पाच वर्षे संपून, आजच्या अंकाने 'भारत' प्रकाशनाच्या सहाव्या वर्षास प्रारंभ झाला! या अवधींत त्यावर नाना तऱ्हेची संकटपरंपरा कोसळली, नाना आपत्तीशी त्याला टक्कर द्यावी लागली व नाना अडचणींशी त्याला झगडावे लागले; परंतु परमेश्वर कृपेनें तितक्यांतूनही तो सुरळीतपणे निभावून पूर्वीपेक्षांही जास्ती उत्साहाने, जास्ती नेटानें व जास्ती धैर्याने आपल्या पवित्रमय देशाची व उदार देशबांधवांची सेवा करण्यास शक्य होत आहे. ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट होय.

गेल्या पाच वर्षांत 'भारता'ने कोणती देशसेवा बजावली, याचा आढावा काढणें त्याचें काम नाही. ते कर्तव्य इतिहासाचे आहे. भारताच्या कामगिरीवर इतिहास जे काही आपले नि:पक्षपाती मत देईल तेंच मत खरे असू शकेल, हें कोणीही कबूल करील. निदान आमची तरी वरील गोष्टीवरच पूर्ण श्रद्धा आहे.

भारताच्या भूतकालासंबंधी आह्मीं आणखी जास्ती काही लिहू इच्छित नाही. भविष्यकाळाविषयी ह्मणाल तर मात्र इतकेच पुरे आहे की, टाकाची कारवाई करण्यात व कागदी घोडे नाचविण्यांत धन्यता न मानतां, भारत, ठरलेल्या देशकार्याकडे जाणाऱ्या मार्गाचेंच आजपर्यंत व्यक्त केलेल्या धैर्याने आक्रमण करील. मग या कामी कितीही त्रास सहन करावा लागला तरी त्याला त्याची पर्वा नाही. 'धके चपेटे' खाणे हे त्याचे ब्रीदच होऊन बसले आहे!

परंतु कितीही आपदा सोसण्याची 'भारता'कडून कडेलोट तयारी असली, कसल्याही भयंकर संकटांस तोंड देण्यास तो निधड्या छातीने पुढें सरसावला व कसल्याही आपत्तीशी दोन हात करण्यास त्याला काडीचीही दिक्कत वाटत नसली तरी लोकाश्रयाचें पूर्ण पाठबळ मिळाल्याखेरीज

त्याला अंगीकृत कार्यार्थ झटण्यास आवश्यक तितका हुरूप येणे अर्थात अशक्य असल्यावरून आमचे प्रियतम व कृपाळू बांधव, आजपर्यंत ज्या देशहितबुद्धीनें त्यानी भारताला कुरवाळून धरलें त्याच भावनेंने ते त्याला पुढेही मदत पुरवितील, अशी शेवटी बळकट खात्री बाळगून पाच वर्षानंतरचे हे अल्पसें हितगुज इतक्यांतच आटोपते घेतो.

(गुरुवार, दि. २४ मार्च १९२१)

सत्य असेल तें बोलणार

ज्या वेळीं जुनाट पण अनेकविध दुर्धर रोगांनी पोखरलेला ब्रागांस राजघराण्याचा वृक्ष मुळासकट उन्मळून पडून नूतन प्रजासत्ताक राज्य व्यवस्थेची प्राणप्रतिष्ठा झाली त्या वेळी जे पुष्कळ उदारमतवादी नागरिक हिंदूचे हितकर्ते ह्मणून मिरवावयास लागले त्यात सि. प्राजेरीस द कोस्त यांची प्रामुख्याने गणना करण्यास हरकत नाही. हे गृहस्थ डॉ. आंतोन जुझे द आल्मेद यांचे अनुयायी असल्यावरून त्यांच्या लंबे लंबे अभिवचनावर सर्व हिंदूंचा विश्वास बसत चालला. त्या वेळच्या हिंदपत्रांत कोस्तांची जिकडे तिकडे वाहवा होऊ लागली. प्रत्येक हिंदु नागरिक प्राझेरीसचा कट्टा अभिमानी बनला व ज्यावेळी देपुतादांच्या निवडणुकीचा समय ठेवला, त्यावेळी आह्मी हिंदूंनी नाना तऱ्हेचे त्रास सोसून त्यांची निवडणूक यशस्वी करण्याचें श्रेय संपादन केले.

खुद्द 'भारता'नें तर कोस्ताची ओळख सर्व हिंदूंना करून देण्याचे कामी स्वतःच्या खिशास बराच चट्टा लावून घेतला. त्यांच्या एका वाढदिवसानिमित्त तर 'भारता'ने आपल्या निवडक मित्रांस झीज सोसण्यास भाग पाडले. हेतु हा की, त्यांनी हिंदूंवर प्रसन्न होऊन त्यांची राजकीय मनीषा तृप्त करावी पण...

पण 'सगळेंच मुसळ केरांत' अशांतली गत झाली! पार्लमेंटच्या वैभवशिखरावर एकदम विराजमान होतांच कोस्तसाहेबांचा दृष्टिकोण यक्षिणीच्या कांडीप्रमाणे बदलला व हिंदूंच्या विश्वासाची व भरवंशाची भक्कम इमारत क्षणार्धात जमीनदोस्त झाली. हिंदूंच्या सर्व आशा गाशा गुंडाळून

चौफेर पळाल्या! तात्पर्य हिंदूंचे कोस्तासंबंधीचे मत त्याच्या कृत्यानुरूप बदलत जाऊन अखेर सख्यत्वाचे पर्यवसान तिटकाऱ्यात झालें!

निरनिराळ्या सरकारी कचेऱ्यांतील कामकाज पाहण्यास योग्य इसमाची पैदास व्हावी, या वरपांगी हेतूने सिं. कोस्तांनी व्यापारी शिक्षणसंस्था या नावांच्या कॉलेजची स्थापना केली पण शिक्षकवर्गात केवळ आपल्या सगेसोयऱ्यांचा व मित्रांचा समावेश करून त्यांच्या पोटापाण्याचा प्रश्न सुलभतेने सोडण्यास मात्र हातभार लावला! कां की नोकरांच्या नेमणूक पद्धतीत वरील अप्रिय पाहुण्यासारख्या संस्थेमुळे फरक तर पडला नाहीच, उलट तिच्या खर्चाच्या नाहक बोजानें आधीच हलाख बनलेली तिजोरीची स्थिती मात्र जास्ती निकृष्ट झाली!

पणजीच्या पाठशाळेचा पूर्वीचा शिक्षणक्रम पांच वर्षांचा असे. त्यांत आणखी दोन वर्षांची भर घालून शिक्षकवर्गाची वाढ केली!! व ती केवळ स्वदेशासाठी!!

आपलें वर्चस्व खर्चून, सिं. प्राजेरीसने स्वदेशहिताच्या मोहक नावाखाली अनेक हुद्दे निर्माण केले व त्यावर स्वकीयांचीच नेमणूक होण्याची खबरदारी घेतली!!

प्रत्यक्ष स्वतःचा शिरकाव 'अवोदितोगीत' करून घेऊन पोटोबाची व्यवस्था चोख रीतीने राखिली, व या अनावश्यक नूतन घोरपडीमुळें आमच्या तिजोरीचे बारा वाजतील याचा बिलकूल विचार मनांत न आणता, ती आह्मांवर केवळ आमच्या कल्याणासाठी ह्मणून लादली!!!

एवंच सिं. प्राजेरिसने आपल्या वजनाचा, विद्वतेचा व शहाणपणाचा उपयोग नुसत्या व आपल्यांच्या हितार्थ मनमुराद करून आमच्या तिजोरीला बऱ्याच मोठ्या नुकसानीचा खड्डा खणला. यामुळे अर्थातच सर्व हिंदुंचे मत त्याविषयी पालटले व उघड उघड जेथें तेथें त्यांना शिव्याशापांचा मारा बसावयास लागला. 'सि. कोस्त हे गोव्याचे मित्र नसून उलट भयंकर शत्रु आहेत. त्यांनी गोमांतकाचा सत्यानाश केला असून या उपर त्यांची स्तुति करणे ह्मणजे देशद्रोहाचाच गुन्हा करण्यासारखे आहे, अशा तऱ्हेचे उद्‌गार

स्पष्ट ऐकू यावयास लागले.'

याच उद्‌गारांचा प्रतिध्वनि 'भारता'च्या गेल्या वर्षाच्या ४० व ४१ अंकांत उमटला. त्यामुळे कोस्तसाहेबांनी आह्मांविरुद्ध अब्रुनुकसानीचा दावा लावला असून आमच्या लेखणीला खीळ घासण्याचा त्यांचा प्रयत्न दिसतो!

परंतु आमची मनोदेवता 'आह्मी कोस्ताचा अन्याय केला नाही.' असेच आह्मांला सांगत आहे. सत्याचा अनुवाद करणें हा जर गुन्हा असता तर आह्मीं सिं. कोस्ताचे अपराधी ठरलों असतो. तशी स्थिती नसल्याने त्यांच्या खटल्यापासून आमच्या मनांत कसलीच भीति उत्पन्न होत नाही.

'भारताने' आपले अस्तित्व स्वदेशसेवेस वाहिलें असून या कामी पडतील तितके त्रास सोसण्यास त्याची आनंदानें तयारी आहे. मानवी आपत्तीच्या भयानें तो आपल्या स्पष्टोक्तीच्या धोरणांत कदापिही बदल करणार नाही.

'भारताचे' ध्येय ह्मणजे सत्य असेल ते स्पष्ट बोलणार व या कामी होईल ती शिक्षा भोगण्यास एका पायाने तयार असणार असें आहे. या ध्येयाचें संगोपन आमच्या हातून शांत चित्तानें होवो, इतकें परमेश्वरापाशीं प्रार्थून हे दोन बालबोध शब्द येथेंच आटोपतें घेतो.

(गुरुवार, दि. ५ मे १९२१)

''अशा किती तरी चमत्कारिक गोष्टी इतिहासांत नमूद झाल्या आहेत की, त्या आज वाचल्या तर हिंदूंच्या नादानपणाची कीव करावी की पाश्चात्य धर्मवेडाची तारीफ करावी हेंच समजत नाही. नुसत्या राजसत्तेच्या जोरावर उभारलेले घुमट राजसत्तेबरोबरच लयास जातात, ही गोष्ट सफ्फा मशिदीकडून चांगली लोकनिदर्शनास येते. देवालयांची उत्पत्ति ज्यापासून होते, आणि ज्याच्या हेळसांडीमुळे त्यांचा विनाश होत असतो, त्या समाजाची काळजी घेतली पाहिजे, हे उघड आहे.''

धार्मिक अग्रलेख

छडा लावलाच पाहिजे!

अतिशय काटकसरीने व स्पृहणीय स्वार्थत्यागाने आपल्या पूर्वजांनी धर्मशिक्षणप्रसारार्थ जी संपत्ति जमविली होती, ती ख्रिस्तीधर्मप्रसार करणाऱ्या मंडळीला सरकारी बागनेटांचा जोर मिळाल्याबरोबरच एका क्षणांत आह्मांला अंतरली, ही गोष्ट गोमंतकस्थ हिंदूच्या नजरेपुढून कालत्रयी दूर होणें शक्य नाही. वास्तविक पाहिले तर असा कडू अनुभव आलेल्या हिंदूंनी पुन: देवस्थानाच्या ऊर्जेकरितां असो किंवा अन्य तऱ्हेनें धर्मशिक्षण प्रसार करण्याकरिता असो, मूळच्या कफल्लक स्थितींतून सार्वजनिक स्वरूपाचा धनसंचय करण्याच्या भानगडींत मुळीसच पडूं नये. परंतु शत्रूंनी कितीही खेपा मध लुटला तरी पुनरेव मध तयार करण्यास मधमाशा आपल्या जशा हजर असावयाच्याच, तद्वत 'इंक्विजीशनच्या' कडाक्यांत धर्मसमीक्षण सभेनें व तत्कालिन सरकारी अधिकाऱ्यांनी हिंदु देवालयांची संपत्ती फस्त केल्याची जाणीव असतानाही पुन: हिंदूंनी देवस्थानांत संपत्ती जमविण्यास कमी केले नाही. 'इंक्विजीशनच्या वेळी आमच्या देवालयांची संपत्ती जशी आह्मांस अंतरली, तशीच ती माजी राजसत्तेच्या कारकिर्दीत अंतरण्याचे प्रसंग आले होते. परंतु त्यांतून अनायासें निभावून देवालयांतील संपत्ती सुरक्षित नसली, तरी अल्पस्वरूप हानीनें पार पडली खरी. सि. माशाद हे गव्हर्नर जनरल असताना देवालयांच्या संपत्तीवर गदा येण्याचा रंग दिसत होता. तथापि तोही प्रसंग समूळ टळला नसला तरी लांबणीवर पडला. देवालयांची एकंदर संपत्ती नक्त नाण्याच्या रूपांत सरकारी पेढीवर अनामत ठेवून, शेकडा आठ आणें प्रमाणे मिळेल त्या व्याजांतून देवालयांचा खर्च चालावा अशा अर्थाची जी योजना पास होण्याच्या रंगात होती तीस कायद्याचें स्वरूप न मिळतां ती मूळच्या स्थितीतच राहिली. अठराशें पंच्याणवद साली झालेले बंड मोडण्यात सरकारास अतोनात खर्च झाला होता, व तशा घालमेलीच्या स्थितीत देवालयांच्या संपत्तीवर सरकारची नजर गेली होती. आणि आजचाही प्रसंग तसाच आहे, हे डोळ्याआड करता येण्यासारखे नाही.

राजकारणापासून सर्वथा अलिप्त असलेल्या संस्थांकडून सक्तीच्या

खुषीने हजारो रुपये वसूल करणे हे सध्याच्या आपत्प्रसंगास साजेसें असलें तरी लोकसत्ताक पद्धतीच्या तत्त्वांस अनुरूप झाले असे सहसा ह्मणता यावयाचे नाही. ओढघस्तीच्या स्थितीत आलेल्या सरकारास यथाशक्ती सहाय करणें हें आपलें, पोर्तुगीज नागरिक या नात्याने कर्तव्य आहे. सरकार व नागरिक ह्यांच्यात दुजाभाव बाळगूं नये हे सगळें खरे एवढेंच नव्हे तर सक्तीच्या खुशीने जितका पैसा देवालयांतून निघाला त्याहून जास्त पैसा योग्य मार्ग धरल्यास घेता आला असता असें आह्मांस वाटते. तरी पण ज्या पद्धतीने तो काढला गेला. ती सरकारी दाबाची पद्धत अत्यंत तिरस्करणीय आहे, असें ह्मटल्यावाचून आमच्यानें राहवत नाही.

देवालयांच्या तिजोऱ्यांतून पैसा निघावा ह्मणून फोंडे महालाच्या आदमिनिस्त्रादोरांनी जे कायद्याचें कलम पुढें केलें आहे, त्याची आठवण झाली ह्मणजे, आपल्या लोकांच्या मूर्खपणाची कीव करताना वरील अम लदारानें कायदेशीरपणें सोंग उभें करण्याची जी शिताफी दाखविली, तिचेंही पण कौतुकच करावेंसें वाटते. राजकारणात प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष भाग घेणे, हें देवालयाचें कर्तव्य नव्हे, अर्थात पोलीस शिबंदीच्या खर्चाकरिता ह्मणून देवालयांच्या तिजोऱ्यांवर सरकारी अमलदारांची नजर जाण्याचे कांही कारण नाही. तशांत खर्चाच्या पेचांत आलेल्या सरकारास कोणांकडून झाली तरी पैशाची मदत होणे जरूर, असें ज्यास वाटत असेल, त्यांनी ती योग्य मार्गानें मिळविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

प्रकृत प्रकरणासंबंधानें सांगावयाचें ह्मणजे देवालयांच्या तिजोऱ्यांत जमलेल्या संपत्तीतून चालू खर्चाकरितां थोडाबहुत पैसा मिळावा, अशी इच्छा होती, तर देवालयांच्या महाजनमंडळाची बैठक भरवून त्यांजकडून तो घेतां आला नसता असें नाही. किंबहुना मिळाला त्याहून कितीतरी पटीने जास्त पैसा निघाला असता आणि तोही आपखुषीने, कां की, सरकारास ह्या प्रसंगी पैशाची मदत हवी आहे, हें न समजण्याइतका अशिक्षित महाजन कोणीही नाही, अशी आमची समजूत आहे.

पण हा सरळ मार्ग सोडून, कायद्याच्या कलमाचा बागुलबोवा दाखवून, महाजन मंडळीस न समजूं देता, तिजोऱ्यांतून जो पैसा काढण्यात

आला, त्या बेकायदेशीर वर्तनाबद्दल निषेध प्रगट करण्यांत आह्मांस कोणतीच शंका वाटत नाही. अशा वाममार्गाने पैशाची जमावाजमव करण्याची परवानगी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून उपरोक्त अंमलदारास मिळाली असावी अशी शंका कोणीही घेणार नाही.

तात्पर्य, हा जो प्रकार झाला तो अत्यंत बेकायदेशीर असून शिवाय प्रजेच्या योग्य हक्कांच्या व मालमत्तेच्या संरक्षणासंबंधीने सरकाराविषयी लोकांत अविश्वास उत्पन्न करणारा आहे, हे निर्विवाद होय. आणि अशी स्थिती असणे सरकार व प्रजा या दोघांनाही अनिष्ट असल्यानें तिचा पुरा छडा लावणें हें प्रत्येक नागरिकांचे आणि त्यांतल्या त्यात देवालयांच्या व्यवस्थेशी निकट संबंध असणाऱ्या महाजन मंडळीचे कर्तव्य आहे.

निदान 'ह्मातारी मेल्याचे दु:ख नाही पण काळ सोकावतो.' या ह्मणीप्रमाणे या उपर तरी असा अधिकारातिक्रम होणें इष्ट नाही. या दृष्टीनेही पाहतां महाजन मंडळीने या बाबतीत प्रयत्न केलाच पाहिजे. झुरळांनी (जल्ले) हिरे खाण्याचे दिवस पूर्वी एकदा येऊन गेले. त्यांचीच पुनरावृत्ति, या बाबतींत स्वस्थ बसल्यानें, होऊ दिल्यासारखें होईल आणि तसें ते होऊं देणे ह्मणजे पुढें जाण्याऐवजी खेंकड्याप्रमाणें मागें जाणेंच होईल.

दुसरी गोष्ट अशी की, जशी सध्याची राज्यव्यवस्था पूर्णपणे लोकसत्ताक स्वरूपाची आहे तशीच लोकसत्ताक स्वरूपाची आज आमच्यांत असणारी एकच संस्था ह्मटली ह्मणजे महाजन मंडळ ही होय. या मंडळाने आपलें कर्तव्य यथायोग्य रीतीनें बजावणें ह्मणजे लोकसत्ताक व्यवस्थेत आपली पात्रता दाखविणें होय, असें असतां या लहानशा लोकसत्तांकांत जर आपण आपली अपात्रता प्रकट केली तर मोठ्या लोकसत्ताकापासून मिळू शकणाऱ्या फायद्यांची आशाच करावयास नको. ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां देखील वरील प्रकरणाचा पुरता छडा लावणें किती अगत्याचें व महत्त्वाचें आहे हें कळून येईल.

तरी श्री शांतादुर्गा, श्री मंगेश वगैरे संस्थानच्या महाजनमंडळानें, ही गोष्ट मनावर घेऊन वरिष्ठ सरकारापर्यंत त्याची दाद लावून घ्यावी आणि

संस्थानच्या तिजोरींतून बेकायदेशीरपणाने निघालेली ही रक्कम काढल्याची जबाबदारी ज्याच्यावर येत असेल त्यांपासून तिचा कायदेशीर जाब घेण्याची तजवीज करावी. नाही तर, वरिष्ठांची मर्जी राखण्यासाठी स्वत:च्या पदरची पैही खर्च न करता परस्पर हलवायांच्या दुकानावर ब्रह्मार्पण सोडून लोकांचे हक्क तुडविण्याची या राजेश्रींची खोड जावयाची नाही.

(बुधवार, दि. ११ डिसेंबर १९१२)

दिव्याखाली अंधेर!

परमतसहिष्णुतेंत अग्रगण्य ठरलेल्या लोकांनी हरतऱ्हेनें पीडिलें असतांही स्वधर्मसंरक्षणांत पराकाष्ठेची चिकाटी दाखविलेल्या आमच्या वाडवडिलांनी अलोट स्वार्थत्यागानें ज्या धर्मसंस्था, ह्मणजे आजचीं हिंदूंची देवालयें उभारली, ती केवळ भावी कालांत आपणामागून येणाऱ्या वंशजांत सद्धर्मज्योति निरंतर प्रज्वलित राहावी, इतक्याचकरितां होत हें निर्विवाद आहे. सद्धर्मज्योति विझत चाललेल्या समाजांत अधर्माचा गाढ अंधकार पसरणे साहजिक असल्यामुळें तशा स्थितींत समाज फार काळ शाबुत राहणे शक्य नाही. मागच्या काळीं असा चमत्कार झाल्याचें उपलब्ध नाही ह्मणून वंशजांची काळजी बाळगणाऱ्या आमच्या पूर्वजांना आजच्या धर्मसंस्था उभारण्याची आवश्यकता भासली असावी, हें उघड आहे. आणखी धर्मावेशापुढे मानवी गुणावगुणांकडे दुर्लक्ष्य करणाऱ्या शत्रूंनी त्यांचा जो छळ केला, तो लक्ष्यांत घेतला, तर ह्या धर्मसंस्थांस स्थायिकपणा आणण्यास, त्यांस अत्यंत परिश्रम पडले असावे, असा अजमास सहज करता येतो. अशा प्रकारें कोणत्याही मानवी आपत्तींना न डगमगता आपलें उद्दिष्ट साध्य करून, वंशजांना कायमचे ऋणी करून ठेवणारे आपले पूर्वज धन्य होत, असें उद्गार मुखावाटे सहज निघून जातात.

पण 'कोंबड्याला रत्न' ह्या ह्मणीप्रमाणे त्या धार्मिक पूर्वजांनी स्थापिलेल्या धर्मसंस्थांचा गौरव प्रस्तुत त्यांच्या पापभागी वंशजांकडून होत

असतो, अर्थात ज्या हेतूनें ह्या धर्मसंस्था स्थापण्यांत आल्या होत्या, तो हेतु बाजूस राहून आद्य संस्थापकांच्या ध्यानीमनी नसलेला प्रकार प्रस्तुत त्याकडून होत असतो; ही गोष्ट शरमेची असली, तरी यापुढे छपविण्यांत अर्थ नाही. भजन, पूजन, कीर्तन, पुराण, असले धर्मप्रसाराचे प्रकार सुरळीतपणें चालत असल्याचें बाह्यात्कारी दृष्टोत्पत्तीस येत असले, तथापि त्यांत उदात्त भावनेंपेक्षा छिनालपणालाच जास्त सवड सांपडली असावी असें वाटतें. शिणल्याभागलेल्या प्रापंचिकांची, ह्मणजे जवळ जवळ वानप्रस्थाश्रमी लोकांची विरामस्थले व्हावयाचीं देवायलें, आज चारही आश्रमांचा चुथडा करणाऱ्या दुर्वर्तनी लोकांची आश्रयस्थानें झाली आहेत, हें नाकबूल करणें पुराणप्रियतेचें निदर्शक असले, तथापि वस्तुस्थितदर्शक झाले असे कदापि ह्मणतां यावयाचें नाही. वर्षभर शिष्टाचाराची बंधने बाळगून शिणलेल्या आबालवृद्धांस मनाची हौस फेडण्यास जसा शिमग्याचा सण, तद्वत समाजबंधने ज्यांनी फेटाळून लाविली आहेत अशा व्यक्तीस कनककांतेचे उसनें सुख उपभोगण्यास देवालये ह्या प्रशस्त जागा ठरल्या आहेत, आणि ह्मणूनच ना शेंडा ना बुडखा, असले बेलगामी लोक बारा महिने तेराकाळ देवालयांभोवती घिरट्या घालीत असतात, हें सगळ्यांस माहीत आहे. विशेषत: धर्मशास्त्रकारांनी ज्याचे मुखावलोकन देखील प्रायश्चितार्ह ठरविलें आहे, अशा दुराचारनिरत लोकांचा जो आमच्या धर्मसंस्थात सुळसुळाट चालत असतो, त्याची आठवण देखील शरमेस कारण होते. उत्सवप्रसंगी जुगार खेळण्यास प्रोत्साहन देऊन त्यापासून मिळणाऱ्या बक्षिसांतून बिऱ्हाडाचा खर्च चालविणाऱ्या कारभारी मंडळ्या, आणि जुगाऱ्यांकडून मिळणाऱ्या बक्षिसांतून वर्षातलें बहुतेक धार्मिक उत्सव साजरी करणारी देवालयें अनेक आहेत. धर्मशास्त्रानें प्रायश्चितार्ह ठरविलेली व सरकारी कायद्यानीं शिक्षार्ह ठरविलेली अनेक दुष्कृत्ये धर्मसंरक्षणाच्या सबबीवर धर्मसंस्थांकडून हमेशा होत असतात, त्याचे स्पष्टीकरण करून सांगितले पाहिजे, असें नाही, कां की, पोरकी पोरें खरेदी करून त्यांस पण्यांगना बनविणें, अशा सारखी पापभागी कामें देवालयांकडून होत असतात, हें सर्वश्रुत आहे. असो,

तर समाजांत सद्धर्मप्रसार व्हावा एतदर्थ आपल्या पूर्वजांनी आटोकाट

प्रयत्नाने ज्या धर्मसंस्था उभ्या केल्या होत्या, व त्या निरंतर चालाव्या एतदर्थ चिरस्थायित्वांस आवश्यक अशी साधनसामुग्री जमवून ठेविली होती, ती आपली देवालयें सांपत्तिक बाबतींत पहिल्यापेक्षा द्विगुणित झाली असली, तथापि नैतिक बाबतीत इतकी खालावली आहेत, की त्यास धर्मस्थानें हे विशेषण मुळीच लागू पडत नाही, असे ह्मणण्यास साशंक होण्याचें कारण नाही. आजच्या कालांत लोकांत शिक्षणप्रसार वाढत्या प्रमाणावर होत असल्यामुळें सुशिक्षणानें वाढलेली धर्मजिज्ञासा तृप्त होण्याचे साधन ह्या धर्मसंस्थांत उपलब्ध असावयास पाहिजे होतें; परंतु खेदाची गोष्ट ही की, त्या ऐवजी अल्पज्ञ भिक्षुकांची पोपटपंची व कुटाळ लोकांचा कलह मात्र अमर्याद वाढलेला दिसतो, त्यामुळें शिक्षित लोकांस ह्या देवालयांविषयी अनादर वाटू लागला आहे. गेल्या वीसपंचवीस वर्षांमागे जितकी परप्रांतीय भक्तमंडळी इकडे येत असे. त्याच्या शतांशानेही अलीकडे दिसत नाही, ह्यांचे कारण देखील तेच. शिक्षणात मागासलेल्या दक्षिण प्रांतातील जी तुरळक मंडळी कधीमधी दिसते, तितकी वगळली तर, परप्रांतीय लोकांनी इकडच्या धर्मसंस्थांवर पुरा बहिष्कार घातला असावा, असें अनुमान बांधण्यास हरकत नाही. इतकेंच नव्हे तर इकडची सुशिक्षित मंडळीदेखील देवालयांतून फारच थोडी, किंबहुना मुळीच आढळत नाही, हे बारीक नजरेनें पाहणाऱ्यास सहज दिसून येईल.

सद्धर्मप्रसाराचें काम ज्यांच्यामार्फत व्हावयाचे त्या देवालयांच्या वांट्यास समाजाच्या अधोगतीस कारणीभूत झाल्याचें श्रेय आह्मी - आद्य संस्थापक पुण्यपुरुषांच्या नादान वंशजांनी आणून दिले आहे. इतक्यांत सावध होऊन इष्ट सुधारणा करण्याची सुबुद्धि आह्मांस झाली तर कांही धडगत लागेल. न पेक्षां चोरांचिलटांच्या उपद्रवापासून बागेचा बचाव होण्यांसाठी घातलेल्या कुंपणानंच बागेची नासधूस केल्याचा ठपका माळ्यावर यावा, त्याप्रमाणे अधर्मापासून वंशजांचे संरक्षण व्हावे ह्मणून स्थापलेल्या धर्मसंस्थांकडूनच त्यांची अधोगति झाल्याचे अपेश आपल्या थोर पूर्वजांच्या वाट्यास आह्मी आणून दिल्यासारखे होणार हें नि:संशय आहे.

(बुधवार, दि. २९ जानेवारी १९१३)

सप्फा मशीद

फोंडे शहराच्या उत्तरेस, महाडदोळास गेलेल्या रस्त्याच्या उजव्या बाजूस ही मशीद होती. कालाच्या तडाख्यांत ज्या इमारती सफाई बुडाल्या, तींत ह्या मशिदीची गणना होते. विजापूरची आदिलशाही भरभराटींत होती, त्या वेळी ह्या मशिदीचा टोलेजंग घुमट मोठ्या डौलानें डोकें वर काढून आपल्या बरोबरच्या देवालयांना दिमाख दाखवीत होता. किंबहुना असेंही ह्मणता येईल की, परक्या मुसलमानांनी हिंदुस्थानांत येऊन हिंदूंचा पाय खाली करून आपली विजयी डोकी वर काढली ह्याची साक्ष लोकांस पटवीत होता. बिचारे निर्लज्ज हिंदू, त्यांना ह्या अपमानाची क्षितीच नव्हती. घरचे किंवा परके, कोणीही असोत, आणि त्यांनी कितीही मानखंडना करो, त्याबद्दल त्यांना कांहीही वाटावयाचें नाहीं. वेदांताची पुराणें खेड्यापांड्यातील बायाबापड्यांपुढें वाचण्याची सवलत मिळाली की, गंगेत घोडें न्हालें. सांसारिक व्यवहाराविषयीं तादृश काळजी बाळगायची नाहीं. राज्यसूत्रें कोणाच्याही ताब्यांत असोत, त्याकडे वांकड्या नजरेनें पहावयाचे नाहीं अशा स्वभावाच्या लोकांस सप्फा मशिदीच्या घुमटाकडून जो अपमान होत होता त्याबद्दल द्वेष न आल्यास नवल नाही. पाडलेल्या देवालयांच्या चबुत्र्यांवर उभारलेल्या क्रुसांच्या जत्रेला जसे आताचे हिंदु मोठ्या आनंदानें धांवतात, तसेच तत्कालीन हिंदू देखील सप्फा मशिदीपुढें जमत असत. आताचे राज्यकर्ते सुधारलेले असल्यामुळें आपल्या देवापुढे परधर्मी लोकांनी जमावे अशी ते आता सक्ती करीत नाहीत मागच्या काळी, ह्मणजे इंक्विजीशनच्या वेळी, धर्मवेड्या पोर्तुगीज लोकांनी हिंदूंवर तसा जुलूम केला नव्हता असें नाहीं. क्रुसावर खिळलेले येशूचें मढें मिरविण्यास काढल्याबरोबर सक्तीच्या खुषीने डोळ्यांतून टिपें गाळावी लागत. आणखी अशी किती तरी चमत्कारिक गोष्टी इतिहासांत नमूद झाल्या आहेत की, त्या आज वाचल्या तर हिंदूंच्या नादानपणाची कींव करावी की पाश्चात्य धर्मवेडाची तारीफ करावी हेच समजत नाही. आदिलशाहींत हिंदूंवर असाच जुलूम होत होता. परंतु आरंभी जुलमी वाटणारी वागणूक कालांतरानें आंगवळणी पडल्यावर ती वहिवाट बनत असते; जुलूमसा वाटत

नाही. विशेषत: हिंदुस्थानांत असा चमत्कार पुष्कळदां पहावयास सांपडतो. एखादा नवीन कर लादतेवेळी लोकपक्ष सरकारावर अगदी तुटून पडतो; सरकारी तिजोरीचें सामर्थ्य, लोकांचा कमकुवतपणा, सरकारकडून होणारा वायफळ खर्च, नवीन कराची अनावश्यकता, इत्यादिकांचे वर्णन तिखटमीठ लावून परंतु इतक्या आवेशानें केलें जाते, की सांगता सोय नाही. परंतु ते काही एक न ऐकतां सरकारनें आपला हेका शेवटी खरा केला ह्मणजे, मग लोक तो कर निमूटपणें भरीत राहतात. कर रद्द होईपर्यंत सरकारचा पिच्छा पुरवायचे नाहीत. नाही ह्मणायला बंगालची फाळणी तेवढी बंगाली लोकांनी अधिकाऱ्यांकडून दुरुस्त करून घेतली. ही गोष्ट निराळी. बाकी हिंदु लोक बापडे मेंढराहूनही गरीब. अमुक अमुक गांवच्या एकंदर लोकांनी अमक्या शुक्रवारी सप्फा मशिदींपुढे जमावे, असे काजीसाहेबांचे फर्मान सुटले की पुरे, त्यादिवशी मशिदीपुढील विस्तीर्ण माळावर भर उन्हाच्या तापांत लहान लहान अर्भकांस घेऊन ते तळमळत असत. एखाद्यानें फोंड्यांस जाण्याची कुचराई केली, तर राजद्रोहाचा शिक्का त्याच्या कपाळावर लागलाच बसे. चहाड्यांत व चुगलखोरींत आपला हिंदुसमाज भारी तरबेज. फलाणा माणूस गेल्या शुक्रवारी काजीसाहेबांपुढे सलामीस हजर झाला नाही. असल्या खोट्यानाट्या चुगल्या आपली राजनिष्ठा पटविण्याकरितां अधिकाऱ्यांच्या कानात फुंकीत. जशी अवस्था आपणास प्राप्त झाली आहे, तशीच ती आपल्या शेजाऱ्यास प्राप्त व्हावी, असल्या कुत्सित विचारांची झांक हिंदी स्वभावांत असलेली कोणास माहीत नाही? दिल्लीश्वर मानलेल्या यवनांची थुंकी झेलण्यांचे काम आपल्याप्रमाणेंच विमलचरित उदेपूरच्या महाराजांनी करावें, अशा नीचतर वाच्छेंनें प्रेरित झालेल्या कुऱ्हाडीच्या दांड्यांनी लाखों रजपूत वीरांचा बळी घेतला असेल! आपण फसून बाटलों, तसेच आपले शेजारीदेखील बाटून ख्रिस्ती व्हावे, ह्मणून मिशनऱ्यांस सामील होऊन त्यांच्याकडून गांवकऱ्यांस ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा जबरीनें देवविणारें कुऱ्हाडीचे दांडे आपल्यातून किती तरी निघाले आहेत! अशा वृत्तीच्या लोकांचा उपद्रव टाळण्याकरितां बिचारे हिंदू माळावरील उन्हाच्या तापांत तळमळत असत. असो.

अशा प्रकारे स्वकीयांकडून भक्तीची, परकीयांकडून जुलमाची

कुर्निसात घेणाऱ्या सप्फा मशिदीचा टोलेजंग घुमट, मर्दनगडावर भगवा झेंडा फडकू लागल्यावर निष्प्रभ होत चालला आणि शेवटीं फोंडें प्रांत फिरंग्याच्या अमलाखाली आल्यावर तर सपशेल ढासळला, तो हा वेळपर्यंत उभा होत नाही! नुसत्या राजसत्तेच्या जोरावर उभारलेले घुमट राजसत्तेबरोबरच लयास जातात, ही गोष्ट सप्फा मशीदकडून चांगली लोकनिदर्शनास येते. कोठें मांडलिक, कोठे जहागीरदार, कोठे वतनदार दृष्टीस पडतात, तसे सप्फा मशिदीचे खांब, तलाव, तुळ्या दगड माळावर पसरलेले आढळतात!

सारांश, लक्षावधि रुपये खचून केवढीही मोठी देवालयें बांधली, आणखी पैशाच्या जोरावर त्या ठिकाणी मोठा भपका करून दाखविला, तरी त्या इमारतींना चिरस्थायीपणा असा फारच थोडा, किंबहुना मुळीच नसतो, असे ह्मणण्यास हरकत नाही. जुन्या गोव्यांत बांधलेली भव्य भजनालयें कालाच्या सपाट्यांत नामशेष झाली. तरी पण तशाच थाटाची दुसरी मंदिरें दुसऱ्या ठिकाणी उभारली गेली तशी स्थिति गोव्यांतील मशिदीची झाली नाही त्या एकदां जमीनदोस्त झाल्या त्या कायमच्या अर्थात ह्या दोहोंतील फरक शोधून आपणासारख्यांनी त्यापासून योग्य बोध घेतला पाहिजे. देवालयें झाली, तरी ती अल्पजीवी अर्थात अशांचे स्तोम माजविण्यात अर्थ नाही. देवालयांची उत्पत्ती ज्यापासून होते, आणि ज्याच्या हेळसांडीमुळें त्यांचा विनाश होत असतो, त्या समाजाचीच काळजी घेतली पाहिजे, हें उघड दिसते.

(बुधवार, दि. १२ फेब्रुवारी १९१३)

महाजनमंडळ्यांस इशारा

गेल्या पंधरा वर्षामागे झालेल्या बंडाच्या अखेरीस सरकारी तिजोरीची स्थिती ओढघस्त झाली, ह्या वेळीं देवस्थानांत संचित झालेली संपत्ती एका नवीन सरकारी पेढीवर अनामत ठेवून, तीतून मिळणाऱ्या शेकडा आठ आणे व्याजांतून देवालयांतील नित्यनैमित्तिक कार्ये उरकून घेण्यांत यावी, असा बूट

निघाला होता. तो अमलांत न येण्याकरिता त्या प्रसंगी जी चळवळ झाली, तीमुळे ते प्रकरण तितक्यावर थांबले. त्यानंतर गेल्या साली बंडाची नवी आवृत्ति निघून चालू वर्षाच्या सुर वातीस त्याची अखेर होत आली. अर्थात देवालयांतील संपत्तीचे संरक्षण करण्याची सरकारला आठवण होण्याचा हा समय होता. ह्या खेपेस कोणती शक्कल पुढे येते ती पाहण्याकडे लोकांचे डोळे लागून राहिले होते. आणि लोकांस तशा स्थितीत फार काळ तिष्ठत रहावें लागलें नाही हे एकपरी बरें झालें.

हिंदु देवस्थानाशी सरकारनें आत्मीय भाव ठेवण्याची खटपट करण्याचे कारण नव्हते. कां की, ख्रिस्ती भोजनालयातील आचाऱ्यास जसा सरकार रोजमुरा चारते, किंवा हरएक प्रकारें त्यांची काळजी बाळगतें, तसें कांहीएक हिंदु देवस्थानापांशी करीत नसल्यामुळें, इतर नागरिकांशी सरकारचा जितका कायदेशीर संबंध असतो, तितकाच देवालयसंस्थांशी असणें उचित होते. परंतु निर्धन लोकांस आपत्प्रसंगात ढुंकूनदेखील न पाहणारे लोक धनिक लोकांची योग्यायोग्य सेवाचाकरी करण्यास एका पायावर तयार असतात, हें जसें आपण सामान्य व्यवहारांत पाहतो, तसें ते देवस्थानें व सरकार ह्यांच्यासंबंधांतही दिसून येते. हिंदू लोक त्यांची जन्मभाषा, त्यांची सुधारणा, इत्यादी बाबतींत विरोधभावाने नसले, तरी बेफिकीरपणें वागणारे सरकार, त्यांच्या देवस्थानांत सांचलेल्या संपत्तीच्या संरक्षणाबद्दल फाजील दक्षता दाखविते. स. १८८६ सालापूर्वी देवालयांशी सरकारचा संबंध जरुरीपुरताच होता. प्रसंगविशेषीं उद्भवलेल्या प्रकरणाचा निकाल करणें ह्यापलीकडे सरकारचा त्या संस्थांत हात नसे. पुढें आज अमलात असलेला देवालयांचा कायदा झाला. त्यात देवालयाच्या नाकांत वेसण अडकावून ती आपल्या हातात घेतली. वास्तविक पाहिले तर देवालयांचे स्वातंत्र्य संरक्षिणें हें ज्यांचे कर्तव्य होते, त्या महाजन मंडळ्यांनी ह्या प्रसंगीच कांही तरी खटपट करून देवालयांची स्वतंत्रता अबाधित राखावयास पाहिजे होती; परंतु आपल्या समाजांत कर्तव्यशिथिलता हा दुर्गुण भयंकर प्रमाणांत वृद्धी पावला असल्यामुळे त्या प्रसंगी कोणीच हातपाय हालविले नाहीत. हिंदुसमाजांत तादृश खळबळ न उठल्याचें दुसरें एक कारण असे होते की, देवालयाचा

प्रत्यक्ष कारभार महाजन मंडळांतून निवडून घेतलेल्या गृहस्थांकडून व्हावा अशी सवलत ठेवली होती. अर्थात संस्थांची अंतर्व्यवस्था सगळी महाजनमंडळीच्या हातांत होती. अल्पसंतुष्ट हिंदूंना एवढ्या सवलतीने गंगेत घोडें न्हाल्यासारखा आनंद झाला. देवालयाच्या महाजनांनी आपणांतून कारभारी मंडळ निवडून घ्यावयाचे असल्यामुळें संस्थांची व्यवस्था महाजनांच्या हातांत राहिली, असे वरील सवलतीवरून सकृद्दर्शनी वाटत होते खरे. तथापि कारभारी मंडळें सर्वस्वी सरकारी अमलदारांच्या तावेदारीत राहणं भाग पडल्यामुळे उपरोक्त कायद्याविरुद्ध हिंदुसमाजाकडून जोराची तक्रार यावयास पाहिजे होती. सैन्याचा पगार हिंदी राजांकडून घेऊन सैन्यावर प्रत्यक्ष हुकमत आपली चालावी, ह्मणजे हिंदी राजांस अन्नदातृत्याचें कागदी यश देऊन प्रत्यक्ष फायदा आपल्या पदरांत पडावा, अशी कंपनी सरकारनें हिकमत चालवून हिंदुस्थानचे राज्य आपल्या पदरास एक पैचा खार न लागू देता संपादले, अशा मसल्याचा हाही कावा होता, तो हिंदी राजेरजवाड्यांप्रमाणे आपल्या महाजनांसही उमजला नाही, हे हिंदु समाजाचें दुर्दैव होय. वरील कायद्यानें महाजनांच्या तोंडावर कारभारी मंडळाच्या निवडणुकांचा जो तुकडा टाकण्यांत आला तो चघळण्यात महाजनांनी एवढें समाधान मानून घेतले की राज्यसूत्रे खेळविणे हे ज्याचे लीलाकर्म, त्या पार्लमेंटांत सभासद निवडून देण्याचा हक्क लाभल्यानेदेखील त्यास तितकें समाधान झाले नसते. आणखी द्विवार्षिक निवडणुकीच्या वेळी महाजनांत जी घासाघीस हमरीतुमरी, व रणें माजतात ती लक्ष्यांत घेतली तर उपरोक्त कायद्यापासून हिदूसमाजास आंत्यतिक समाधान झाले, असें एखाद्या तिऱ्हाईतास ह्मणावेंसे वाटेल. असो. तर अशाप्रकारे महाजनांच्या हातात कवटी राखून खोबरें तेवढें आपल्या हातांत यावें, असें ह्या कायद्याचें धोरण होते. परंतु तितक्यानेंही सरकारचे समाधान न झाल्यामुळें महाजनांच्या हातात असलेला नावाचा हक्कदेखील हिरावून घेण्याच्या खटपटींत प्रस्तुत सरकार गुंतले आहे असें ह्मणतात. कारभारी मंडळीचें मेंबर महाजनमंडळाकडून निवडले जातील, तर त्यांच्याकडून देवालयांच्या संपत्तीच्या किंमती इतकी जामीनकी घेतली जावी; परंतु ती कारभारी मंडळी सरकारांकडून नेमिली जाईल, तर जामीनकी घेण्याचें कारण नाही. अशा आशयाचा ठराव

काढण्याचें तूर्त घाटत आहे, अशी बोलवा आहे. ह्या ठरावानें कारभारी मंडळ्या निवडण्याचा हक्क महाजनांकडून प्रत्यक्षत: हिरावून घेतल्यासारखे होणार नाही. कारभारी मंडळींचा मेंबर होऊन देवालयाच्या व्यवस्थेंचे काम पाहणें ह्मणजे 'घरचें खाऊन बाजारची नोकरी' ह्मणतात, तसाच प्रकार आहे. अशा स्थितीत हजारों किंबहुना लाखों रुपयांची जामीनकी देऊन, विकत श्राद्ध घेणारा कोणीही अब्रुदार गृहस्थ पुढें येणार नाही. अर्थात कारभारी मंडळी नेमण्याचें काम सरकारच्या मुठींत साहजिक येणार. आणि तसें ते यावे, हाच त्या भावी ठरावाचा गूढ हेतु असावा, असें कोणी ह्मटलें तर तें चुकीचे आहे, असें सिद्ध करता येणार नाही.

जुन्या काबिजादींतील हिंदु देवालये लुटून फस्त केल्यामुळे आजची देवालये स्थापण्यात आली. आणि त्या काळापासून आजपर्यंत देवालयांचा कारभार त्या त्या महाजनांकडून चालविण्यात येत असतो. असे असतां कारभारी मंडळ्यांनी देवालयांतील संपत्ती लुटल्याचे दाखले गेल्या शेंदोनशे वर्षांत बहुदा आढळले नाहीत असें ह्मणण्यास हरकत नाही. ह्या दीर्घकालिक अनुभवाकडे डोळेझांक करून जामीनकी मागण्याचा ठराव पुढें येण्यास पाहतो. त्या पक्षी मुळाशीं काही तरी काळे बेरें असले पाहिजे, असा संशय येणें साहजिक आहे. जामीनकी दिल्यावर दगलबाजी करिता येणार नाही. असें जर कोणास वाटत असेल, तर त्याने सरकारी खजीनदारांच्या मागील काळांतल्या हकीकती वाचाव्या, अशी आह्मी शिफारस करितो. सारांश लुच्च्या माणसाला कोणत्याही स्थितीत दगलबाजी करिता येते. देवालयसंस्थांच्या कारभारांत आजवर तसा प्रकार फारच विरळा आढळला, त्यापेक्षा तेथील व्यवहार नीतीनें होत असले पाहिजेत, हें उघड आहे. मग त्या नीतीचा अर्थ आपलेपणाचे वात्सल्य असा असो, की देवभय असा होवो, आणि नीतिमत्ता वाढविणे हें सध्याच्या राज्यपद्धतीचें ध्येय आहे. असें असतां हा ठराव गर्भावस्थेंत येण्याचें कारण काय? गोव्यांत लोकसत्ताक पद्धती आल्यापासून हिंदु लोक अनीतिमान झाले असावे, असा संशय तर आला नसेल?

एकमुखी राज्यपद्धतीचा नायनाट करून लोकसत्ताक पद्धतीची ज्यांनी स्थापना केली, त्या प्रमुख पोर्तुगीज पुढाऱ्यांत आमच्या गव्हर्नर

साहेबांची गणना होत असता, लोकसत्ताक पद्धतीने ज्या संस्थांना कारभार आज कित्येक शतकें सुरळीत चालला होता, त्या देवालयांतील सामुदायिक पद्धतीने मोडून एकतंत्री पद्धत अमलांत येण्याचा प्रयत्न केला जावा, हे फार वाईट आहे. ज्यांना ह्या देवस्थानच्या कुरणांत चरावयास सांपडेल अशी अशा आहे, अशांकडून गव्हर्नर साहेबांस कितीही धन्यवाद मिळणार असेल, तरी तसा ठराव निघेल तर रिपब्लिकच्या ब्रीदास बट्टा लावल्याचें लांच्छन गव्हर्नर साहेबांच्या चरित्रास खचित लागेल. तें कसेंही असले. तथापि ही वेळ आणीबाणीची आहे. एवढें लक्ष्यांत बाळगून महाजनांनी आपापल्या देवस्थानांचे हक्क संरक्षिले जातील, अशाबद्दल कायदेशीर उपाय करण्यास चुकूं नये, अशी आमची त्यांस विनंती आहे.

(बुधवार, दि. २३ जुलै १९१३)

काललीला!

जुन्या काबिजादींतील साष्टीसारख्या एकाद्या प्रांतांतील सद्यस्थितीचे आपण अवलोकन केले तर तो प्रांत हिंदुस्थान देशाचा एक लहानसा भाग आहे असें सहसा दिसणार नाही. हिंदूंची अति तुरळक, शेंकडा एक किंबहुना त्याहूनही कमी प्रमाणांत लोकवस्ती, ख्रिस्ती समाजाच्या भरभराटीनें त्या मूठवर हिंदूवर बसविलेली कदर, त्या कदरीमुळे आपण ह्मणजे अति हीन मनुष्य प्राणी, असा हिंदुसमाजाचा झालेला समज व त्यास अनुसारी असें कळाहीनत्व इत्यादी प्रकारची हिंदूंच्या दुर्दशेचे अवलोकन केल्यावर हा मुलूख हिंदुस्थानांतील आहे, असें न वाटतां, ट्रान्सवाल किंवा कानडा अशा सारख्या ख्रिस्तांच्या मुलखावरून आपण नजर फिरवीत आहों, असें वाटल्यास नवल नाही. भरभराटलेली शंभर गावें हिंडलो, तरी एकादें हिंदु देवालय दिसावयाचें नाही, कदाचित एका कोपऱ्यांत छोटीशी देवळी आढळली, तरी ती हिंदुसमाजाची दुर्दशा पटविण्यास मात्र उपयोगी पडावयाची, तीच ख्रिस्त्यांची भव्य भजनालयें ठिकठिकाणी दिसावयाची, पाद्र्यांच्या

वरचष्म्यास पारावार नसावयाचा, ही स्थिती जशी आज फिरंगणांतील मुख्य जिल्ह्यांची, तशीच गेल्या पाच शतकांमागे फोंडे प्रांताची होती. आजकाल फोंडे प्रांत हा हिंदु लोकवस्तीने गजबजलेला, हिंदु देवालयांनी पुनीत झालेली, हिंदुवेतरांच्या भरभराटीस नसलेला, असा आपणास दिसतो; परंतु गेल्या पाच शतकांमागे तशी स्थिती नव्हती. जुन्या काबिजादीतील मुलूख जसा आज ख्रिस्ती राज्यकर्त्यांच्या मूढधर्माभिमानानें ख्रिस्तमय झालेला आहे. त्याचप्रमाणें आदिलशाही ह्या मुसलमानी राज्यकर्त्यांच्या अमदानीत फोडें प्रांत हा यवनमय झाला होता. काबूलकंदारहारच्या बाजूचा मुलूख आहे, असें पाहाणाऱ्यास वाटत होते. गावगन्नानीं भव्य मशिदी, त्यांच्या वार्षिक खर्चाकरिता तोडून दिलेले मुलूख, ग्रामस्त मुसलमानांस धर्मोपदेश करण्याकरितां नेमलेले खतीव, त्यांची मिजास चालण्यासाठी सोडलेल्या जहागिरी व वर्षासने, आणि ह्या सर्वांवर देखरेख ठेवणारे बडे काजीसाहेब, ह्मणजे ऐश्वर्यवान संस्थानिक, असा प्रकार होता एकंदर फिरंगणाच्या उत्पन्नाचा चतुर्थांस आजचे खतीब व बडे काजीसाहेब ह्मणजे पाद्री व आर्चबिशप गिळंकृत करतात, असा देखावा आजच्या पिढीच्या दृष्टीस पडतो, तसाच किंवा याहूनही विस्तृत देखावा तत्कालीन पिढीच्या नजरेस पडत होता. पोर्तुगीज सरकारचा राज्यकारभार पाहिला, तर तो केवळ ख्रिस्तधर्मप्रसारार्थच चालला आहे, असा भास होई, आणि आताच्या राज्यपद्धतीत झाले तरी त्यांत ह्मणण्यासारखी दुरुस्ती झाली आहे, असे नाही पुढे कधी तरी होईल, एवढीच काय ती आशा आहे. तेवढी बाजूस काढली, तर माजी धर्मांध राज्यपद्धतीत आणि सध्याच्या ह्मटलेल्या राज्यपद्धतीत हिंदूच्या दृष्टीने ह्मणण्यासारखा फरक नाही. धर्म आणि राज्यकारण ह्यांची फारकत करण्याचे प्रयत्न झोप घेत आहेत; पाद्रीमंडळाचा तनखा बंद करण्याचे कायदे गुलदस्तांत शिरत आहेत, किंवा शिरणार आहेत; मोठमोठ्या उत्पन्नाच्या जमिनी पाद्रमंडळ नवाबी थाटानें पूर्ववत उपभोगीत आहे. सारांश राज्यकारभाराचा थाट एकंदरीत पहिल्यासारखाच ख्रिस्ती धर्मास प्रोत्साहन देणारा आहे. मुसलमानी रियासतीत सगळा राज्यव्यवहार तसाच होता. मशिदींची उर्जा, खतीब मुजावरांची तोंडमिटवणी, काजीसाहेबांची मिजासण आणि ह्यांचा पाठीराखेपणा करणाऱ्या सत्ताधिकाऱ्यांची चैन,

ह्याखाली फोंडें प्रांताचे उत्पन्न गडप होत होते. परशुरामाच्या हातून ज्या क्षेत्राची सनद पूर्वजांनी मिळविली होती त्या क्षेत्राचें उत्पन्न त्यांच्या वंशजांस मिळणें दुर्घट होऊन बसले होते. इतकेच नव्हे तर त्या क्षेत्रांत वास करण्याची अपेक्षा धरणे, हे सुळावरच्या पोळीइतकेंच सर्वस्वहानिकारक झालें होते. सगळा फोडें प्रांत अविंधमय झाला होता. आज जेथें पालख्यांची मिरवणूक थाटानें चालते, तेथे पूर्वी ताबूद मिरवत होते; भजनीसप्ताह किंवा शिमगा ह्या सणाउत्सवांत हिंदुलोक आज ज्या ठिकाणी धांगडधिंगा घालितात, त्या ठिकाणी किंवा त्याच्या आसमंताभागी त्या काळी मुसलमान लोक हैदोस घालीत असत. आणि दीनावस्थेप्रत पोंचलेले बापडे हिंदुलोक आपल्या छातीवर चाललेल्या परधर्मियांच्या लीला निमूटपणे पाहत आयुष्याचे दिवस घालवीत असत. त्यांचा मुलूख काबीज केलेला, देवालयें पाडलेली, जमिनी बळकावलेल्या; डोकं वर काढण्याची सवड नव्हती, हरतऱ्हेनें हिंदूस पिळून काढून मुसलमानी उरावर बसलेली. अशा स्थितीत सुभेदारही अमलदार व काजीखतीब वगैरे धर्माधिकारी ह्यांस अत्यंत लीनपणें कुर्निसात करीत, लोकवस्तीपासून दूर डोंगरांच्या खिंडीत, भिकार अन्नावर, अर्धपोटी आणि कधीमधीं अनशेषोंटी, राहून प्राणरक्षण करीत असत.

अशा प्रकारें जुलमाची कुर्निसात घेणारे ते सत्ताधिकारी मोठमोठ्या जमिनीची उत्पन्ने लाटणारे काजीखतीब, मशिदींच्या घमुटावरील हिरव्या निशाणापेक्षां ज्यांच्या पांढऱ्या दाढ्या धर्मोपदेशाच्या आवेशांत तोऱ्यानें जास्त हालत असत, ते धर्मोपदेशक, आणि आपले भव्य घुमट आकाशांत उंच उभारून, अजून न पाडलेलें हिंदूंचे देवालय कोठें दिसते की काय, ह्याची टेहळणी करणाऱ्या त्या ऐश्वर्योन्मत मशिदी आज फोंडें प्रांतात कोठेही दिसत नाहीत; मोठमोठ्या सरदारांचे ते टोलेजंग वाडे जमिनीच्या पोटांत गडप होऊन बसले आहेत; उन्मत्त नवाबजाद्यांच्या लीला आणि कंचनीचे नाच यांचा पत्ता नाही; सगळा फोंडें प्रांत ज्या मुसलमानी लोकवस्तीनें व्यापला होता, ती इस्लामी लोकवस्तीदेखील फोडें प्रांतातून सर्वस्वी नाभूत झाली! औरंगजेबांने जशी हिंदूंची देवालयें नाभूत केली. किंवा 'इंक्विजीशन' ठगांनी ज्याप्रमाणे हिंदू धर्मसंस्थाची वाताहात केली, तशीच फोंडें प्रांतांतील इस्लामी मशिदींची

गत झाली! गावोगांव ज्या अनेक मशिदी होत्या, त्यापैकी एकदेखील आज फोंडे प्रांतात नाही! ‘इंक्विजीशच्या’ काळी मिशनऱ्यांनी फोडलेली हिंदुमूर्तींची शकले जशी इतस्तत: पडलेली आढळतात, किंवा पोर्तुगीज इतिहासकारांनी ज्यांच्या शौर्याची पराकाष्ठेची तारीफ केली आहे, त्या दियोग रुद्रीगाने पाडलेल्या शेकडो देवालयांचे चबुत्रे व इतर अवशेष जागोजागी दिसतात, तसें अवशेष मात्र कांही ठिकाणी आढळतात; आणि त्यावरून अमूक ठिकाणी मशिदी होत्या, इतका शोध लागतो. ह्यापलीकडे बहुधा कल्पनेचाच बाजार ह्मणावयाचा, नाही ह्मणावयास काजी हें उपपद धारण करणारें एक कुटुंब तिकडे असून, खतीबमुजावर ह्यांना नेमून दिलेली वर्षासने ग्रामसंस्थांच्या दप्तरी आढळतात. बाकीं ती वसूल करणारे मूळच्या पूर्वजांचे खरे वंशज आज नाहीत! ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी बागनेटांच्या जोरावर काबीज केलेल्या साष्टी प्रांतांत जितकी हिंदूंची लोकवस्ती आहे, तितकी मुसलमानांची लोकसंख्या उभ्या गोमंतकांत नाही. आणि सरकारी जुलमी कायद्यांनी चारशें वर्षेपर्यंत एकसारखी दडपशाही, लांडगेतोड चालविली असतानाही म्लेंच्छमय फिरंगणांत हिंदूंनी जितकें स्वत्व संरक्षण केले आहे, तशी स्पृहणीय कामगिरी फोंड्यांतील, किंबहुना गोमंतकांतील मुसलमानी समाजाकडून झाली नाही! मुसलमानी रियासतीत झिजिया, तर फिरंगी रियासतीत शडीपट्टी असलें जाचक कर भरून आणि व्याघ्रसिंहादी वन्य श्वापदांचा संहार करण्यांत मनुष्य प्राणी जितकी निष्ठुरता दाखवितों, तिजहून सहस्त्रपटीनें हिंदुसमाजाची वाताहात करण्यांत ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी निष्ठुरता दाखविली असतांही आज गोमंतकाची अर्धी लोकसंख्या हिंदुधर्मी आहे, असा दाखला दाखविण्याची शक्ती इतिहासाच्या आंगी हिंदुसमाजानें आणली आहे. आणखी तशा मासल्याचा भयंकर जाच झाल्याचें कोणतेच चिन्ह मागें न ठेवतां गोमंतकस्थ मुसलमानीसमाज नाभूत झाला! इस्लामी संस्थांची वाताहात करण्यांत हिंदुसमाजानें तिळमात्र मेहनत घेतली नसतांही, केवळ काललीलेंनें असा चमत्कार झाला कीं ज्या ठिकाणी मुसलमानी संस्थांची भरभराट झाली होती, त्याच ठिकाणी हिंदुसंस्थांचा उत्कर्ष होऊन, यावनी अस्तित्वाचा मागमूसही राहिला नाही! ज्या तरवारीच्या जोरावर इस्लामी समाज सावरला होता,

ती आदिलशाहीची तरवार ज्या दिवशी मोडली, त्याच वेळेपासून इस्लामी समाजास ओहटी लागली; आणि ती प्रतिक्षणी एवढ्या भयंकर प्रमाणांत वाढत गेली, की थोड्याच काळात यावनी ऐश्वर्याचा मागमूसही दिसेनासा झाला. आपल्या प्रतिपक्षियांशी त्यांच्या उतरत्या काळात विरोधी चळवळ करण्याची तसदी हिंदुसमाजास पडली नाही. नुसत्या तरवारीच्या जोरावर विसंबणाऱ्या समाजाची शेवटी अशीच दुर्दशा व्हावयाची. गोव्यांतील ख्रिस्ती धर्म बागनेटांच्या जोरावर सावरलेला आहे. पोर्तुगीज सरकारचे बागनेट एका बाजूस सरकण्याचा प्रसंग येईल, त्या घटकेस फिरंगणांतील ख्रिस्ती धर्मास उतरती कळा लागेल. पाद्र्यांच्या प्रार्थना, क्रुसांच्या मिरवणुकी किंबहुना सेंट झेवियरच्या खात्यास जमा झालेले अलौकिक चमत्कार, ह्यांपैकी कांही एक कामास येणार नाही. हे भविष्य लक्ष्यांत आल्यामुळेंच मिशनऱ्यांचा तनखा बंद करू नये, अशी ख्रिस्ती समाजाची विनंती असते. ही अन्याय्य मागणी वरिष्ठ सरकार लक्ष्यांत घेणार नाही असें वाटते. बाकी ख्रिस्ती अंधधर्माभिमानाची इतिश्री होण्याचा समय येईल. त्या वेळी सगळ्या गोष्टी आपोआप होतील; दुसऱ्याच्या मदतीची अपेक्षा राहणार नाही. इस्लामी धर्माच्या ऐश्वर्याची वाताहात करण्यास ज्या विश्वभक्षक कालास मोठेंसे सायास पडले नाहीत, त्यास आर्चबिशपच्या हाताखालचे पाद्रीमंडळ वैभवनष्ट करण्यास मोठासा वेळ लागेल असें नाही.

(बुधवार, दि. १७ सप्टेंबर १९१३)

आमचे धार्मिक उत्सव

सत्पुरुषांनी परमेश्वराची भक्ति करण्याचे जे नवविधा प्रकार सांगितले आहेत त्यापैकीच भगवन्नामसंकीर्तन हा एक आहे. महाराष्ट्रांतील नामदेव तुकारामादि संतमंडळाने या भक्तीमार्गाचा प्रसार करून अनेक मतमतातरांच्या घटपटांदी खटपटीमुळे गोंधळून गेलेल्या संसारी जनांना हा मोक्षप्राप्तीचा सुलभ व सहज साध्य होण्यासारखा राजमार्ग घालून दिलेला आहे. भूवैकुंठ

अशा पंढरपूर क्षेत्रात श्री विठ्ठलरखुमाईच्या देवालयासमोर तहानभुकेची पर्वा न करिता एकसारखें भगवन्नामसंकीर्तन करणारे श्री विठ्ठलाचे आवडते भक्त ज्या भाविक यात्रेकरूंनी पाहिले आहेत, त्याच्या मनावर या भक्तीमार्गाचा तत्काळ परिणाम व्हावा यांत नवल नाही. भगवत्भजनाचें महात्म्यच तसे आहे. आमच्या गोमांतकांत कांही ठिकाणी होणारे भजनी सप्ताह हे तशाच परिणामाचें फळ होय. सप्ताह हा शब्द सप्त आणि अह; हे दोन शब्द मिळून झालेला आहे. सप्त ह्मणजे सात व आह: ह्मणजे दिवस अर्थात सात दिवस चालण्याचा उत्सव गोवाप्रांतांत प्रथमारंभी हा उत्सव बोरीगांवात तेथील नवदुर्गेच्या देवालयांत, बोरीकरबुवा या नावानें प्रसिद्धीस आलेल्या एका साधुपुरूषांने केला व तद्नंतर इतर ठिकाणी या उत्सवाचा प्रसार झाला. अजूनपर्यंत गोव्यांत कांही देवस्थानांत हा उत्सव होत असतो. तो आषाढ म हिन्यापासून पुढें चार महिनेपर्यंत चालत असतो. प्रत्येक देवालयांत हा उत्सव सात दिवस होत असतो. एकाच दिवशी सर्व देवालयांत हा उत्सव होतो असे नाही तर तो वेगवेगळ्या दिवशी होत असतो. एकाच दिवशी अनेक ठिकाणी भाविक व उत्साही मंडळीस जाणें अशक्य ह्मणूनच हा वेगवेगळ्या दिवशीं करण्यांत येत असावा असे वाटतें.

ज्या गावांत हा उत्सव होत असतो, त्या गांवची लहानथोर मंडळी तेथें हजर असतेच पण इतर गांवची कमीअधिक मंडळींही बरीच जमा होते. हा उत्सव गोमंतकांत होणाऱ्या इतर उत्सवांहून भिन्न असला तरी पण हा इतर उत्सवाप्रमाणेच मूळच्या सद्वासनेंस सोडून होत असल्यामुळें तो भाविक व सभ्य लोकांच्या अपहास्यास पात्र होत चाललेला आहे. भक्तीच्या ओल्याव्यानें आर्द्र झालेली भाविक अंत:करणे ज्या उत्सवांत दिसावयाची तेथे चित्रविचित्र पोषाखांत व रिकाम्या डामडौलांत स्वत:चे प्रदर्शन करीत वृद्ध, तरुण टाळढोलक्याच्या आवाजांत आपली हौस भागवून घेतांना पाहिले ह्मणजे धार्मिक बाबतींत आमचा समाज कसा वाहत चालला आहे याची स्पष्ट ओळख पटते व मनाला हळहळ वाटावयास लागते. भगवत्भजन करतां करतां भगवत्सरूपी सर्ववृत्तींचा लय होऊन देहभान विसरून जाऊन प्रेमानंदात नाचणारे भाविक भक्त कुणीकडे व भक्तीच्या नावांखाली आपली हौस फेडून

घेण्याकरतां सप्ताहाला शिमग्याचें स्वरूप देऊन संगीत थयथयाट घालणारे दांभिकभक्त कुणीकडे? गळ्यांत फुलांच्या माळा घातल्या, हातांनी टाळ कुटले, वेडेंवाकडें संगीत गायले व थैय थैय नाचले ह्मणून खऱ्या भक्ताची यांना थोडीच सर येणार आहे? चार पैसे खर्चून देवतांची चित्रें दाखविली व त्याबरोबर मेळ्यांच्या (पाराच्या) रूपानें स्वत:ची मिरवणूक काढली, ह्मणून खरी भक्ती साध्य होत नाही, ती शुद्ध भावानेच मिळणारी आहे हें 'भाव तेथे देव' यावरून सहज समजण्यासारखे आहे.

भक्तीच्या या सात्त्विक मार्गात आड येणाऱ्या अनेक विघ्नापैंकी वेश्याचे मेळे (पार) हें एक विघ्न होय. वेश्यांचे माहेरघर अशा या गोमांतकांत होणाऱ्या कोणत्याही उत्सवांत वेश्यांचा सुळसुळाट हा असावयाचाच; (श्री क्षेत्र सांखळी येथील दत्तालयात मात्र उत्सवांत वेश्या नसतात व त्यांत त्यांची गरजही भासत नाही) तो सध्या जरी टाळतां येणें शक्य नसलें (तसाच प्रयत्न झाल्यास शक्य आहे) तरी भजनी सप्ताहासारख्या शुद्ध भक्तीच्या उत्सवांत दुर्व्यसनांचे कोठार अशा निंद्य व दुराचरणी वेश्यास सामील करून घेणे ह्मणजे एखाद्या भाविक अंत:करणात भक्तीचा अंकुर फुटला असेल तर तो यांच्या सान्निध्यानें करपवून टाकणेंच होय. वेश्यांच्या मुखांतून निघणारे मनोहर आलाप कोणाचे हृदय स्वाधीन करून घेणार नाहीत! वेश्यांचे मोहक स्वरूप पाहून त्यांच्या विषयी कोण आतुरता दाखविणार नाही!! या उत्सवांत सामील होणारे सर्व कांही शुकयोगींद्र नाहीत, मारुती नाहींत किंवा देवव्रत भीष्म नाहीत. विश्वामित्राचा जेथें पाड लागला नाही तेथे आमचा कसा लागेल! मनुष्य चुकीला पात्र आहे व मनुष्याच्या हातून चुका या घडतातच मग प्रत्यक्ष वेश्यांशी संघटन झाले ह्मणजे मग तें उत्सवांत होवो, देवालयांत होवो वा इतर ठिकाणी होवो त्यांचा वाईट परिणाम होईलच. जातभेद भक्तीच्या आड येत नाही हें जरी खरें असलें तरी वेश्यांची वाईट संगत भक्तीच्या आड आल्याशिवाय खास राहणार नाही.

आज कोणत्याही उत्सवांत जमणाऱ्या मंडळीत वेश्यामुख दर्शनेच्छूंचीच संख्या अधिक असते. आज हिंदूंचे उत्सव ह्मणजे वेश्यांची प्रदर्शनें, दारूची दुकाने, जुगाराचे अड्डे वगैरे दुर्व्यसनांनी भ्रष्टलेले बाजारच

होत. या सर्व वाईट व भक्तीमार्गास अनिष्ट अश्या व्यसनांपासून भजनी सप्ताहासारख्या उत्सवाची सुटका होणे अवश्य आहे. सदरील सारखे उत्सव होऊ नयेत असें कोण ह्मणेल? पण जोपर्यंत ते खऱ्या भक्तीने युक्त झालें नाहीत व चैन, व्यसने व दांभिकपणा यांतून मुक्त नाहीत तोपर्यंत त्याचे सुश्रेय कधीही मिळणार नाही. ह्मणून सर्व सप्ताहाभिमानी भक्तमंडळीस आमची अशी सूचना आहे की, त्यांनी या गोष्टीचा पूर्ण विचार करून श्री नामदेव, तुकाराम आदी साधुवर्यांनी घालून दिलेला मार्ग अधिकाधिक वाढवीत जावा व जडजीवांच्या उद्धाराचें साधन सोपें करावें.

(बुधवार, दि. ८ सप्टेंबर १९१५)

जुन्या शवाचें नवें प्रदर्शन

येत्या डिसेंबर महिन्यांत जुन्या गोव्यांत एका जुन्या ख्रिस्ती देवळांत स्वर्गीय शांततेचा आस्वाद घेत असलेल्या एका जुन्या संताचें जुनें शव उघडण्यांचा नवा समारंभ होणार असून तन्निमित्त गोमांतकाबाहेरील कॅथलिक पंथाच्या लोकांचे थवेचे थवे आमच्या प्रांतात लोटणार आहेत. या असंख्य पाहुण्यांची बडदास्त योग्य रीतीने राखिली जाऊन आमच्या देशासंबंधी त्यांच्या मनावर चांगला परिणाम व्हावा, या शुद्ध हेतुने कांही महत्त्वाच्या सुधारणा पणजी व जुनें गोवें या दोन्ही ठिकाणी अमलांत आणण्याचा पणजी–मुनिसिपालटीनें बेत केला आहे व याचसाठी कर वाढविण्याचा तिचा विचार ठरलेला आहे, हें गेल्या अंकावरून आमच्या वाचकांस कळलेलेंच आहे. उपरिनिर्दिष्ट करवृद्धीच्या समर्थनासाठी जी अनेक कारणें पुढें केली जातात, त्यापैकी एक मुख्य असें आहे की, सां. फ्रांसिस्काच्या शवाचें प्रदर्शन हें एक 'राष्ट्रीय' कार्य असल्यानें त्याचा योग्य मान राखण्याप्रित्यर्थ शक्य तो स्वार्थत्याग करणें हे प्रत्येक नागरिकाचें पवित्रतम कर्तव्य होय. हा कोटिक्रम 'येन केन प्रकारेण' पैसा उकळण्याच्या दृष्टीने सोईंचा असला, तरी राजकीयदृष्ट्या न्यायास धरून नाही, हें आमचें सरकार धर्माच्या बाबतीत

तटस्थ असल्याने, उघड उघड सिद्ध होते. केवळ ख्रिस्ती समाजास लागू होणारें प्रस्तुत प्रदर्शन हे 'राष्ट्रीय' मानण्यात येतें तर आमच्या हिंदूंची कोणतीही जत्रा राष्ट्रीय ठरविण्यास वरील कोटिक्रम लढविणारी विद्वान व प्रतिष्ठित मंडळी तयार आहे काय? तसें असल्यास आमचा त्या कोटीक्रमांसंबंधी कसलाच वाद नाही. परंतु वस्तुस्थिती निराळीच आहे. व ह्मणून आमचें असें ह्मणणें आहे की, करवाढीच्या कक्षेंत केवळ सां. फ्रांसिस्काच्या शवाचें दर्शन घेण्याऱ्याच लोकांचा समावेश व्हावा. दुसऱ्यांना त्याचा उपमर्द पोंहचू नये अशी कसलीही तोड काढणें योग्य आहे, हें कोणीही कबूल करील.

जे कोणी त्या शवाचें दर्शन घेण्यास इच्छितील त्याच्याच डोक्यावर नवीन कर लादलें जाणें सर्वथैव वाजवी आहे. प्रत्येक दर्शनेच्छू मागे चार आणे कर बसविला गेल्यास, इष्ट हेतू साध्य होण्याप्रित्यर्थ जितके पैसे मुनिसिपालटीकडून सुधारणांसाठी आता खर्च केले जातील, तितकें सहज जमतील. उत्कट उत्कंठेनें सां. फ्रांसिस्काच्या शवाचें दर्शन घेऊन हपापलेल्या मुमूक्षूंस चार आण्याचा स्वार्थत्याग सोसण्यास जड जाणार नाही. शिवाय सर्रास करवृद्धीमुळे जी चोराबरोबर संन्याशालाही सुळावरची पोळी चघळण्याची दु:स्थिती प्राप्त होईल, तीही चार आणें पद्धतीनें टळणार आहे. मात्र ह्या बाबतीत मुनिसिपालटीने अत्यंत दक्षतेने वागले पाहिजे. पंढरपूर क्षेत्रांत अशाच सारखी व्यवस्था अमलांत आणून, त्यापासून जमलेल्या निधींतून पुष्कळ व महत्त्वाची जनहितपोषक कार्ये बजावली जातात. पणजी म्युनिसिपालटीनेंही तिचा अनुभव घेतल्यास कामापरी काम साधून सुधारणांसाठी खर्च केल्या गेल्या जाणाऱ्या दामाचाही प्रश्न सहजरित्या सुटणार आहे.

(गुरुवार, दि. १७ ऑगस्ट १९२२)

ख्रिस्त्यांची राष्ट्रीय भावना

ख्रिस्तीधर्मानुयांयांच्या आगमनामुळें गोमांतकाच्या कांही भागात ख्रिस्ती धर्म उघड उघड चालू झाला; व त्यामुळें, मुळ हिंदुसमाजांत धार्मिक

भेदामुळे दोन तट पडले. पोर्तुगिजांनी १५३४ सालांत सासष्ट व बारदेश हे दोन प्रांत मिळविले, त्या वेळी धर्मसमीक्षण सभेच्या कार्याला ऊत आला होता. अशा वेळी वरील दोन प्रांतांतील लोक परधर्माच्या भक्षस्थानी पडणें अपरिहार्य होते परंतु, हा बाटाबाटीचा जुलूमी धर्मप्रकार गोमांतकांच्या एकंदर प्रांतांतून चालू होता, अशी मात्र गोष्ट नाही. कारण गोमांतकाचे इतर भाग त्या वेळी दुसऱ्याचे ताब्यांत असल्यावरून त्या भागांतील जनतेला पोर्तुगीज लोकांचा उपसर्ग पोहोचलाच नाही. असे ह्मटल्यास चालेल. १८ व्या शतकाच्या शेवटी शेवटीं मात्र संवदेकर राजांच्या ताब्यांत असलेल्या फोंडें व काणकोण व सावंतवाडकारांच्या हातांत असलेले पेडणें व साखळी वगैरे प्रांतांवर त्याना शह बसवितां आला, ही गोष्ट खरी परंतु, धार्मिक जुलुमाचें वातावरण त्यावेळी शांत बनले असल्यामुळें वरील दोन प्रांत खेरीज करून बाकीच्या प्रदेशांत हिंदूंचीच वस्ती होती. ह्याप्रमाणें धार्मिक भेदामुळेचं केवळ नव्हे तर वसतीस्थान, विजयी लोकांशी निकट साहचर्य वगैरे गोष्टीतही उपरिनिर्दिष्ट दोन तट एकमेकांपासून ज्यास्त विभक्त होत जाऊ लागले व ही गोष्ट त्या दोन थरांत आकांक्षाभिन्नत्व उत्पन्न होण्यांत ज्यास्त प्रभावशाली बनली.

धर्म व वसतीस्थान ह्यांच्या भेदामुळे हिंदुसमाजाचा पोर्तुगिजांशी अर्थांत नवीन ख्रिश्चन समाजाशी सहवास कमी असे, हे सांगणे नकोच. उलट पक्षी, नेटीव ख्रिश्चनांची मात्र राज्यकर्त्यांशी ज्यास्त सहवास व संबंध येऊ लागला, चार शतकांच्या एवढ्या मोठ्या अवधींत, उदंड चाललेल्या ह्या संबंधाने येथील ख्रिस्ती जनतेचें कातडी खेरीज करून पोर्तुगीज लोकांत रूपांतर होऊं लागलें त्यांत या बाबतींत नखशिखांत पोर्तुगिजांशी समरस होण्याची अनिवार इच्छा. अशा स्थितींत, परकीय संस्कृतीची पुटें तिच्या मूळ हिंदुसंस्कृतीवर चढूं लागून, राष्ट्रीयत्व, स्वदेशाभिमान वगैरे महत्त्वाच्या राष्ट्रीय उणिवांविषयी तिचा दृष्टिकोण बदलूं लागल्यास त्यांत नवल असं काहीच नाही. आता, ही गोष्ट येथून तेथून सर्व नेटीव ख्रिश्चन समाजाला लागू पडते अशी मात्र स्थिती नाही. पोर्तुगीजांचे सांपत्तिक अनुकलतेच्या अभावी त्यांच्या रीतिरिवाजांत अनुकरण न करिता येणारा कंगालपेशावर्ग,

निढळाच्या घामानें पोट भरणारा शेतकरी वर्ग हा एवढा लोकसमुदाय वगळून बाकीचा राहिलेला रंगेलपेशावर्ग, व मध्यम स्थितीतील जनता ही पोर्तुगीज संस्कृतीवर भाळून गेलेली आहेत, हें कोणीही सांगू शकेल; परंतु समाजाच्या हितानहिताची जबाबदारी ह्या शेवटल्या वर्गावर; व विद्याप्रसार, औद्योगिक शिक्षण वगैरे समाजाच्या आत्यांतिक हिताच्या प्रश्नाशीही निकट संबंध त्याच वर्गाचा! त्यामुळे ख्रिस्ती समाजाच्या रहाणीचा, संस्कृतीचा, आकांक्षांचा विचार करतानां सुशिक्षित वर्गावरूनच काय ती कल्पना बांधणे इष्ट होऊन बसते. एका विशिष्ट जनसमुदायावरून एकंदर समाजाची रूपरेखा आंखणें अयोग्य होईल अशा अर्थाच्या प्रश्नाचें समाधानाकरिता हा थोडासा खुलासा झाला. असो.

वर सांगितलेल्या सहवासाचा परिणाम आपल्या ख्रिश्चन बंधूंत उद्धभूत झालेल्या राष्ट्रीयत्वाचें दुरुपयोगांत होणें साहजिकच होते. ज्या देशांत आपला व आपल्या पूर्वजांचा जन्म झाला, ज्या देशांत आपल्या पूर्वापर संस्कृतीचे धागेदोरे गुंतलेले आहेत, त्या देशाला स्वतःच्या राष्ट्रीयत्वाचा मान न देता, हजारों कोसांवर असलेल्या आपल्या राज्यकर्त्यांच्या राष्ट्राला तो मान तें राष्ट्र सद्धर्मिय आहे एवढ्याच करितां देणे, हाच राष्ट्रीयत्वाचा दुरुपयोग होय. ह्या दुरुपयोगाचा परिणाम देशाच्या भवितव्यावर किती भयंकर होतो, याचा विचार तसेच राष्ट्रीयत्व व स्वदेशाभिमान यांची होळी होण्यास कोणत्या गोष्टी कारणीभूत झाल्या याची चर्चा सवडीनुसार करू.

(गुरुवार, दि. १ नोंव्हेंबर १९२३)

ख्रिस्त्यांची दिशाभूल

एकराष्ट्रीयत्वाला पोषक व आवश्यक अशा गोष्टी ह्मटल्या ह्मणजे धार्मिक ऐक्यता, एकभाषा, एक देश इत्यादी होत. ज्या मानाने त्या गोष्टींचा प्रभाव ख्रिश्चनसमाजावर जास्ती झाला असेल त्या मानानें त्याचे राष्ट्रीयत्व पोर्तुगालकडे झुकेल हे उघड आहे. धार्मिक ऐक्यतेच्या बाजूने पाहू जाता

येथील ख्रिश्चन समाज कॅथलिक पंथाचाच अनुयायी आहे. एक भाषेबद्दल विचार करता, त्या समाजाचें तोंडावर– सुशिक्षित समाजावर पोर्तुगीज भाषेनें बरीच सावली पाडलेली आहे. एकदेशासंबंधी पाहुं जातां मात्र त्या समाजाची भयंकर निराशा होण्यासारखी आहे. कारण पोर्तुगाल राष्ट्र येथून हजारों कोसांवर युरोपखंडाच्या एका कोपऱ्यांवर पडलेलें आहे. अशा रीतीनें पहिल्या दोन गोष्टींच्या आनुकूल्यानें राष्ट्रीयत्वाचा कांटा पोर्तुगालकडे झुकूं लागतो हें खरें पण तोच कांटा एकदेशाचा प्रश्न आला की, गोमांतकाकडे ओढला जातो. त्याप्रमाणें पोर्तुगालला येथील ख्रिश्चन जनतेच्या स्वराज्य देवतेचा मान मिळत नाही व गोमांतकाला तर नाहीच नाही. पण, ह्यावरून येथील ख्रिश्चन बंधू मनापासून नसले तरी बाह्यात्कारी तरी नाहींत असें मात्र कोणी समजू नये. अमुक एक देश आपला स्वदेश आहे असें आपल्या बडेजावाकरितां व इतर काही हीन हेतुमुळे सांगणे वेगळे व त्या देशाकरितां हृदय तळमळणे हे वेगळें हें विसरता कामा नये. समाजाचा स्वदेश कोणता ठरतो, हा एक महत्त्वाचा पण वादग्रस्त प्रश्न आहे.

इकडील सुशिक्षीत ख्रिश्चन नेटिवांना आंतून शक्य नसले तर बाहेरून आपण पोर्तुगीज आहोंत असें भासविण्याची मोठी वाईट खोड लागलेली आहे. हे त्या समाजांत वरवर वावरणाऱ्या कोणत्याही इसमास तेव्हांच कळून येणार आहे. परंतु पोर्तुगीज लोक मात्र त्यांना आपले ह्मणवून घेण्यास तयार नाहीत. आपल्या जन्मदात्या भूमीकडे स्वदेशाच्या दृष्टीनें पाहण्यास कांकू करणारे हे लोक देशद्रोही व स्वदेशलंड लोक, पोर्तुगालचें राष्ट्रीयत्व फिरून केव्हा नाकबूल करीतील याचा कांही नेम नसल्यामुळें ह्मणा, अगर काळ्या कातडीच्या लोकांनी आह्मीं पोर्तुगीज आहोंत असें ह्मणवून घेण्यांत त्यांना लांछन वाटतें ह्मणून ह्मणा, इतकें मात्र खरें की आमचे राज्यकर्ते ह्या लोकांबद्दल मनापासून जनांत देखील तिटकाराच दाखवितात. ह्या तिटकाऱ्याला अल्पत: तरी आळा पडावा ह्या हेतूने ते लोक खटपट करीत नाहीत असे मात्र नाही. मिळेल तेथे व मिळेल तेव्हा पोर्तुगीजांची खुशामत करण्यास ते मागे पुढें कधीच पहात नाहीत. वर्तमानपत्रांतून लिहितांना आह्मी पोर्तुगीज लोक असें ह्मणण्याचें ते कधीच दवडीत नाहीत. व्याख्यानांतून, सभांतून

एक पोर्तुगालाच्या नशिबी मात्र जयघोष ठेवलेला! बिचाऱ्या गोमांतकाला त्यातून फुकाचे दोन शब्द देखील आढळणार नाहीत. थोड्या महिन्यांपूर्वी पणजीच्या सेत्रांत लिसेंवांत या ज्ञानदान संस्थेच्या स्थापनेच्या दिवस प्रित्यर्थ एक समारंभ साजरा करण्यांत आला होता. त्या समारंभाचे निमित्तानें गव्हर्नर जनरल यांच्या अध्यक्षस्थानाखाली तिघां नेटीव प्रोफेसरची व्याख्याने झाली, त्यांत येथून तेथून आफोंस द आल्बुकेर्क व पोर्तुगाल यांच्या गोडव्याशिवाय एक शब्द देखील नव्हता. आफोंस द आल्बुकेर्क यांची स्तुति कां तर त्यांनी गोवा काबीज करून त्या स्तुतिपाठकांना एका रानटी धर्मातून थेट ईश्वराप्रत नेण्याऱ्या धर्मात नेण्याचें श्रेय घेतलें. व पोर्तुगालाचा जयघोष का? तर ते राष्ट्र यांचा स्वदेश ह्मणून! वरील समारंभाचे प्रसंगी एका व्याख्यात्यांनी आपल्या ख्रिश्चन बंधूंना उद्देशून काढलेले खालील उद्‌गार लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. ‘माझ्या देशबंधूंनो, आपला मायदेश पोर्तुगाल आहे. तेव्हां आपण पोर्तुगीज या नात्यानें पोर्तुगालाकरिता फक्त पोर्तुगालाकरिता झंटू या.’ ह्या त्यांच्या उद्‌गारांत गोमांतकाचे दुर्दैव गच्च भरून राहिलें आहे. ख्रिश्चन समाजांतील सुशिक्षीत पुढाऱ्यांचे जर हे असे विचार बनूं लागले. तर बिचारा अशिक्षित वर्ग पुढें मागे सुशिक्षित बनल्यास, वरील स्तुतिपाठकांच्या विषारी पुटांनी एकच एक पाढा पढूं लागेल हें कोणीही सांगू शकेल. मिळून आज ना उद्यां काही कालानें एकंदर ख्रिश्चन लोक संस्कृतीनें, आकांक्षांनी मनाने व कांही अंशी मायभूमीनें पोर्तुगीज बनतील व इकडे मुळच्याच हीन व दीन गोमांतकाला राहिलेल्या हिंदुसमाजावर अवलंबून राहणे भाग पडेल, यांत संशय नाही.

स्वदेशाचा व राष्ट्रीयत्वाचा मान दुसऱ्या एका देशावर लादल्यामुळें देशाचं होणारें नुकसान उघडच आहे. आपल्या गरीब पण स्वत:च्या घराची वास्तपुस्त सोडून आपल्या वरिष्ठांच्या घराविषयी, अभिमान व फाजील कळकळ बाळगल्यास जी स्थिती खुद्द त्याच्या घराची होते, तशाच निराधार स्थितींत, काहीं अंशी सध्या गोमांतक पडलेला आहे. हें त्याचें सहसा भरून न येणारें नुकसान दूर होण्यास, त्या समाजाच्या धुंद डोळ्यांत झणझणीत अंजन घालून त्यांच्या सुधारणाविषयक प्रचलित कल्पना बदलून टाकणाऱ्या ख्रिश्चन देशभक्ताची फार फार आवश्यकता आहे. परंतु

आहे त्या परिस्थितीत ख्रिश्चन बंधु राहिल्यास तसल्या देशभक्ताची अपेक्षा करणेंच हास्यास्पद ठरेल. मात्र मिळाल्यास हिंदु जनतेकडून पुढें मागें कांही मिळेल. एवढ्याच आशेवर आनंदाने नसलें तरी बरे वाईट दिवस कंठण्याचा एकच मार्ग गोमांतकाला मोकळा आहे.

(गुरुवार, दि. ३० नोव्हेंबर १९२३)

नाताळ कीं ना–ताळ?

गेल्या ता. २५ रोजी जगांतील महात्मा ख्रिस्ताच्या अनुयायांनी नाताळचा सण मोठ्या आनंदाने साजरा केला. नाताळ ह्मणजे महात्मा येशू ख्रिस्ताचा वाढदिवस. आणि ज्या महात्म्याने जगांतील एका बऱ्याच विस्तृत भागातील लोकांत समता, नम्रता, परोपकार विश्वप्रेम व स्वार्थत्याग ही पंचतत्त्वे प्रसृत करण्यास हाडांची काडें आणि जीवांचे रान करून, शेवटी प्राणसुद्धा अर्पण केला, त्या जगद्वंद्य महात्म्याचा जन्मदिवस त्यांच्या अनुयायांनी पाळावा हें योग्यच होय.

पण आश्चर्य हेंच की, जी राष्ट्रे किंवा जे समाज आपणांस ख्रिस्ती ह्मणवून घेतात व वेळी अवेळी ख्रिस्ताच्या शिकवणीचे गोडवे गातात, त्याच राष्ट्राचे किंवा समाजाचें प्रापंचिक वर्तन पाहिलें ह्मणजे 'इतरें जना' चे मन अचंब्याने थक्क होत असते! महात्मा ख्रिस्ताने ज्या धर्माच्या प्रसारार्थ आपल्या प्राणाची होळी केली, तो धर्म त्यांच्या आचरणांत दिसून येत नाही. अथवा त्याचे आचरण ख्रिस्तांच्या शिकवणीविरुद्ध असल्याची जाणीव होते.

'लोकां सांगे ब्रह्मज्ञान आणि स्वत: कोरडा पाषाण' अशीच आधुनिक ख्रिस्त–भक्तांची स्थिती झाली आहे, असेच त्याच्या उच्चार व आचार या परस्परांतील विरोधतेमुळें ह्मणावे लागते. इतरांची गोष्ट सोडाच, पण खुद्ध ख्रिस्ती धर्माचे प्रतिनिधी ह्मणून जे येथील धर्मोपदेशक टेंभा मिरवतात, तेच महात्मा ख्रिस्ताच्या धर्माचे कट्टे शत्रु असल्याचे आपल्या कृतीनें सिद्ध करतात. स्वर्गाच्या हव्यासापेक्षां त्यांस द्रव्यसंचय विशेषच आवडत असतो! मोक्षापेक्षा

त्यांस संसारसुखच विशेष गोड वाटतें! आणि ख्रिस्ताच्या तत्त्वापेक्षां त्यांना बाह्य भपकाच खरा धर्म वाटतो!

हिंदुधर्मानुयांयांचीही गोष्ट जवळ जवळ वरील प्रकारचीच झाली आहे. खरा धर्म बाजूसच राहून त्याची जागा धर्मभोळ्या भावनांनी भरून काढली आहे. खरे साधु हिमालयाच्या गौरीशंकर शिखरात लुप्त झाले असून खोटी बुवाबाजी जिकडेतिकडे हैदोस घालू लागली आहे पण या गोष्टीचा सविस्तर समाचार घेण्यास प्रस्तुतचा समय अनुचित असल्यानें ख्रिस्तानुयायांचा विचार करू.

'तू जसें तुजवर प्रेम करतोस. तसेच दुसऱ्यावरही कर.' ही ख्रिस्ताची शिकवण किती ख्रिस्ती अमलांत आणीत आहेत? उलट प्रकार मात्र सर्वत्र आढळत नाही काय? ख्रिस्ती राष्ट्रे काय किंवा व्यक्ती काय, परस्पर प्रेम करण्याऐवजी परस्परांविरुद्ध दांतओठच चावत असल्याचें दृष्य विशेष करून डोळ्यासमोर उभे ठाकतें!

'श्रम कर आणि पोट भर. उद्यांच्या प्रश्नांची काळजी करण्याचें तुला कारण नाही.' या ख्रिस्ताच्या दुसऱ्या शिकवणीनुरूप किती ख्रिस्ती लोक वर्तन करीत असतात? बहुतेक ख्रिस्ती राष्ट्रे व व्यक्ती संपत्तीच्याच मागें धावत असतात. संपत्तीची वाढ करण्यातच त्यांची सर्व कर्तबगारी खर्च होत असते; आणि आपल्या 'ऐवजांत' भर घालणे हीच ती आपली इतिकर्तव्यता समजतात! गोमंतकांत दामदसपटीची सावकारी ख्रिस्तानुयायांतच विशेष बोकाळलेली आहे!!

कित्येक खिस्तीधर्मीयांत खऱ्या धर्मनिष्ठेची जागा इतक्या भरीव दांभिकतेने भरून गेलेली आहे की, ते दांभिकतेलाच धर्माचार गणू लागले आहेत. प्रत्येक दिवशी सकाळी मीस श्रवण करून पापांचे क्षालन करावें व लगेच दुसऱ्या दिवसासाठी पाप क्षालनार्थ नवा पुरवठा करावा – हाच त्यांचा दिनक्रम होऊन बसला आहे. याचा अर्थ असा की, खरा धर्म त्यांच्यामतें ख्रिस्तांची धर्मतत्त्वें प्रत्यक्ष व्यवहारांत आणणे हा नसून त्याची व्याप्ति भरपूर अर्थ संचयार्थच तडफडण्यांत संपते.

ख्रिस्ती धर्माचें हें त्यांच्याच बहुसंख्य अनुयायांच्या आचरांत दिसून येणारे विकृत स्वरूप नजरेसमोर आले ह्मणजे मन खिन्न होते व दांभिकतेची कींव वाटतें. महात्मा ख्रिस्ती ह्मणजे शांतिब्रह्म, पूर्ण समतावादी, परोपकाराचे पुतळे, प्रेमाचे सागर व नम्रतेची प्रत्यक्ष मूर्ति, ह्मणून त्यांच्या अनुयायांच्या विरोधी वर्तनाकडे दृष्टिक्षेप करून ते साजरा करीत असलेल्या नाताळच्या सणाचा विचार केला ह्मणजे तोंडातून पुढील प्रश्न सहजच बाहेर पडतो, नाताळ की ना-ताळ?

(गुरुवार, दि. २८ डिसेंबर १९३३)

''देशसेवेचें व्रत ज्या दिवशी आह्मांस योग्य
रितीने पाळणें अशक्य होईल, ज्या दिवशी
सरकार आह्मांस सत्य दिसेल तें स्पष्ट
बोलण्याची मनाई करील त्याच दिवशी आह्मी
आमच्या भारत कचेरीस कुलूप लावून,
हरिहरि ह्मणत शेवटच्या घटकेची वाट पहात
मार्ग आक्रमू.''

सांस्कृतिक अग्रलेख

नाटकें

पाश्चात्यांच्या सहवासानें सुधारलेल्या महाराष्ट्रीयांच्या अभिरुचीस मानवेल, अशी सुधारणा नाट्यकलेंत केल्याचें श्रेय त्रिलोकेकरांस मिळो, किंवा महाराष्ट्राचें केंद्रस्थान, ते श्रेय किर्लोस्करांच्या पदरात पाडण्यास जी यातायात करीत असतें, ती यशस्वी होऊन किर्लोस्कर आद्य नाटककार ठरोत, त्यांच्याशी आज आह्मास काही कर्तव्य नाही. आह्मांस सांगावयाचें आहे ते इतकेंच की, समाजास चांगले वळण लावण्याच्या हेतूने जरी नाट्यकला सुधारली असली, तरी तो हेतु सपशेल चुकून ती सुधारणाच समाजाच्या अपकर्षास कारणीभूत झाली. महाराष्ट्राच्या कोणत्याही बाजूकडे वरवर दृष्टी फेंकली, तरी ह्या विधानाचें सत्यत्व सहज प्रत्ययास येईल. एखाद्या अप्रसिद्ध खेड्यांतील रिकामटेंकड्या छाकट्यांपासून, महाराष्ट्रांतील प्रमुख शहरांतल्या सुशिक्षित तरुणांपर्यंत सगळ्यांस ह्या कलेनें जसें काय भारून टाकलें आहे. राजकीय चळवळ नको; सामाजिक चळवळ तिरस्करणीय; धार्मिक चळवळ तर उघडउघड देशद्रोही, औद्योगिक बाबतींत बोललेंलें कोणासच खपायचें नाही; सारांश, समाजास उपकारक अशी कोणतीही सुधारणेची बाजू घेतली तरी तेथें अनुयायांचे दुर्भिक्ष एवढे असावयाचें की, बारसे होण्यापूर्वीच संस्थेचें उत्तरकार्य उरकून जावयाचें. तेंच नाट्यकलेकडे पहा; महाराष्ट्रदेश नाटकमंडळ्यांनी जसा काय फुलून गेला आहे! पाणी भरलेल्या पेल्यांत तेलाचा थेंब पडल्याबरोबर तो जसा सर्वत्र पसरतो तद्वत आद्य नाटककारांनी सुरू केलेला हा नाटकांचा प्रघात महाराष्ट्रभर पसरलेला आहे. आणि त्यामुळें महाराष्ट्रीय तरुणांची जी थोडीबहुत शक्ती चांगल्या कामी उपयोगात आली असती, तिचा निरर्थक अपव्यय होत आहे.

महाराष्ट्रीय तरुणांची दिशाभूल केल्याबद्दल आह्मी नाट्यकला सुधारकास जबाबदार समजतो, असा मात्र कोणी समज करून घेऊ नये. महाराष्ट्रीयांची प्रवृत्तीच मुळीं राजेपणा मिरविण्याकडे होती, तिला आधुनिक रंगभूमीने स्फूर्ति मिळाली इतकेंच आह्मास ह्मणावयाचें आहे. राजेपणा ह्मणजे

तसदी न घेतां यथेच्छ मजा मारण्याचा अधिकार; तो कोणास नकोसा असणार? सगळ्यांसच हवा. त्यांतल्यात्यांत महाराष्ट्रीयांच्या प्रकृतीस तर तो फारच मानवतो. मराठेशाहींत कलहाचा जो विषवृक्ष बोकाळला व ज्याची कटुतर फळें चाखणें आज आपल्या कपाळीं आलें आहे, त्याची उत्पत्ति, राजेपणा मिरवण्याच्या हांवरेपणापासून झाली, हें इतिहासतज्ञांस माहीत आहेच. आजकालच्या परिस्थितींतदेखील त्या वृत्तीचे प्रतिबिंब आपणास पहावयास सापडते. कोणत्याही सार्वजनिक कार्यात तनमनधन न घालणारें, आणि ह्मणूनच ज्यांना कोणीही खिसगणतीत धरीत नाहीत असें लोक राजकीय चळवळ ह्मटल्याबरोबर इतका पुढाकार घेतात की, पाहणाऱ्यानें आश्चर्यमूढ व्हावे. सर्वत्र सामसूम अशा स्थळी राजकीय सुधारणेची तुतारी वाजली की शेकडों, नव्हे हजारो देशभक्त गोळा होतात; परंतु त्याच ठिकाणी सामाजिक विषय पुढे आला तर मंडळींत फांकाफांक सुरू होते. ह्यावरून महाराष्ट्रीयांचा ओढा राजेपणाचा आहे हें उघड होते. तर अशा राजत्वलोलुप महाराष्ट्रीयांस अनायासें राजे बनण्याचा उपाय मिळाल्यामुळे त्याचे इतर बाजूवरच लक्ष्य उडून ह्या एकाच प्रकरणांत गुरफटलेलें राहावें हे साहजिक आहे. नबाब बनविणारे सुलतान व सरदार बनविणारे छत्रपती नाहीत, हे खरें तथापि त्यांजकडून पालखीपद मिळविण्यास अलौकिक कर्तबगारी करावयास पाहिजे होती, तसली भानगड ह्या प्रकरणांत मुळीच नाही. सरदार, दरकदार, नवाब, शहानशाहा सगळें कांही आठदहा रुपयांच्या आटोक्यात असते. शिवाय असला राजेपणा मिळविण्यास कोणीही व कितीही प्रयत्न केला तरी राजद्रोहाचा ससेमिरा पाठीमागें लागण्याचा संभव नसतो. आणखी एक लाभ ह्यात असतो. तो हा की, एरवी ज्याचें अस्तित्व शेजाऱ्यांच्या देखील स्मरणांत नव्हते अशा व्यक्ती चार चौघांपुढे येतात. युरोपियन चैनीच्या प्रकारांचा मनमुराद उपभोग घेतां येऊन बाह्यत: बावनकशी सनातन धर्माभिमान मिरवितां येतो. आणखी असे किती तरी प्रकार सांगता येतील, की ज्यांच्या क्षणेक उपभोगाशेस विवश झालेले तरुण सामाजिक कर्तव्यें बजावण्यास नालायक ठरले आहेत! आणि हें सगळें एका नाट्यकलेच्या फाजील प्रसारामुळें झालें अशी आमची समजूत आहे. नाटकांचा फाजील प्रसार झाला नसता, तर अशिक्षितांची

नसली तर सुशिक्षितांची तरी, राजेपणाची हाव अपुरी राहिली असती; व ती महाराष्ट्रीयांची स्वभावसिद्ध खुमखुम कोणत्याही तरी राजरोसमार्गाने प्रकट झाल्याखेरीज राहती ना. सध्याच्या परिस्थितीनुरूप ह्याचा उघड अर्थ असा, की रंगभूमीवरील राजत्वाच्या लाभानें प्रस्तुत तृप्त झालेलें तरुण, खरा राजेपणा, ह्मणजे आंग्ल सम्राटाच्या कृपाछत्राखाली वसाहतींसारखे स्वराज्य मिळविण्याच्या उद्योगास लागले असते, तर अशा चिरकल्याणकारी कार्यांत जिचा व्यय व्हावयाचा, ती उपयुक्त शक्ती, रंगभूमीवरील बेगडी राजेपणांत तृप्त झालेली पाहिल्यावर विचारी माणसांस खेदच वाटावा; ह्यात नवल तें काय? संसाररूपी रंगभूमीवर ज्या पात्राच्या वाट्यास जें काम आलें असेल, तें त्यानें उत्कृष्टपणे करावे, हेच संसारात आल्याचें सार्थक. ते काम बाजूस ठेवून हलक्या पात्रांची, ह्मणजे विशेष जबाबदारी ज्यांच्यावर नाही. अशा लोकांची कामे आपण करू लागणे, हें फार वाईट आहे. विश्वसूत्रधाऱ्यावर अरसिकतेचा दोषारोप करणें आहें. असलें पाप कोणीही करू नये. विशेषत: शिक्षणाच्या योगें ज्यांना कर्तव्याची ओळख झाली, त्यांनी तर ते सहसा करू नये. उच्चवर्णीयांनी नाटकें केलीच पाहिजेत. पण ती आखलेल्या टीचभर रंगभूमीवर नव्हेत. ह्याहून स्पष्ट ते काय सांगावे?

(बुधवार, दि. १४ मे १९१३)

नाट्यकला!

कोणत्याही वस्तूचा चांगुलपणा किंवा वाईटपणा हा स्थलकालापेक्षित असतो. निरंतर चांगली किंवा निरंतर वाईट, अशी वस्तू जगांत एकदेखील आढळायाची नाही. कोणतीही वस्तू घ्या, ती विशिष्ट स्थळीं व विशिष्टकाळी चांगली वाटली, तर दुसऱ्या वेळी व दुसऱ्या स्थळी तशीच वाटणार नाही. प्राणिमात्राच्या जीवनास आधारभूत असलेल्या सवित्याचें दर्शन उदयास्तमान कालीं अत्यंत सुखकारी असलें, तरी तेंच भर माध्यन्ही संतापकारक होतें; चंद्राचें शीतल चांदणें आषाढ मासीं पडणें, दुर्भिक्ष्यसूचक असल्यामुळें त्या

महिन्यांत मेघांच्या आड चंद्र असलेला पाहण्यांत लोकांस समाधान वाटतें; मृत्यूलोकींचे अमृत मानलेलें दूध विशिष्ट रोग्यांस विषवत् होतें; असेंच प्रत्येक वस्तूचें काहींना काही सांगता येईल. ह्यावरून वस्तू कितीही उत्कृष्ट असली, तरी तिचा चांगुलपणा प्रत्ययास यावयाला अनुकूल परिस्थितीची अपेक्षा असते, हें निर्विवाद आहे.

अशा दृष्टीने आपण प्रस्तुत महाराष्ट्रांत धुमाकूळ घालीत असलेल्या नाट्यकलेकडे पाहिले, तर महाराष्ट्राने प्रस्तुत कलेविषयी जी फाजील आसक्ति दाखविली आहे, तिजबद्दल पराकाष्टेचा खेद वाटतो. नाट्यकला उत्कृष्ट, देवदानवांस मान्य झालेली, सुधारलेल्या पाश्चात्य लोकांनी स्तविलेली, अशी अनेक कारणे नाट्यकलेच्या पुरस्कर्त्यांनी व तिच्या भरभराटीनें ज्यांचा तळीराम गारीगार झाला आहे अशांनी पुढें केली, तरी आज उपाशी मरणाऱ्या महाराष्ट्रांत नाटकांचे जें फाजील स्तोम माजलें आहे, व जे दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होणार अशी पक्की खात्री वाटत आहे, ते पतनशील महाराष्ट्रास ज्यास्त खोलांत ढकलणार नाही, अशी हमी जोपर्यंत त्यांस देता येणार नाही, तोपर्यंत सध्या नाट्यकलेची होणारी बोलबलाय, ही निवळ स्वार्थलोलुपता होय, असा जो विचारी माणसांचा ग्रह झाला आहे, तो बदलणें मुळीच शक्य नाही. सर्वतोपरी कंगाल झालेल्या महाराष्ट्रास अनेक कलाशास्त्रांची गरज असली, तरी जीवरक्षणास उपकारक होतील, अशा कलांची आधी जरुरी आहे. आणि बुभक्षित माणसाची क्षुधा व्याकरणशास्त्रानें शांत होणे जसे शक्य नाही, तसेच भुकेकंगाल महाराष्ट्राची क्षुधाशांति नाट्यकलेसारख्या दुय्यम प्रतीच्या कलेनें होणे कदापि शक्य नाही. रोमन साम्राज्य रसातळास गेल्यामुळें अर्भकावस्थेंत पाश्चात्य राष्ट्रें पडलीं होतीं, त्या वेळी युरोपांत नाट्यकला भरभराटली नव्हती; आणि देवलोकींच्या इंद्राच्या हातचे सर्टिफिकेट दाखवून आपल्या नाट्यपुरस्कर्सृत्वावर मखलाशी करू पाहणाऱ्यांनी हे लक्ष्यांत घ्यावयास पाहिजे की, दानवांशी युद्ध प्रसंग असता देव नाटकांत रममाण होत नसत. पाश्चात्यांचे जिज्ञासा, धैर्य, साहस इत्यादि सद्‌गुण वाढत होते व त्या सद्‌गुणांपासून जन्म पावलेल्या विविध कला उत्कर्षाप्रत पावत होत्या, त्या काळी इतर कलांबरोबर नाट्यकलाही एकेक पाऊल पुढें टाकीत होती.

आणि आपल्या महाराष्ट्रांत सगळ्यांचा पूर्ण अभाव असता, व असलेल्या कमताईची भरपाई करण्याकडे लवमात्र शक्ती खर्च न करितां नाट्यकलेची सुधारणा व तिचा प्रसार करण्यांत मात्र आपण अमर्यादित शक्ती व्यय करीत आहों, हें चिन्ह बऱ्याचें की वाईटाचें ह्याचा ज्यानें त्यानें विचार केलेला बरा. शेजारणीनें सरी घातली ह्मणून भिकारणींने गळ्यांत दोरी बांधावी, तसाच प्रकार ह्या बाबतींत महाराष्ट्राकडून होत आहे. गोव्यांसारख्या दोन लक्ष हिंदु लोकवस्तीच्या टांपूत अडीचशेंच्यावर नाटकमंडळ्यांची संख्या गेली आहे! आणि ह्याच प्रमाणानें महाराष्ट्रांच्या इतर भागांत मंडळ्यांची वृद्धी झाली असेल, तर ही संख्या हजारांचा आंकडा ओलांडून बसली असावी, असें अनुमान करण्यात हरकत नाही. समाजाच्या सांपत्तिक स्वास्थ्यास आधारभूत असलेल्या कोणत्या कला वरील अवधींत महाराष्ट्रांत भरभरल्या, नव्हे उदय पावल्या, ह्याची मोजदाद करू लागले, तर अनामिकेलासुद्धां तसदी पडणार नाही. तर अशा आवश्यक कलाकौशल्यांची हेळसांड करून, जिच्यामुळे कोणाचें कांही अडून राहिले नव्हते अशा नाट्यकलेची भरभराट करण्यांत फाजील शक्ती खर्च करण्यांत आली ही गोष्ट, महाराष्ट्राच्या बिघडलेल्या रुचीची किंवा वक्र दैवरेषेची निदर्शक असली, तथापि हिंदुस्थानच्या उत्कर्षाच्या दृष्टीने फार वाईट झाली असेंच ह्मटलें पाहिजे.

नाचे पोर घेऊन डफतुणतुण्याच्या आलापांत नाट्यकलेच्या एका अंगाचा सजीवपणा राखणाऱ्या कवीची एकदां झणझणीत शब्दांनी जशी कानउघाडणी झाली, तशी करणारे निस्पृह पुरुष आज महाराष्ट्रांत हयात नाहीत, हे खरं. तरी स्पष्टवक्त्या माणसाचें दुर्भिक्ष्य आहे, असेंच केवळ ह्मणतां येणार नाही. समाजास सुदीक्षा देण्याचे व्रत घेतलेले पुरुष, थोडेच कां असेनात, आपल्यांत आहेत, ही समाधानाची गोष्ट आहे. परंतु त्यांची दृष्टि ह्या बाजूकडे वळत नाही; बाबांनो! तुमच्या हांतून उत्कृष्ट कामगिरी व्हावी एतदर्थ परमेश्वरानें जी हुशारी तुह्माला दिली, तिचा नाटकांना विविध वेष चढविण्यांत तुह्मी दुरुपयोग करतां आहां; गर्भाशयांतून बाहेर येणाऱ्या प्रत्येक आर्यपुत्राच्या तोंडाकडे ही हतभाग्य भरतभूमि पाहत आहे; अशा आशेनें की, हा पुत्र तरी माझें दैन्य फेडील कीं काय? परंतु बाबानों, तुह्मी असल्या वर्तनानें

तिची निराशा करता आहा; अशा सारख्या शब्दांनी त्यांची कानउघाडणी करून त्यांस सन्मार्ग दाखविण्याची सवड त्यांस होत नाही, हे समाजाचे दुर्दैव नाही तर काय? राजकीय, सामाजिक वगैरे चळवळी ज्यांच्या जोरावर घडून यावयाच्या त्या तरुणांची शक्ती नाट्यकलेंत रंगून गेली, तर राष्ट्रोन्नतीस जरूर असलेल्या शौर्य, धाडस, इत्यादी पाश्चात्यांच्या सद्‌गुणांचे अनुकरण कोणी करावे? ज्या कालांत मनास व शरीरांस कणखरपणा जरूर आहे, त्या कालांत नाट्यकलेनें जनानी थाटांचे बाळकडूं पाजलें, तर ह्या हतभाग्य राष्ट्राची धडगत आहे काय?

(बुधवार, दि. ३० एप्रिल १९१३)

महाराष्ट्रास झालेली विकृति

आमच्या गेल्या २६ व २८ ह्या अंकांत अनुक्रमें नाटकें व नाट्यकला ह्या विषयांवर दोन लेख प्रसिद्ध झाले होते. नाट्यकला उत्कृष्ट की अनिष्ट ह्याचा विचार सदर लेखांत केला नव्हता; तर भुकेबंगाल महाराष्ट्रांत नाटकांचे व नाट्यकलेचे जे फाजील स्तोम माजलें आहे, ते अपायकारक आहे, असे वाटल्यामुळें त्याचा निषेध केला होता. पुणें येथे गेल्या दिवसांत भरलेल्या नाट्यसंमेलनांत डॉ. विष्णु गो. चिपळूणकर ह्यांनी केलेल्या भाषणांतील वाक्यांत आमच्या वरील दोन्ही लेखांची कारणें सांगावयाची ह्मणजे 'समाजात वाईट मतांचा व दुर्व्यसनांचा प्रसार होत असल्यास, व दारिद्र्यानें गांजलेल्या लोकांचे जे आठ-दहा लक्ष रुपये केवळ जनमनोरंजनार्थ, व नट लोकांचे भरणपोषण व चैनी ह्याशिवाय दुर्व्यसनें चालविण्याकरिताच त्याचे हाती पडत असल्यास समाजाची खरी काळजी बाळगणाऱ्यांनी या स्थितीचा उच्छेद करण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत, ह्या वाक्यांत सांगता येतील. परंतु तितकाही आक्षेप नाटकांच्या पुरस्कर्त्यास खपला नाही. रा. चिपळूणकरांच्या भाषणांत मराठी रंगभूमीच्या एकंदर भागाचे पर्यालोचन झाल्यामुळें, त्याजवर टीकेचा गहजब विशेष झाला; तर 'भारता'त प्रसिद्ध झालेल्या लेखात कडक

निषेध नसल्यामुळे आमच्यावरील टीकेंत उखाळ्यापाखाळ्या दिसल्या नाहीत. वस्तुत: नाटक्यांचा उच्छेद नव्हेच, तर नुसता निषेध केल्याबद्दल आमच्या हिंदू प्रांतबंधूकडून शिव्यागाळींत आमची थोडीबहुत संभावना होईल, असें आह्माला वाटलें होते. परंतु समाधानाची गोष्ट ही की, आमचें ह्मणणे आमच्या प्रांतबंधूस पटल्यामुळे, अर्थात कंगाल महाराष्ट्रास ज्या शक्तीचा उपयोग झाला असता, ती महाराष्ट्रीय तरुणांची शक्ती नाटकांत व्यर्थ खर्च होत असल्यामुळें महाराष्ट्रांची फार हानि होत आहे. हे त्यास कबूल झाल्यामुळें, आमच्यावर त्यांजकडून गहजब झाला नाही. आणि महाराष्ट्राला सुदीक्षा देण्याचें कंकण ज्यानें आपल्या हातास बांधून घेतलें आहे, त्या पुणें शहरांत स्थापन झालेल्या 'भरतनाट्यसमाजाच्या' चिटणिसांनी आह्माला उपदेशाच्या चार गोष्टी सांगण्याची तसदी घेतली!

डॉ. चिपळूणकरांचे व्याख्यान किंवा भारतांतील लेख ह्यांचा कटाक्ष हिंदी लोकांस विकृत रूपांत आलेली व फाजील विस्तार पावलेंली नाटकें प्रस्तुत उपकारक होतील, की अपायकारक होतील ह्या गोष्टीचा विचार केला होता. सध्याच्या घनघोर जीवनसंग्रामांत स्वतःचे अस्तित्व राखणें ज्याचें पहिलें कर्तव्य, त्या महाराष्ट्रानें जीवनास आधारभूत अशा यंत्रशास्त्रासारख्या कला अगोदर हातांत घ्याव्या, किंवा दुय्यम प्रतीच्या नाट्यकलेंचें फाजील स्तोम माजविण्यात पैशांची उधळपट्टी करावी, हा वादाचा मुख्य विषय होता. आपत्प्रसंगांत भारती धनुर्धराचा बचाव ज्या कलेनें केला, ती ब्रुहन्नडांची कला, विराट सम्राटाची दासी झालेल्या महाराष्ट्राला पूर्वस्थिति प्राप्त करून देईल, अशीच लोकांची प्रामाणिक समजूत झाली आहे की काय, हें उकलण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला होता. परंतु नाटकांच्या फाजील प्रसाराचा निषेध ज्याच्या मर्मस्थानास झोंबला, अशांनीं मूळ वादाकडे काणाडोळा करून अवांतर गोष्टींविरुद्ध काहूर उभारण्याचा प्रयत्न केला; हे त्यांच्या धंद्याच्या दृष्टीने श्लाघ्य असलें, तथापि महाराष्ट्राच्या चिरकल्याणाच्या दृष्टीने वाईट झालें, असेंच ह्मणावे लागेल.

जुन्या पद्धतीच्या नाटकांत, एका राजाचें पात्र हातांत लहानसा पंखा किंवा हातरुमाल घेऊन आपलें रंगभूमीवरील काम चालवीत असतां,

एकाएकी ज्याजवर सशस्त्र प्रतिपक्षी राक्षसाशीं लढाई करण्याचा प्रसंग आलेला दाखवीत. ह्यांत मोठ्या चमत्काराची गोष्ट ही होती, की प्रतिपक्षीय हातांत धनुष्यबाण किंवा तरवार घेऊन, ह्या पंखा घेतलेल्या राजाशीं युद्ध करीत असे. आणखी हे पात्रही, पंख्याच्या ऐवजी तोलेल असें शस्त्र घेण्याचें सोडून, अगोदर हातांत जी वस्तू असेल, तीच घेऊन युद्धाचा नाच नाचत असे. ह्मणजे एकटा हातरुमाल किंवा पंखा, तर प्रतिपक्षी तरवार किंवा धनुष्यबाण घेतलेला, असा दुरंगी सामना खेळत. युद्धारंभी सूत्रधार अविचारी प्रेक्षकास आता युद्धाचा प्रसंगत होई. परंतु विचारी प्रेक्षकांस हा विसंगत प्रकार पाहून तिरस्कार येई.

सध्याच्या जीवनसंग्रामात महाराष्ट्राने जो पंथ स्वीकारला आहे, तो थेट वरील दुरंगी सामन्यासारखा आहे. महाराष्ट्राची प्रतिपक्षीय परिस्थिती आगगाड्या, आगबोटी, गिरण्या, ह्यांसारखी जगडव्याळ शस्त्रे धारण करून महाराष्ट्राला चीत करण्यास सिद्ध झाली आहे. तर माजी शनवारवाड्याचा हा अधिपति, महाराष्ट्रीय समाज, नाट्यकलेचा कोमल पंखा हातांत घेऊन परिस्थितीशी झगडून विजयी होऊं पाहत आहे! आणखी ह्या विसंगत प्रकाराविरुद्ध निषेध प्रगट करणाऱ्या प्रेक्षकांस 'भारतनाट्यसमाज' सूत्रधार असें बजावीत आहेत की, अशा थाटानें चाललेल्या सामन्यांत महाराष्ट्र खात्रीनें विजयी होणार!

हे होणार कसें, ह्याबद्दल आमचा काहीच तर्क चालत नाही. नृत्यगायनादि ललित कला आपत्प्रसंग सुसह्य करीत असल्या, तथापि पतित राष्ट्राचा उद्धार करण्यास सर्वथा असमर्थ आहेत, अशीच आमची समजूत आहे. 'कलासीमा काव्य' हे वाक्य उच्चारण्याइतकी तरी महाराष्ट्राची समाधानकारक स्थिति आहे काय? तोड्याच्या बंदुका जाऊन मॉजर बंदुकां आल्या; त्याना मॉक्झिम तोफांनी कधीच मागें टाकले, ही शस्त्रें निकृष्ट वाटल्यामुळें आता विमानातून प्रचंड बॉम्ब उडत आहेत; सारांश सध्याच्या जीवनकलहांत प्रत्येक राष्ट्र स्वतःचे स्वत्वसंरक्षण कोणत्या उपायांनी होईल, ह्या विचारांत गढून गेले आहे; प्रपंचास लागणारा प्रत्येक जिन्नस थोड्या श्रमांत कसा पैसा होईल, तो हरतऱ्हेनें दुसऱ्याच्या गळ्यांत बांधून आपल्यास

हवा असलेला पदार्थ कसा पटकाविता येईल, प्रगतिमार्गांत इतरांच्या पुढें आपलें पाऊल कसें पडेल, हा ध्यास त्यांच्या मनानें घेतलेला आहे. आणखी महाराष्ट्राकडे पाहिलें तर राजधानीच्या शहरापासून बारीकसारीक खेड्यांपर्यंत सगळे नाटकांच्या मागें लागलेले दिसतात! 'भारतनाट्यसमाजांस' ही स्थिति इष्ट वाटत आहे. ती खरोखर देशास कल्याणकारी आहे, ह्मणून नव्हे. त्याची कारणे निराळीच आहेत. ती येथे नमूद करून व्यक्तीविशेषाच्या निदेनें लेखणी विटाळणें आह्माला प्रशस्त वाटत नाही.

शत्रू पाठीशी येऊन भिडले आहेत, असा एक राजा रानांतून पळत असता वाटंते जिवलगेला वनस्पतिशास्त्राची माहिती करून देत होता. असा आशयाचें वर्णन एका जुन्या कादंबरीत होते. हा प्रकार सहसा घडावयाचा नव्हे. सबब असले मूर्खपणाचे वर्णन केल्याबद्दल लेखकाची छी:थु:होणे साहजिक होते. खुद्द पुण्यांतील पुष्कळ ग्रंथकर्त्यांनी त्या बिचाऱ्या अप्रगल्भ कादंबरी लेखकाची चांगली खरडपट्टी काढली होती. परंतु काय चमत्कार पहा, जो प्रकार केवळ कल्पनासृष्टीत होता, तो नाटकांच्या बाबतींत मूर्तसृष्टीत आला आहे, असें ह्मणण्यात हरकत नाही. भयंकर परिस्थिती पाठीवर आहे, असा महाराष्ट्रीय समाज विपत्तिरूपी काननांत भटकत असतां 'कलासीमाकाव्य' आणि 'काव्येषु नाटकं रम्यं' अशा पुराव्याची परंपरा जुळवून नाट्यकलेचें लालित्य प्रतिपादन करीत आहे! आणि अशाची कानउघडणी करण्याला महाराष्ट्राच्या स्वयंभू पुढाऱ्यांना सवड होत नाही! ही चिन्हें व्यवहारचातुर्याची निदर्शक असतील. तथापि ती महाराष्ट्राच्या बिघडलेल्या रूचींची नव्हती, असें कदापि ह्मणतां यावयाचें नाही.

नाट्यकलेच्या विकृतावस्थेसंबंधानें उहापोह करणाऱ्यांविरुद्ध जे कोणी जळफळत असतील त्यांनी थोडा वेळ नाट्यकलेंत रंगलेलें चित्त, महाराष्ट्रास प्राप्त झालेल्या आपत्प्रसंगाचें निरीक्षण करण्यांत गुंतवावें ह्मणजे डॉ. चिपळूणकर किंवा आह्मी केलेला निषेध कडक शब्दांत होता कीं असावा तितका कडक नव्हता, हें चांगले कळून येईल. मराठी रंगदेवतेच्या तीर्थप्रसादास सोकावलेले पुण्यामुंबईकडील स्वयंमन्य पुढारी आपली पाठच थोपटतात, ह्यावर विसंबून राहू नये. मुखलेप झालेल्या स्थानापासून मधूर

ध्वनि निघावा, हें ठीकच आहे; परंतु तो कांही खरा प्रकार नव्हे. जानपहचान नसलेल्या तिऱ्हाइताच्या सांगण्यांत थोडेबहुत सत्य सापडण्याची आशा असते, हे ह्या मंडळीनें विसरू नये. बडोद्यागोव्यांसारख्या लांबच्या ठिकाणापासून निघालेले उद्गार नाटक्यांच्या सानिध्यानें काढलेल्या बोलांहून जास्त मननीय असले पाहिजेत असा विचार एकाही नाट्यकलेच्या पुरस्कर्त्यांच्या डोक्यांत आला नाही, हा खरोखर चमत्कार होय.

(बुधवार, दि. ९ जुलै १९१३)

भजनीं सप्ताह

महाराष्ट्रीय हिंदुसमाजाची विसकटलेली घडी पूर्ववत नीट बसविण्याच्या हेतूने मराठी संतमंडळीने ज्या साधनांचा उपयोग केला, ते नामसंकीर्तन किंवा भजन आज हिंदुसमाजाचे अकल्याण करीत आहे, असें ह्मटल्याबरोबर धर्माभिमानी ह्मणविणाऱ्यांच्या तळपायाची आग मस्तकात जाते, ह्या गोष्टींचा अनुभव आह्मास पुष्कळदां आला आहे. परंतु नाम संकीर्तनाच्या नांवावर आपल्या समाजांत जो छिचोरपणा वाढत चालला आहे, तो पाहिल्यावर मनास जो खेद होतो, तो आह्मांस छपवितां येत नाही. ह्मणून धर्माभिमानाच्या रोषाची पर्वा न करतां ह्या विषयावर दोन शब्द लिहिण्याचें आज योजिले आहे. पावित्र्यदर्शक धर्मप्रसाराचे झगे घालून मिशनऱ्यांनी पोर्तुगीज राष्ट्रात जसे अनन्वित प्रकार केले, त्याप्रमाणे नामदेव तुकारामादि महंतांनी आंखून दिलेल्या मार्गाची महति गाऊन समाजहित साधण्याऐवजी आजचे भजनप्रिय लोक हिंदुसमाजांत छाकटेपणा वाढवीत आहेत, निदान आपल्या गोमंतकापुरता तरी प्रकार असा आहे, हें नाकबूल करण्यांत अर्थ नाही. ह्या दिवसांत गोव्यांत चालणाऱ्या भजनी सप्ताहांत जे प्रकार होतात, ते पाहिले ह्मणजे हा पावसाळी शिमगा आहे की काय असा भास होतो. फाल्गुन महिन्यांतील शिमग्यांत लोकांवर गुलाल उधळत असतो, तर ह्या पावसाळी शिमग्यांत तुळशीच्या माळा उधळत असतात.

बाकी अश्लीलपणाच्या बाबतींत ह्मणण्यासारखे अंतर आढळेल, असें ह्मणता येत नाही. ह्या प्रकाराविरुद्ध कोणी कांही सांगितले, तर त्याच्या ह्मणण्याचा विपर्यास करून त्याला नास्तिकांच्या कोटींत काढण्यास भजनी सप्ताहाचे पुरस्कर्ते एका पायावर तयार असतात. तक्रार होत आहे ती भजनाविरुद्ध, किंवा भजनाचें शुद्ध स्वरूप जाऊन त्याला जें अस्पृहणीय रूप प्राप्त झालें आहे, अथवा निर्भीडपणे बोलावयाचें ह्मणजे शिमग्यांतील हैदोसानें अंगाची रग न जिरल्यामुळें छाकटे मंडळीनें त्याला असें विकृत रूप दिले आहे, त्याविरुद्ध, ह्याचा कोणी विचार करीत नाहीं. आणि असें करण्यांत त्याचा एक मतलब असतो. तक्रारीचा सरळ अर्थ केला तर अपराधाचे खापर आपल्या डोक्यावर फुटणार, ही त्यांना पक्की खात्री असते; ह्मणून बळेच त्याचा विपरीत अर्थ करून नास्तिकपणाचें काहूर उठविलें ह्मणजे आपला क्रम अबाधित राहून वर धर्मरक्षणाचा डौल, मिरवायास सापडतो. तर असा सुलभ मार्ग सोडून वस्तुस्थितीच्या यथार्थज्ञानाने आपल्या आंगावर शेकणारी बाजू त्यांनी झाकण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यात नवल नाही.

सोळाव्या शतकांतील भजनाची पद्धत आणि आज आपल्या प्रांतांत चालणारे भजनी सप्ताह, ह्यांत जमीनअस्मानाचे अंतर आहे. हें प्रामाणिक माणसास कदापि नाकबूल करितां यावयाचें नाही. त्या काळचें त्याचें ते गंभीर, शुद्ध, केवळ प्रेममय स्वरूप जाऊन आज त्याला छिचोर, दांभिक, निवळ नाटकी स्वरूप प्राप्त झाल्याबद्दल विचारी माणसांची मने फार खिन्न होत आहेत. जातिमत्सरानें खिळखिळ्या झालेल्या हिंदुसमाजाच्या फळ्या एकांतएक बसवून त्याचें सुघट पात्र बनविण्यास मराठी संतमंडळ्यांनी ज्या भजनाचा उपयोग केला, ज्यांच्या कल्याणकारी प्रभावामुळें त्याला पुढे भागवतधर्म हें भव्य नांव मिळालें, ते भजन आज हिंदुसमाजांत हमरीतुमरी, कलह आणि द्वेष वाढविण्यास कारणीभूत होत आहे, हे अगदी वरवर पाहिले, तरी स्पष्ट नजरेस येते. श्री शिवाजी महाराजांसारखे स्वराज्यसंस्थापक अवतीर्ण होण्यास ज्या प्रकारची समाजांत तयारी असावी लागते, ती तयारी भागवतधर्माने करून ठेविली होती आणि आजचा भजनी सप्ताह, पुण्यप्रताप महाराजांच्या पोटी उत्पन्न झालेल्या संभाजी महाराजांसारखी, छिनाल, दारूबाज,

व्यसनी, सद्‌गुणपराङ्‌मुख अशी माणसें बनवीत आहे! ह्या पावसाळी शिमग्याने आपल्या समाजाची जी दुर्दशा चालविली आहे, तिचे वर्णन करणे, ही देखील एक आपत्तीच होय. भजनाच्यायोगें परमेश्वर संतुष्ट होऊन भजकांचे मनोरथ पूर्ण करितो, हें जर खरें असेल, तर आजकालचें भजनी सप्ताहाचे विकृत स्वरूप पाहून त्यास पराकाष्ठेचा क्रोध आला पाहिजे. बाकी सध्याच्या युगांत ईश्वरी अस्तित्व दृष्टीमान होणे असंभवनीय आहे, हे एकपरी चांगले आहे. न पेक्षां भागवतधर्माचा जो चुथडा आपणाकडून प्रस्तुत होत आहे, तो पाहून तो कदापि स्वस्थ राहिला नसता. ख्रिस्तीलोकांच्या देवाला पहिल्या मनुष्याकडून आलेल्या मानभंगामुळे पराकाष्टेचा क्रोध आला आणि त्याने संतापाच्या भरांत एका मनुष्याच्या अपराधाबद्दल अखिल मानवजातीस भयंकर शिक्षा केली, असें सांगतात. भागवत धर्माच्या विकृतीबद्दल ख्रिस्ती लोकांच्या देवाचे पिनलकोड अमलांत येतें, तर आमच्या अपराधाबद्दल अनेक निरपराध लोकांस शिक्षा भोगावी लागली असती! इतका अपराध आपणाकडून ह्या बाबतीत होत आहे. ह्या संबंधांत इतरांपेक्षा पांढरपेशा मंडळीवर जबाबदारी मोठी आहे. पांढरपेशी मंडळींच्या, विशेषत: राजधानीतील शिक्षित मंडळीनें चालविलेल्या चाळ्यांचे अनुकरण ‘इतरे जना’ कडून होत असतें, आणि तसें होणें एकाअर्थी अपरिहार्य आहे. ह्मणून ह्याच मंडळीनें अगोदर आपल्या वर्तनांत सुधारणा केली पाहिजे. अनेक कारणांमुळे विस्कळीत झालेल्या हिंदुसमाजाच्या कानांत सुविचारांची पेरणी करण्यास गेल्या दोन शतकांमागील पुढाऱ्यांस भजनी मेळ्यांची आवश्यकता वाटली असेल; विस्कळीत समाजांत एकीच्या तत्त्वाचा, अर्थात ‘महाराष्ट्र धर्माचा’ प्रसार करण्यास ‘रंगशिळेवर नाचणे’ जरूर वाटलं असेल; नव्हे त्याच मार्गानें त्यांनी देशांचे व धर्मांचे रक्षण केलेही असेल; पण ह्मणून त्याच्या पावलांवर पाऊल ठेवून आपण आज चालूं लागलों तर तें पोचलें होते, त्या प्रांताची हद्द तरी नजरेच्या आटोक्यांत येईल की काय, ह्या गोष्टीचा विचार झाला पाहिजे. त्यांत आणखी मूळच्या भजनीसंप्रदायाची नक्कल करतांना ज्या घोर चुका झाल्या आहेत, त्या सुधारून न घेता, धर्मरक्षणाच्या सबबीवर तशाच पुढे चालविल्या तर काय होईल, ह्याचा विचार लांबणीवर टाकून उपयोगी नाही. पांच लक्ष लोकांचे देव

अडीच लक्ष लोकांच्या वाटणीस आल्यामुळें त्यांची जोपासना करितां करितां हिंदुसमाज मेटाकुटीस आला आहे; देव आणि त्यांचे नित्यनैमित्तिक उत्सव त्यांच्या पायी इतर प्रागतिक मार्गाकडे नजर पुरविण्यास सवड मिळेनाशी झाली आहे; आणि कॅथलिक पंथी ख्रिस्ती लोकांच्या धार्मिक उत्सवासंबंधाने एका फ्रेंच प्रवाशानें जसे थट्टनें ह्मटलें आहे की, टीचभर गोव्यांत ख्रिस्ताचे उत्सव इतके होत असतात की, ते पाहीन ह्मटलें तर वर्षाच्या दिवसांची संख्या दसपट केली तरी सगळ्या ठिकाणचे उत्सव पहावयास सांपडतील की नाही कोण जाणे, तशा नमुन्याची स्थिति हिंदूंच्या उत्सवासंबंधानें झाली असल्यामुळें, तद्व्यतिरिक्त विषयांकडे लक्ष्य जात नाहीसे झाले आहे हे खरें, तरी ही स्थिति अशीच पुढें चालविण्यांत समाजहित आहे ही काय, ह्या संबंधाचा विचार निर्विकार मनाने झाला पाहिजे. दर दहाबारा वर्षांनी ख्रिस्ती समाजाच्या दुःखाचे क्षालन करण्याकरिता सेंट झेवियरच्या मढ्याचें प्रदर्शन करीत असतात. आणि लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ह्मटली ह्मणजे त्यास संधीस ख्रिस्ती यात्रेकरूच्या आगबोटी बुडणे, आगी लागणे, पटकी पसरणे इत्यादी चमत्कार होतात. हिंदुसमाजांतही अशीच मौज दृष्टीस पडते. पावसाळा सुरू झाल्यावर मलेरिया, पटकी वगैरे व्याधी उत्पन्न होतात; तो ईश्वरी कोप आहे अशी समजूत करून घेऊन त्यास आळविण्याकरिता ह्मणून भजनी सप्ताह चालू होतात. त्या प्रसंगी जे प्रकार होतात, त्यांनी अगोदरच्या स्थितींत सुधारणा होण्याऐवजी झाली तर नवी बिघडाबिघड होते. तेव्हां पूर्वीच्या मार्गानें चालून उपरोक्त मासल्यांचे समाजहित साधणें बरें, कीं नव्या पद्धती अमलांत आणणें चांगले, हे पाहिलें पाहिजे.

आह्मांस तर अशी खात्री वाटते, की जो कोणी ह्या प्रकाराचा निर्विकार मनाने विचार करील, त्यास 'आल्मैद कॉलेजा' सारख्या सरस्वतीमंदिराच्या रंगशाळा हिंदुसमाजाने नाचून नाचून झिजविलेंल्या पाहिजेत, असेंच वाटणार. आजच्या भजनी सप्ताहास जें, शिमग्याचें रूप आलें आहे, किंवा आजच्या अमर्यादित उत्सवप्रियतेने त्यास तशा स्थितींत आणून सोडलें आहे, तींत सुधारणा करून, अर्थात मूळचें सात्त्विक रूप देऊन, हिंदुसमाजाच्या आवेशास वावरण्यास वरील सरस्वतीमंदिरें योजिली पाहिजेत; टाळमृदंगादि

साधनांनी समाजास कर्तव्यक्षम बनविण्याचा काळ आज नसल्यामुळे लोकांची अज्ञाननिद्रा घालविण्याचे जे उपाय आजच्या नव्या मन्वंतरानें उपलब्ध करून दिले आहेत, त्याचे अवलंबन केले पाहिजे; आणि एका परप्रांतीय बुवाने आपणापुढे ठेविलेली भजनी पद्धत आपण त्वरित उचलली, किंबहुना बुवांच्या ध्यानीमनी नसलेला फैलाव केला, तसाच सद्यकालीन साधूंनी गोमंतकस्थांपुढे मांडलेला समाजकल्याणाचा मार्ग भराभर आक्रमण करून घेतला पाहिजे. गांजा, भांग, दारू इत्यादि दुर्व्यसनांचा प्रसार करणाऱ्या, व दारुसमान, राकेल वगैरेच्या रूपाने चैनबाजी उत्तेजित करणाऱ्या भजनी सप्ताहाच्या पद्धतीत सुधारणा केल्याने जो फायदा होईल, त्याचा विनियोग विद्यादानाच्या कामी करण्यास समजूतदार माणसें माघार घेतील असें वाटत नाहीं.

(बुधवार, ६ ऑगस्ट १९१३)

आमचे डोळे कधी उघडणार?

महाराष्ट्रीय समाजस्थितींचे यथार्थ चित्र लोकांचे नजरेपुढें मांडण्याचे काम बहुतेक लेखक यथामति करीत असतात. त्यांत उद्देश एवढाच असतो की जुन्या रुढीस कवटाळून दारिद्र्यडोहात बुचकळत राहणारा समाज सावध होत असताना एकदाचा त्यांतून वर निघावा आणि प्रगतिमार्गांत इतर सुधारलेले समाज ज्याप्रमाणे दुडदुडां धांवत आहेत, त्याप्रमाणे हा इतिहासप्रसिद्ध हिंदुसमाजही प्रगतिमार्ग आक्रमित राहावा. परंतु ह्या प्रयत्नांस यावें तसे यश येत नाही. ही खेदाची गोष्ट होय. स्थूलमानानें पाहिले तर इतर सुधारलेल्या समाजांच्या मानाने एकंदर हिंदी जनता फारच मागे आहे, नव्हे अद्याप प्रगतिमार्ग तिच्या दृष्टिच्या आटोक्यांतच यावयाचा आहे, असे देखील एकाद्यास ह्मणावेसें वाटले तरी त्यांतल्या त्यांत महाराष्ट्रीय जनता फारच खालावलेली आहे, असें चक्क दिसून येईल. प्रस्तुत आक्रमीत आहे, त्याहून प्रगतिमार्ग निराळा आहे आणि भावी कालांत आपणास जगावयाचे असेल, तर त्या बाजूकडे जरूर वळले पाहिजे, ही जाणीव महाराष्ट्रीय समाजाला

अद्याप झाली नाही, असें मानावयास पुष्कळ कारणें आहेत, 'फूट पाडा आणि राज्य करा' ह्या युरोपियन राजनीतितत्त्वाने हिंदुस्थानांत केवढे चमत्कार करून दाखविले आणि त्यांच्यायोगे जातिमत्सरानें विस्कळीत झालेला हिंदुसमाज खालोखालीं कसा सरकत गेला, ही जाणीव असलेली पांढरपेशी मंडळी, पहिल्याने वेदोक्त प्रकरण, तर त्याच्या वचप्यादाखल कुळकर्णीलीलामृत पुस्तकप्रसिद्धीसारखे, अनेक देश हितविघातक प्रकार करीत असते, ही ताजी गोष्ट वाचकांच्या डोळ्यांपुढे असल्यामुळें महाराष्ट्रीय समाजाच्या दुर्बुद्धीचा पुरावा, अशा दृष्टीने तिचा येथें उल्लेख करण्याची आवश्यकता नाही. महाराष्ट्रीयांची प्रगतिपराङ्मुखता पटविण्यास वरील गोष्टच पाहिजे असे नाही. अशा किती तरी गोष्टी आहेत की ज्याच्यावरून सहज नजर फिरविली तरी महाराष्ट्राची पतनशीलता स्पष्टपणे डोळ्यांत भरते. मात्र विचारदृष्टि उघडून ह्या बाजूकडे पाहिले पाहिजे इतकें खरे.

गेल्या 'चित्रमयजगताच्या' अंकांत 'महाराष्ट्रीयांस इशारा' ह्या मथळ्याखाली जो एक सुंदर, अत्यंत कळकळीचा, सूविचारपरिप्लुत लेख प्रसिद्ध झाला आहे, तो महाराष्ट्रायांचे डोळे उघडण्यास फार उपयोगी पडणार आहे, असें ह्मणण्यास आह्मास दिक्कत वाटत नाहीं. लेखकाने महाराष्ट्राच्या संकुचित विचारक्षेत्राचें चित्र इतकें यथार्थ रेखलें आहे की, त्यांत बहुधा चूक सापडणें कठीण, असें आह्मास वाटते. परंतु तसे तें बहुजनसमाजास वाटणार नाही, हें आह्मी जाणून आहों, वस्तुस्थितीचें यथार्थ दर्शन लोकांस प्राय: आवडत नसते. विशेषत: खालावलेल्या लोकांस तर ते संतापकारक होते; कां की त्यांच्या अध:पातास जीं कारणें झाली असतील त्याचे स्पष्ट चित्र त्यांत रेखलेलें असतें. महाराष्ट्रानें गेल्या शतकामागें राजकीय बाबतींत जो पराक्रम केला तो वगळला तर आपल्या महाराष्ट्राच्या खात्यास काहीच जमा होत नाही, सगळ्या नुकसानीच्या बाबी राहतात. हे लेखकांने मुद्देसुद रीतीनें लोकनिदर्शनास आणले आहे. वडिलांच्या कीर्तीवर आज आपणास किंमत येत आहे. कोणतीही बाबत घ्या, लोकांनीं स्तुति करावी, असें महाराष्ट्रीयांकडून कांहींच झालें नाहीं, हें सत्य परंतु दु:श्राव्य ह्मणणें त्यास गोड कसें लागणार? महाराष्ट्रीय लोक बुद्धिमान धाडशी, पराक्रमी, कारस्थानी

असतात अशा योग्यायोग्य विशेषणांची युरोपियन लेखकांनी खैरात केल्यामुळें महाराष्ट्रीय लोक चकले. त्यांची दिशाभूल झाली, आणि मनुष्यस्वभावास साहजिक असलेल्या घमेंडखोरीचा पगडा त्यांच्या मनावर बसला, असे लेखकांचे ह्मणणें आहे. आणि ते एका अर्थी वावगें नाही. राजकारस्थानाच्या बाबतीत पुण्याच्या मूठभर मंडळींकडून जी थोडीशी हालचाल होत असते नव्हे ओरड होत असते, तेवढी बाजूस काढली तर उभ्या महाराष्ट्रांत वेदांत किंवा तत्सहश पारमार्थिक चळवळीखेरीज दुसरें काही दिसत नाही. असें असतां राजकीय बाबतींत बरीच मजल मारलेल्या बंगाली लोकांहून महाराष्ट्रीय लोक कारस्थानी आहेत. अशी हाकाटी युरोपियन लेखक करीत असतात! बंगाली लोकांची सुधारणा, विद्याप्रसार, एकोपा, चिकाटी, स्वार्थत्याग हीं जवळजवळ युरोपियानांच्या दर्ज्याची आहेत; त्या मानाने मराठी लोक किती तरी मागासलेले आहेत; सुधारणा ह्मटली तर महाराष्ट्राचे डोके दुखते; विद्याप्रसार फारच अल्प प्रमाणावर, विद्यार्जन हेंच ज्याचें ब्रीद त्या ब्राह्मणवर्गांतसुद्धां शेकडा दहा बारा अशिक्षित, मग इतरांची गोष्ट कशाला पाहिजे; एकीचे धिंडवडे काय विचारावयाचे, एकीची संस्था उद्यां अस्तित्वांत आणण्याचा बेत झाला असेल, तर आज पहाटेस बेकी अवतारायाची; असाच प्रकार इतर बाबतींत आहे. युरोपियन लेखकांस ही वस्तुस्थिति अज्ञात असतें, असें नाही, तरी पण मागील काळच्या कडक कारस्थानांनी जीभ भाजल्यामुळें सद्यकालिन ताकाला फूंक मारण्याचा भ्याडपणा किंवा फाजील सावधगिरी युरोपियन लेखक दाखवीत असतात, पण आपण, ‘बडे बापके बेटे’ त्या फुगवणीचा अर्थ निराळाच करून घमंडीची गंगाजली भरून काढितो!

पण ह्या युरोपियन लेखकांनी केलेल्या खुशामतीनें महाराष्ट्रीय जनता बिघडली, ह्मणजे आपण सगळ्या व्यावहारिक बाबतींत गर्भश्रीमंत आहों, अशा समजुतीवर जाऊन प्राप्तकर्तव्यास पराङ्मुख झालो, असेंच केवळ ह्मणता येणार नाही. आणखी अनेक कारणें आहेत. त्यांत फाजील पुराणप्रियतेबरोबर अल्पसंतुष्टवृत्तीचा निर्देश करण्यास हरकत नाही. परदेशांत संपत्ती संपादन करण्यास गेलेल्या लक्षावधि हिंदी लोकांत महाराष्ट्रीयांची संख्या शंभराहून ज्यास्त असेल नसेल, या गोष्टीचा पूर्वोक्त लेखकांने उल्लेख केला आहे. ह्या

चुकीच्याबडेपणाच्या मुळाशीं परदेशगमन दोष वगैरे तिरस्करणीय पौराणिक समजुती आहेत; गावच्या गावांत राहून भीक पुरवली, पण परदेशांत जाऊन संपत्तीचा शोध करण्याची यातायात नको. Mudas da terra mudaras de fortuna ह्मणजे ‘परदेशांत जा: तेथें तुझ्या प्रापंचिक स्थितींत स्पृहणीय फेरफार होतील, अशी हमी युरोपियन लोकव्यवहारानें आपणास पुरविली असताही उंबरघाट ओलांडण्याची बुद्धि आपणास होत नाही. ह्यांची कारणे ह्मटली ह्मणजे धर्मशास्त्राने आपल्या बुद्धीस लावलेले वक्र वळण होय, ह्यांत संशय नाही. दारिद्र्यात मरण आलेले पुरवतें, परंतु इतर प्रांतीय हिंदुसमाजाने स्वीकारलेल्या परदेशगमन पंथ रुचत नाही हें महाराष्ट्रीयांच्या अडाणीपणाचें स्पष्ट चिन्ह तर आहेच; पण त्याशिवाय जीर्ण रुढीबद्दल फाजील आसक्ति दाखविणारेंही आहे. अल्पसंतोष हा तर उघडउघड पुराणप्रियतेचा सहचर आहे. आणि आपलें महाराष्ट्र तर पुराणप्रियतेंत अग्रगण्य असल्याची ख्याति आहे. मग तिच्यासमागमे अल्पसंतोष दृष्टीस पडल्यास नवल नाही. वेदांत ही त्याची ध्वजा होय. तो महाराष्ट्रास जितका रुचतो, तितका इतर प्रांतास रुचत नाही. धड बंडीही अंगात घालण्याचे सामर्थ्य नाही. अशा हरदासापासून थेट चकी पागोंटे डोकीवरून वाहणाऱ्या हरिभक्तीपरायणापर्यंत सगळ्यांच्या मुखांतून वेदांत पाझरत असतो. आणि बुभुक्षित महाराष्ट्रीय जनता तो घटा घटा पिऊन तितक्यावर आपले जीवित कंठीत असते. अल्पसंतोषवृत्ति कदाचित मागिल युगांत श्रेयस्कर झाली असेल पण आजकाल ती आपल्या प्रगतीस प्रतिबंधक झाली आहे, हें नाकबूल करण्यात अर्थ नाहीं.’ ‘अल्पसंतोष तर पाहिजेच, पण त्याबरोबर विचारक्षेत्र विस्तृत झालें पाहिजे.’ अशा आशयांचे जें एक आंग्लसुभाषित आहे, आणि ज्याचें उत्कृष्ट प्रतिबिंब युरोपियन थोर माणसांच्या चारित्र्यांत दृगोचर होत असतें, त्या सुभाषितांत आणि आपल्या वेदांतांत मोठेंसें अंतर नाहीं. परंतु खेदाची गोष्ट हीच कीं, महाराष्ट्रीय जनतेच्या मनावर वरील सुभाषिताच्या पूर्वार्धाने जितका अमल बसविला आहे, त्याच्या सहस्त्रांशानेंही उत्तरार्धानें बसविलेला नाही. इहलोकची उपाधि जितकी लवकर सुटेल तितके आपण चिरकल्याणसुखाचा उपभोग घेण्यास जलद पोचू, अशी ज्यांची समजूत बनली आहे, त्यांच्या हातून

मनुष्यांनी वाखावण्यासारखं काहीच होऊं नयें हें साहजिक आहे. अलोट महत्त्वाकांक्षा धरून नराचा नारायण होईल ही धमक अशांच्या आंगी कोठून दिसणार? तर अशा नाउमेदीच्या, निराशेच्या स्थितींतून महाराष्ट्रीय जनतेने आपले डोकें वर काढावें, एतदर्थ वरील लेखकानें अत्यंत कळकळीनें 'म हाराष्ट्रीयांस इशारा' दिला आहे. सुधारलेल्या पाश्चात्य लोकांचे उदाहरण पुढें मांडले असते तर देखील तें स्तुत्यच ठरलें असतें; तरी पण लेखकाने इतका हावरेपणा न दाखवितां, गेल्या पांचपन्नास वर्षांत सर्व बाबतीत आपणाबरोबर असलेले परप्रांतीय लोक आज किती पुढे गेले आहेत, आपण किती मागें राहिलो आहों, हे उत्कृष्ट रीतीनें दाखविले आहे. पाश्चात्य लोकासारखी सुधारणाप्रीति दाखवून प्रगतिमार्ग झपाझप आक्रमण करणे कठीण दिसले तर निदान इतर देशबंधूइतकी तरी कर्तव्यजागृति दाखवून आत्मोद्धार करण्याच्या प्रयत्नास जरूर लागले पाहिजे. गेल्या शतकांतील गोष्टी आठवून आज हातपाय जुळवून बसणे ह्मणजे विनाशकालाची प्रतीक्षा करण्यासारखेच आहे. हरदास पुराणिकांनी सवंगसुकाळ करुन सोडलेल्या विकृत वेदांत विचारसरणीप्रमाणे, महत्त्वाकांक्षेची आगगाडी मूळ स्थानापासून सोडलीच तर काल्पनिक परलोकच्या 'टर्मिनस' स्टेशनावर थडकविण्याचा हावरेपणा दाखविणें, हेंही उपयोगांचे नाही. अशाने मध्यंतरीच्या स्टेशनावरचा सगळा व्यवहार बंद पडतो. आणि तेथेंच तर इहलोकची सगळी कामे चालावयाची असतात; अर्थांत असल्यावेळी महत्त्वाकांक्षेच्या नादीं लागल्यानें आपल्या दुःस्थितींत काडीचीही सुधारणा होणे नाही. सध्या वाहत असलेल्या वाऱ्याचा झोक कोणत्या बाजूकडे आहे, हे पाहून आपल्या विचारनौकेस इष्टगति देण्याचा शहाणपणा महाराष्ट्राने दाखविला पाहिजे; वरील लेखाचा मथितार्थ साधारण मानानें असा आहे. तो महाराष्ट्रीयांच्या मनांत भरो, अशी लेखकाची परमेश्वरास प्रार्थना आहे. आणि तो ती त्वरित सफल करो, असें आह्मी इच्छितों.

(बुधवार, दि. १९ नोव्हेंबर १९१३)

परदेशगमन

सरस्वती, सुधारणा, सुसंस्कृती, इत्यादी प्रकरणांत सर्वांच्यापुढे गेलेल्या पाश्चात्यांचे अनुकरण अडाणी रुढींत राबणाऱ्या पौर्वात्यांनी न केलें तर त्यांची धडगत नाही; नव्हे, भूतलावर त्यांचें अस्तित्वदेखील राहणें शक्य नाही. ही सूचना एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धानें आह्मा हिंदू लोकांस स्वराज्यभ्रष्टतेच्या रूपानें देऊन सोडली. ह्या पूर्वी ह्मणजे आह्मास तिचा वासही नव्हता, असें नव्हें तर ह्या वेळी जशा झणझणीत शब्दांनी ती आमच्या कानांत पडली, तशी ती त्यापूर्वी पडली नव्हती इतकेच. वास्तविक ह्मटलें तर सोळाव्या शतकाच्या आरंभातच सूतोवाच झालें होतें. पण आह्मी पडलो निगरगट्ट. तात्या पंतोजीचा निबर पंजा तीव्र वेगाने कानसिलावर येऊन आदळण्यापूर्वी गोडीगुलाबीनें कितीही सांगितले तरी निगरगट्ट मुलाच्या लक्षांत त्यांतले कांहीच राहत नाही. तद्वत स्वराज्यनाशाचें तीव्र अंजन डोळ्यांवरील धुंदी उतरण्यास हवें होतें. तसेच तें मिळाले. त्यानंतर जपान, चीन वगैरे राष्ट्रांनी हाच मंत्र आमच्या कानांत फुंकला. ह्याशिवाय आणखीही बरीच राष्ट्रे पाश्चात्य सुधारणेचा डंका आजही वाजवीत आहेत. त्या भैरव गर्जनेने आमच्यांतली बरीच मंडळी जागृत होऊन सुधारणेत पाश्चात्यांचे अनुकरण करू लागली आहे. ह्या अनुकरणाचा प्रसार जितक्या विस्तृत प्रमाणावर आपल्यांत होईल, तितके आपण सुखसागराच्या जवळ पोंचूं, ह्या हेतूनें आपल्यांतील थोर माणसें यथाशक्ती प्रयत्न करीत आहेत.

मध्यान्हींचा सूर्य आपल्या प्रखर तेजाने कितीही तळपो, त्याकडे कानाडोळा करून डोंगराच्या एखाद्या गुहेंत, अंधार साठलेला असेल तेथें, काजवा आपल्या अंधुक उजेडाची शेखी मिरविण्यास मुळीच लाजत नाही. आणि काजव्याच्या योग्यतेचे जे थोडे प्राणी ह्या विसाव्या शतकांत आपल्या हिंदहुसमाजांत आढळतात, ते देखील निर्लज्जच असतात. सुधारणेचा डंकां कितीही भैरव गर्जना करो. तिला विरोध करण्याच्या हेतूने हे आपलें फुटकें तुणतुणें घेऊन एखाद्या कोपऱ्यांत तार ओढीत बसतात. सुधारणेच्या नगाऱ्यांच्या घावांपुढे ह्या पिंगळ्याच्या तुणतुण्याकडे लोकांचे लक्ष जावों

किंवा न जावों, लोकांच्या कानाकरितां नसलें तरी आपल्या मनाच्या सम जुतीकरिता, हे आपलें काम करीतच राहतात. जनलज्जेचा जेथें भयंकर दुष्काळ तेथें मनलज्जेला स्थान कोठून मिळणार! आणि जेथें जिचा अभाव तेथें निर्लज्जतेचे साम्राज्य असावें हें ठीकच आहे.

सुधारणेंत पुढें गेलेल्या पाश्चात्य राष्ट्रांत ज्याचा नंबर पहिला आहे. चौदा विद्या व चौसष्ट कला ह्यांत जें प्रमुख आहे, सरस्वतीदेवीच्या वीणेंतून निघालेला मंजूळ ध्वनि जेथें ऐकूं येत आहे, ह्या भाग्यशाली आंग्लराष्ट्राच्या राजधानीचे, ह्मणजे विलायतेचें, दर्शन घेऊन कृतकृत्य व्हावे, अशी इच्छा कोणा सुशिक्षिताच्या मनांत उद्भवणार नाही! ज्ञानाचें उगमस्थान, सरस्वतीचें क्रीडामंदिर, पाहण्याची लालसा ब्राह्मण ह्मणविणाऱ्यास झाली नाही, तर त्याच्या ब्राह्मण्यात अर्थ राहिला नाही. सरस्वतीची विहारस्थानें पाहण्याची उत्कंठा सारस्वतांस व्हावी, हें ठीकच आहे. अभिनंदनीय आहे. सरस्वती-सारस्वतांचा संयोग पाहून ज्यांच्या पोटांत दुखू लागतें हा त्यांचा ह्मणजे केवळ 'नरकवास' असें ज्यास वाटतें आणि हे तिरस्करणीय विचार प्रगट करण्याचे पातकी धाडस करण्यास जो शरमत नाही, त्यांच्यांत 'कमअस्सल' ह्या विशेषणास स्थान मिळतें खरे!

सरस्वतीची क्रीडानगरी जी विलायत, तिला जर 'नरक' ह्मणावयाचे, तर मानवयोनीस कलंकभूत झालेल्या वारयोषितांखेरीज दुसऱ्या प्राण्याचा सहवास ज्यास नाही. पिढीजाद नांगरें अशा वर्गांचे पुढारीपण मिरविण्यास जो शरमत नाही, सभ्यता, शिष्टाचार ह्यांचे अस्तित्वदेखील ज्यास कबूल नाहीं कलम हातांत घेण्यापेक्षां 'कोळमें, हातांत वागविणें ज्यास सोवळेपणाचे वाटतें, पुण्यस्त्री व पण्यस्त्री यांचा अभेदभाव ज्यांस संमत आहे, अशा प्राण्याच्या वास्तव्यस्थानास कोणते विशेषण लावायांचें.'

बायकोचे सोंग घेणाऱ्या पुरुषाचें दर्शन हिंदुशास्त्रांनी निषिद्ध मानलेले आहे. या नियमास अनुसरून हजामत केलेल्या डोकीवरून पदर घेऊन स्त्रियांच्या पाठीमागें दडणाऱ्या, स्त्रीवेशधारी, पुरुषांच्या(?) नांवाचा उल्लेख करण्याचे आह्मी टाळतो की काय, असा प्रश्न एकानें केलेला आहे. स्त्रीवेशधारण दोषाबद्दल आह्मी त्या व्यक्तीचा नामोच्चार करण्याचें टाळतों

असें नव्हे. स्त्रिवेशप्रियता किंवा पुरुषवेशप्रियता ही प्रत्येकाच्या प्रकृतीचा विशेष आहे. ज्यास ज्या विषयांत गोडी, ज्याचा आदर तो करणार; त्याबद्दल त्यास दोष आज उशिरां देण्यांत अर्थ नाही. पापी उच्चार, शिष्टाचाराचा भंग, अमर्यादित वर्तन, दुसऱ्याविषयी मत्सर इत्यादि तिरस्करणीय गुणांच्या मूर्तीचें नामोच्चारण करून आपणास दोष लावून कां घ्या? असा विचार करून आह्मी त्या बाबतींत मौन स्वीकारतों. आणखी लोकनायकांस 'कमअस्सल', व समाजास वंदनीय झालेल्या साध्वीचा उल्लेख करताना 'नरक' असलें घाणेरडे शब्दप्रयोग कानावर न येते, तर आजवरच्या क्रमाप्रमाणे त्याच्या बाकीच्या बरळण्याकडे दुर्लक्षच केलें असते पण निवेद्य प्रसंग अनिवार्य झाला असतांनाही आह्मी मौनधारण केलें असते, तर दुराचारास उत्तेजन दिल्याचा दोष सहन करणे भाग झालें असतें. सरस्वतीची सेवा करून ब्राह्मण्य मिरविण्याची प्रवृत्ति हिंदुसमाजांत असावी तितकी नाहीं. तुरळक कोठे कोठें उद्‌भूत झालेली आहे. त्यातही सरस्वतीची क्रीडानगरी ह्मटलेल्या विलायतेची यात्रा करण्याची शेकडा नव्याणवास भासत नाही. आणि ज्या कोणास भासते त्यांचा हिरमोड करणाऱ्या मत्सरी माणसाचा निषेध करण्यांत दिरंगाई केली असली तर 'ब्राह्मण कसा रे तूं तेव्हां तो कां न वाटिला पापी' असा टोमणा पुढेमागें सहन करावा लागला असता. इतक्यांचकरितां त्या 'नरकाशी' संबंध असलेल्या विचारांचा उल्लेख करून लेखणीला शीण द्यावा लागला. ह्यापुढें निषेध करण्याची तसदी ही राजश्री आह्मांस देणार नाही अशी आशा करितो.

(बुधवार, २५ ऑगस्ट १९१५)

शैक्षणिक अग्रलेख

''गोमांतकस्थ गृहस्थांनो, या शिक्षणानें तुह्मी
तुमचें कर्तव्य बजाविले नाही, तर उलट ते
तुमच्या गृहकृत्याविषयीं उदासिन राहतील.
शेतकींवर प्रेम करणार नाहींत. तर आतां
सरकाराकडे व तुह्मी स्वत: झीज सोसून
औद्योगिक शिक्षणाचा फैलाव करा, तरच त्यांत
आपलें व आपल्या देशबांधवांचे कोटकल्याण
केल्यासारखे होईल. यासाठी आजची दिशा
बदलली पाहिजें.''

मुष्टिफंडसंस्था– पणजी

क्षणश: कणशश्चैव विद्यामर्थंच साधयेत्।

वरील संस्थेचा पूर्वेतिहासयुक्त वार्षिक अहवाल आह्मांला पोंचल्याबद्दल गेल्या अंकी आह्मीं उल्लेख केलाच आहे. त्याच्याबरोबर आश्वासन दिल्याप्रमाणें, आता या अंकी सदरील संस्था व तिचें कार्य यासंबंधाने आमचे विचार प्रकट करावयाचे आहेत.

आजकाल शिक्षणाविषयींची आवश्यकता सर्वसंमत झाली आहे की, तीवर आक्षेप घेणारे हरीचे लाल आतां फारच थोडे सांपडतील. राजकीय असो, औद्यौगिक असो अगर इतर कोणतीही बाब असो, तीत आज आमची पिच्छेहाट झालेली दिसून येण्याचें कारण आमच्यातील शिक्षणाचा अभाव हेंच होय ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

राजकीय बाबतींत लोकसत्ताक राज्यव्यवस्थेसारखी परिस्थिति निर्माण होऊन तीत आमचा उत्कर्ष करून घेण्याची संधी प्राप्त झाली, सामाजिक बाबतींत परिषदा निर्माण होऊन त्यांच्याद्वारे प्रगतिमार्गांचे आक्रमण झपाट्याने करता येण्याचा संभव दिसू लागला. औद्यौगिक बाबतींत स्वदेशी चळवळीसारखा दिव्य मार्ग दृग्गोचर होऊन त्याच्याच अवलंबनानें पुढें मागें आमचें दारिद्र्य नष्ट होण्याची आशा वाटूं लागली, इ. इ. सर्व कांही झाले. पण त्याच्या पुढचें काय ह्मणजे, अशा या परिस्थितीचा फायदा होऊन तिच्या शीतल छायेखाली आमची स्वत:ची उन्नति करून घेण्याचें असून तें आमचे आह्मींच स्वत: केलें पाहिजे. पण दु:खाची गोष्ट ही कीं, हें एवढेसें कार्यसुद्धा आमचे आमच्याने होत नाही. फार काळपर्यंत पारतंत्र्याच्या जड जोखडाखालीं जखडले गेल्यामुळें परावलंबनाची संवय इतकी काही आमच्या हाडीं मांसी खिळून गेलेली आहे कीं आह्माला सर्व कांही दुसऱ्यांकडून आयते तयार होऊन मिळालें पाहिजे, ह्मणजे मग आह्मी मेहरबानीखातर कदाचित् त्याचा उपयोग करून घेतला तर घेंऊ.

साऱ्या हिंदुसमाजांतील सुशिक्षित बाजूस ठेवतां, शिक्षित असोच पण केवळ साक्षरांचे –फक्त लिहितां वाचतांच येणाऱ्यांचे – प्रमाण पाहिले तर ते शेकडा साडेसहा! ह्मणजे आहे तरी काय? शंभरांतून ९३ इसम ज्या समाजांत निरक्षर–टोणपे –आढळतात तो समाज प्रगतिमार्गांत कसा काय पुढे सरसावेल, आणि साऱ्या जगभर चाललेल्या दारुण जीवनकलहांत कसा काय टिकाव धरील, हे कळून येण्यास फारसा विचार करावयास नको.

तर अशा या अत्यंत शोचनीय व अत्यंत लांछनीय परिस्थितीत, आपल्या समाजाचें डोकें वर यावे अशी अंत:करणपूर्वक तळमळ ज्यांना वाटते, त्या समाजहितचिंतकांनी, शिक्षणाखेरीज तरणोपाय नाही ही गोष्ट सदोदित नरजेपुढें ठेवून कायावाचामनेंकरून शिक्षणप्रसारार्थ अहर्निश झटावे हेंच त्यांना श्रेयस्कर आहे.

वरील विचारसरणी लक्षात घेतली ह्मणजे प्रस्तुत चर्चाविषयक मुष्टिफंडसंस्थेचा पूर्वेतिहास व अहवाल वाचून कोणास अंत:करणपूर्वक समाधान वाटणार नाही? आणि विशेषत: ही संस्था उदयास आणण्याच्या कामी तिच्या चालकांनी जे आटोकाट परिश्रम घेतल्याचें दिसते, त्यावरून त्यांविषयी आदर व अभिमान कोणास वाटणार नाही?

कोणतीही संस्था उदयास येऊन कार्यक्षम होण्यास मुख्यत्वेकरून तिच्या चालकांचेच परिश्रम कारणीभूत होत असतात. आणि त्यांतही प्रस्तुत संस्थेचे कार्य मूठ–मूठ तांदूळ जमवून त्याच्या उत्पन्नावर संस्था चालविण्यासारखे जबाबदारीचे कार्य वाऱ्याची मोट बांधण्यासारखें होय.

शिवाय, तें कार्यही पण सुरळीतपणे करतां आलें असें नाहीं. भीक हे निंदास्पद नांव देऊन त्याचा झालेला उपहास, त्याची झालेली अवहेलना, कार्यकर्त्याव्यक्तींविषयीं अनादर बाळगून त्यांच्याशी करण्यांत आलेला विरोध आणि विशेषत: (आह्मांस खासगी रीतीनें मिळलेल्या माहितीप्रमाणे) कलावंतीणींच्या राहण्याची सोय करतां यावी ह्मणून(!) संस्थेच्या ताब्यांतील सरकारी घर, दरमहा १५ रुपयेपर्यंत भाडें देऊं करून, हिसकावून घेण्याचे झालेले निंद्य व तिरस्करणीय प्रयत्न, इ. इ. अनेक अडचणी व प्रसंगांस तोंड देणे चालकांना भाग पडलें.

पण संतोषाची गोष्ट ही की, अशाही अडचणीस न जुमानता त्यास बाजूस ठेऊन त्यांतून संस्थेची कार्य-नौका चालकांनी सुरक्षित रीतीने पार पाडली आहे. या कामी त्यांनी स्वत:चा दर्जा बाजूस ठेवला, लोकांचा उपहास व विरोध सहन केला. वास्तविक कारण नसता केवळ समाजहिताखातर लोकांचे उंबरठे झिजविले. आणि सर्व प्रकारे स्वत: कमीपणाच घेऊन व केवळ कार्यावर नजर देऊन त्याचा उत्कर्ष केला ही गोष्ट त्यांना भूषणावह आहे.

चालकांच्या या अशा प्रयत्नांचे फळ संस्थेच्या प्रगतीच्या रूपाने चांगलेच दृष्टोत्पत्तीस येत आहे. एकीच्या नंतर दुसऱ्या शाळेची स्थापना, तींतील मुलांची उत्तरोत्तर दिसणारी वाढती संख्या उत्पन्नाची वाढ व त्यामुळें खजिन्यात जमलेली शिल्लक, इ. गोष्टीवरून संस्थेची चालू स्थिति समाधानकारक आहे असें ह्मणावयास हरकत नाही.

पण याहूनही ती विशेष समाधानकारक झाली पाहिजे व आमच्या मते या सुधारणेची दिशा आतां संस्थेच्या परिमाणात्मक स्वरूपाकडे नसून गुणात्मक स्वरूपाकडे आतां फारसे लक्ष्य देण्याचें कारण राहिले नसून पायरी वाढवण्याकडे तें देण्यांत येण्याचीच आवश्यकता आहे.

याकरितां जास्त पगार द्यावा लागला तरी तो देऊन, सध्याहूनही विशेष लायक शिक्षक आणून त्यांकरवी नवीन पद्धतीचे सशास्त्र व पूर्ण (शेवटच्या इयत्तेपर्यंत) असे शिक्षण मिळण्याची सोय संस्थेत व्हावी. तसेच मेज, खुर्च्या, बांके, नकाशे, इतर अनेक शिक्षणविषयक चित्रपट, वस्तुपाठ पद्धतीचें सामान वगैरेचा पुरवठा शाळेंत करून त्या शिक्षणाच्या अंगा-उपांगास पूर्णता आणावी अशी आमची संस्थेच्या चालकांस सूचना आहे.

अशी तजवीज करू गेल्यास अर्थात् अहवालांत इरादा दर्शविल्याप्रमाणे पोर्तुगीज शिक्षणाचा उपक्रम तहकूब ठेवावा लागेल हे खरे, पण तो तहकूब ठेवणेंच श्रेयस्कर आहे. एक शिक्षण पुरें झाल्याशिवाय दुसऱ्याचा उपक्रम करणें इष्ट होणार नाही आणि तसें केले तर खऱ्या शिक्षणाचा जो परिणाम घडून यावयाचा तो येणार नाही. याचें प्रत्यक्ष उदाहरण आमच्या सध्याच्या बालविद्यार्थ्यांत दिसून येतच आहे. मराठीच्या अपुऱ्या शिक्षणामुळें खुद्द पोर्तुगीज शिक्षणाचें आकलन त्याकडून बरोबर रीतींने होत

नसल्यानें निवळ पोपटपंचीचें अवलंबन त्यांना करावें लागते आणि तीपासून खरा उपयोग होणें नाहीच.

शिवाय, पोर्तुगेज शिक्षणाची सोय सरकारी शाळांच्याद्वारे पणजींत हवी तशी झालेली आहे. यामुळे संख्येने आणखी तेंच कार्य करण्यात फारसा अर्थ दिसत नाही.

असो. तर गोमंतकाच्या राजधानींत निर्माण झालेली अशा प्रकारची ही नमुनेदार संस्था प्रांताच्या इतर भागांस उदाहरणीय होओ, आणि या मध्यबिंदूतून आपल्या उज्ज्वल किरणांचा प्रकाश चोहोंकडे पाहून, शिक्षणाच्या अभावी अंधारमय झालेल्या गोमंतकीय प्रदेशात परंपरेनें सुप्रकाशित करण्याचे श्रेय घेवों असें आह्मी इच्छितों. संस्था कशी निर्माण झाली, कशी चालली, अडचणी काय आल्या, त्या कशा दूर केल्या गेल्या, इ. इ. सर्व खुलासा अहवालांत झाला असून त्यावरून याच नमुन्यावर नव्या संस्था स्थापन करू इच्छिणारांस, पुष्कळच बोध घेण्यासारखा आहे.

सरतेशेवटी प्रस्तुत अहवालातील मननीय वाटलेला एक उतारा खाली देऊन संस्थेची प्रेमपुरस्सर रजा घेतो.

'मुष्टिफंड संस्था ही एकाच विशिष्ट ज्ञातीची नाही, सर्व ज्ञातीतील व सर्व धर्मांतील लोकांस–मग ते हिंदू असोत, ख्रिस्ती असोत किंवा मुसलमान असोत–या संस्थेत मुक्तद्वार आहे. सर्वांनी या संस्थेस हस्ते परहस्तें मदत केली पाहिजे. संस्थेस पैशाची गरज आहे असे नाही; मनुष्यांचीही गरज आहे. खऱ्या कळकळीने व निरपेक्ष बुद्धीने काम करणारी माणसे पाहिजेत. झीज सोसावी लागेल, दुरुत्तरे ऐकावीं लागतील. मार्गांत अनेक अडचणी येतील, त्यांकडे दुर्लक्ष्य करून नेटाने व एकदिलानें देशोन्नतीसाठी प्रयत्न केला पाहिजे. आमची खरी उन्नति जर व्हावयाची असेल, तर शिक्षणानेच होईल व ते शिक्षण, आह्मांस जरी चांगल्या रीतीनें संपादन करतां आलें नाहीं तरी, आमच्या नवीन पिढीस मिळेल अशी आताच तजवीज करणे आमचें कर्तव्य होय.'

स्वानुभवाचे हे उद्‌गार असल्याने तें मननीय आहेत हें उघड होय.

(बुधवार, दि. १८ डिसेंबर १९१२)

हिंदूचें शिक्षण

दोन खणांचे मेज असून त्या प्रत्येक खणास निरनिराळी चावी असावी, तद्वत गोवा सरकारच्या ह्या शरीराचे हिंदू आणि ख्रिस्ती असे दोन भाग असून, यद्यपि पोर्तुगीज नागरिकत्वाच्या एकाच फळीखाली ते खिळलेले असले, तरी वस्तुत: ते आपापल्यापरी स्वतंत्र आहेत. पोर्तुगीज शिक्षणाने ख्रिस्ती लोकांचे मन:कपाट उघडत नाही. त्यास मराठी भाषेची चावी पाहिजे. पण आजवरची वहिवाट पाहिली तर एकाच पोर्तुगीज शिक्षणाच्या चावीने दोनही खण उघडण्याचा प्रयत्न होत होता. आतां ह्मणजें सगळी स्थिति बदलून हिंदूंच्या शिक्षणाची, निदान प्राथमिक पर्यंत तरी, सोय झाली आहे, असे नाही. उगाच कोठें पुसटपुसट आशेची चिन्हें दिसू लागली आहेत, इतकेच. ज्याची निसर्गसिद्ध घटना निराळी, चालीरीती, धर्म भावना वगैरे सगळें भिन्न, अशा हिंदुसमाजाशीं पोर्तुगीज भाषेंत व्यवहार करू पाहणे, व त्याचे व्यवहार पोर्तुगीजींतच चालावा, असा आग्रह धरणे, किंबहुना जबरी करणें, हे ज्याची यांत्रिक रचना निराळी अशा कुलपास भलतीच चावी लावून ते उघडण्याचा प्रयत्न करण्याइतकेंच शहाणपणाचे आहे. पण माजी कारकिर्दीत ह्या व्यवहारांत गैरवाजवी प्रकार असा कधीच कोणासच आढळला नाहीं. एकंदर प्रजाजनास प्राथमिक शिक्षण फुकट देण्यांत येईल, असे जे आश्वासन बड्या सनदेच्याद्वारें प्रजेस मिळालें होतें, त्यात प्राथमिक शिक्षण पोर्तुगीजींतच द्यावें असा निर्बंध नसतांही, ज्यांची जी जन्मभाषा असेल तीतच त्यांना सगळें शिक्षण, निदान प्राथमिक तरी, मिळावें ह्या जन्मजात हक्काकडे मुद्दाम दुर्लक्ष्य करून, हिंदू मुलांवर परक्या व अपरिचित पोर्तुगीज भाषेचे शिक्षण लादण्यांत येई आणि सध्याच्या अमदानींतील संघटनेच्या ठरावांत ह्या बाबतींत स्पष्ट उल्लेख नसल्यामुळे किंवा कार्यकारी मंडळाने पास केलेले लोकहितकारी कायदे अजून बहुतेक दप्तरांतच निजलेले असून त्याच्या जागी जुने एकतंत्री कायदे उजळ माथ्यानें व्यवहारांत वावरत असल्यामुळें हिंदू मुलांना प्राथमिक शिक्षण मराठीत मिळण्याची सोय अजूनदेखील झाली नाही आणि जबाबदार अधिकाऱ्यांनी काढलेल्या उद्‌गारांवरून अनुमान बांधावयाचे झालें तर,

हिंदू मुलांना मिळणारें प्राथमिक शिक्षण मराठी भाषेतूनच मिळेल, अशी आशा करणे हा भोळसटपणा ठरणार. प्राथमिक शिक्षणाविषयीं जेथें इतकी जिकीर, तेथें दुय्यम अथवा वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण विश्वविद्यालयापर्यंत पोंचवून मराठीचा ध्वज कोइंब्रच्या बुरुजावर पुढे मागे फडकेल असा तर्क करणें ह्मणजे शेख महमदाचा जोडीदार ठरण्यासारखेच आहे. कल्पनाशक्ती इतकी बेलगामी जरी सोडली नाहीं, तरी प्राथमिक शिक्षण मराठींत देण्यास मागेपुढें पाहण्याची आवश्यकता असू नये. असें वाटणें अगदी न्याय्य आहे. पण तसें अधिकारीवर्गास वाटत नाही, हेच काय ते वाईट आहे. ख्रिस्ती लोकांसारखेच कर हिंदुसमाज सरकारी तिजोरींत भरीत असताना शिक्षणाच्या बाबतींत त्याची उपासमार व्हावी हे नीट दिसत नाही. आणि वाकड्या कारणांपासून सरळ कार्य होईल, हे शक्य नाही. अप्रबुद्ध कोवळ्या मुलांच्या बुद्धीवर परकी पोर्तुगीज भाषेचें शिक्षण परिणाम करण्यास सर्वथा असमर्थ आहे. तूप, चरबी, मांस यांसारख्या पौष्टिक खुराकावर प्रौढ माणसांचे चमचे फिरत असले, तरी लहान अर्भकांकरिता खान्याच्या मेजाशेजारी खुर्ची राखून न ठेवतां, त्यांच्या कोवळ्या प्रकृतीस मानवेल असा दुधासारखा हलका आहार आपण निराळा काढून ठेवीत असतो. मांसाशन पौष्टिक खरेंच, पण ज्याच्या प्रकृतीस ते मानवत नसेल, त्याच्या पोटांत ते कोंबणे ह्मणजे त्यास प्रत्यक्ष अपाय करण्यासारखें आहे. आणि प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतींत गोवा सरकाराचें हिंदुसमाजाशी वर्तन थेट अशाच मासल्याचे अपायकारक होत असते, असें ह्मणण्यास हरकत नाही. पोर्तुगीज भाषा कितीही प्रगल्भ झालेली असली, तरी पौर्वात्य संस्कृतीचे आनुवंशिक परिणाम ज्यांच्यावर कायमचे झालेले आहेत. अशा हिंदू मुलांवर कोवळ्या वयांत– श्री गणेश पढावयाचे वेळेस ती झाली तर दु:खदायकच होणार. दुधांत मासे जगलेले कोणी पाहिले आहेत काय!

लोक अशिक्षित असणे, हें राज्यकर्त्यांला फार हानिकारक आहे. धूर्तपणाने, सदैव डोळ्यांत तेल घालून जपले तर मालकाला ते घातक होत नाही. अंत: कलहात त्याचा प्रयोग होऊन उलट ते राज्यकर्त्याला विशेषत: परकी राज्यकर्त्याला, फायदेशीर होते. तथापि असा प्रकार सदैव राहणें शक्य नसते. एकादें वेळी थोडी हयगय झाली तर मालक घायाळ झाल्याखेरीज

राहत नाही. हा कडू अनुभव आजवर पुष्कळ राज्यकर्त्यांस आला आहे. ह्मणून लोकांत प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करण्यास राज्यकर्ते विशेष जिकीर करीत नसतात. आपल्या रिपब्लिकन पुढाऱ्यांस ह्या तत्त्वाचा उमज पडलेला नाही असे नाही. शिक्षण सक्तीचे व फुकट व्हावे हा ठराव त्या उजण्याचाच परिणाम होय. आणि आपल्या गव्हर्नरसाहेबांनी प्रांतिक परिस्थिति लक्षांत घेऊन होऊं घातलेल्या नव्या प्राथमिक शाळांत मराठी शाळांची संख्या बरीच फुगविल्याची बातमी पसरलेली आहे, तिचें कारण देखील तेंच होय. कल्पनासृष्टींतील हे विचार केव्हां कृतिसंवेद्य होतील ते खरे. तसे झाले तर आतांच्या मानाने हिंदूलोकोंस बरेच शिक्षण मिळेल, अशी आशा करण्यास जागा आहे. होऊं घातलेल्या शाळांची संख्या, हिंदुसमाजास जितक्या शाळांची जरुरी आहे, तितकी आहे, किंवा ज्यांनी आपली जन्मभाषा पोर्तुगीज ठरवून टाकली आहे, अशा ख्रिस्ती लोकांच्या प्राथमिक शिक्षणाची सोय जितक्या फिरंगी भाषेच्या शाळांनी करून दिली आहे. तितक्या आहेत असे नाही. तरी पण सगळेच नाही तेथें अर्धे लाभले तरी ते कमी समाधानकारक नाही. हवे पुष्कळ व ते मिळणें आमचा हक्क आहे. पण जेथें तो कबूल करण्याचीच मारामार होती, तेथें त्याची पायमल्ली नसली तरी, अर्धीमुर्धी नाकबुली मिळणें हा लाभच समजावयाचा. मनोदत्त व वाचादत्त असें मराठी शिक्षणदान हिंदुसमाजाच्या पदरांत लवकरच पडो, असें आह्मी इच्छितों.

हिंदु लोकांच्या प्राथमिक शिक्षणाची सोय मराठींतून करण्याची सुबुद्धि माजी राज्यकर्त्यांस झाली असती, तर आजला हिंदुसमाजांत असंतोषास थाराच मिळणें शक्य नव्हते. हिंदुलोक ते लोकसत्ताक पद्धतीचे भक्त होऊन राहिले असते. सुरक्षित राज्यपद्धतीशीं इमानानें वागणे, हा हिंदुलोकांचा जातिस्वभावच आहे. ह्या विरुद्ध वर्तन दिसत असले तर तो दोष सर्वथा अज्ञानाचाच होय हे विसरता कामा नये. अधिकाऱ्यांच्या कृतीची उपयुक्तता अज्ञानामुळें लोकांच्या लक्षांत येईनाशी झाली, ह्मणजे असंतोषाचे बी मनोभूमींत सजण्यांस योग्य अशी परिस्थिती सांपडते. आणि अनुकूल संधी सांपडल्यावर त्या बिजापासून मोठा वृक्ष होत असतो. मुळांत अनुकूल परिस्थिती न सापडेल अशी खबरदारी घेतली असती, अर्थात ज्ञानप्रसार

सढळ हाताने केला असता, तर कडू फळांचा स्वाद घेण्याचें नशिबी आलें नसते. परंतु झाली गोष्ट होऊन चुकली. तिच्याबद्दल आता हळहळून उपयोग नाही. यापुढील काळांत असंतोषतरुची निपज होऊ नये एतदर्थ शिक्षणप्रसार, संघटनेच्या ठरावांत ह्मटल्यांप्रमाणे, फुकट आणि सक्तीचा करावा. आणखी हें करताना इतकें अवश्य लक्षांत ठेवावे, की, हिंदु-समाजाला प्राथमिक शिक्षण द्यावयांचे तें त्याची जन्मभाषा जी मराठी तीतून मिळण्यासारखें असावें ह्मणजे शिक्षणदानाचा मुख्य उद्देश जो लोकसुधारणा तो सहज तडीस जाईल. बाकी जन्मभाषेची देखील ज्यास पुरती ओळख नाहीं, आणि ह्मणूनच जो उत्क्रांतीपासून च्युत होऊन अधोमुख झालेला आहे, अशा हिंदुसमाजरूपी कलशावर फिरंगी भाषागंगेचा केवढाही मोठा पाट आणून सोडला तरी त्यांच्या पोटांत एक बिंदूही पडणार नाही.

(बुधवार, दि. ८ जानेवारी १९१३)

धोरण चुकतें आहे!

(शिक्षणप्रसारकांस इशारत)

आमच्या प्रांतांतील हल्लीं ठिकठिकाणी होत असलेल्या शिक्षणविषयक स्तुत्य प्रयत्नांचे वारंवार पर्यालोचन करून त्याविषयीं आह्मांस इष्ट वाटणाऱ्या सूचना आह्मीं वेळोवेळ या प्रयत्नांच्या प्रवर्तकांना करत आलों आहोंत. आज याचसंबंधाची एक विशेष सूचना करावयाची आहे आणि ती बऱ्याच महत्त्वाच्या स्वरूपाची असल्याने स्वतंत्र लेखाच्याद्वारें ती करणें भाग पडत आहे.

कोणत्याही कार्याची केवळ मांडणी केल्यानें काम भागत नाही, तर ती मांडणी व तद्नुरूप त्या कार्याची व्यवस्था योग्य धोरणानेच झाली पाहिजे. तरच त्या कार्यांपासून इष्ट फलप्राप्ति होऊ शकेल, आणि त्या कार्याच्या कामी सोसल्या जाणाऱ्या झिजेचा योग्य मोबदला मिळेल, उलटपक्षी हा मोबदला योग्य प्रमाणाने न मिळाल्यास झिजेच्या मानाने त्याचें स्वरूप अल्प झाल्यास

कार्य यशस्वी झालें असे कधीही ह्मणतां यावयाचें नाही, अशा अर्थाचे विधान पूर्वी एकदां आह्मी केलें असल्याचे वाचकांस आठवतच असेल. त्याच विधानाचें आता दुसऱ्या एका दृष्टीने सोदाहरण विवेचन करावयाचें आहे.

मागें या विधानाची योजना आह्मीं, मराठी प्राथमिक शिक्षणाच्या सध्याच्या सदोष स्वरूपास अनुलक्षून केलेली होती आणि त्यातील दोषांचे दिग्दर्शन करून सुधारणेची दिशा वाचकांपुढे मांडलेली होती. आज त्यांच्या पुढच्या पायरीविषयी-दुय्यम शिक्षणाविषयी- विचार करावयाचा आहे. आणि तो अशाकरिता की, या शिक्षणविषयक प्रयत्नांचे स्वरूप केवळ या शिक्षणापुरतेच मर्यादित राहिलेंले नसून त्याच्यापुढें - दुय्यम शिक्षणावर- त्याची मजल गेलेली आहे. ह्मणून त्याविषयी ही विचार करणे ओघास अनुसरून प्राप्तच होत आहे.

असो. तर वरीलप्रमाणे प्राथमिक शिक्षणापलीकडे ज्यांची मजल गेलेली आहे, त्यांच्या तद्विषयक धोरणांचे पर्यवसान इंग्रजी शिक्षणाच्या मांडणीत होत आहे, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी असून तीबद्दल प्रत्येकानें विचार करणे अवश्य आहे असें आह्मांस वाटतें. आमच्या मतें याकामी आमची दिशाभूल होत आहे, मार्ग चुकतो आहे, आणि शिक्षणाचें ध्येय ठरवण्याच्या बाबतींत प्रमाद होत असल्याचें ते एक लक्षण होय.

हें आमचे विधान वाचून बऱ्याचजणांना आश्चर्य वाटेल. कारण, आजकाल इंग्रजी भाषा ही साऱ्या जगाची भाषा बनलेली असून तद्नुसार तिच्यांतील वाङ्‌मही प्रचंड असे आहे, जगाला आजवर झालेल्या एकंदर ज्ञानामृताचा तिच्यांत संचय झालेला आहे. ह्मणून ज्ञानार्जनाची इच्छा असणाऱ्या कोणालाही इंग्रजीची भाषा शिकणें फार उपयुक्त आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. शिवाय दुसरें असें की, इंग्रजी शिक्षण मिळालेल्या मनुष्याला उदरनिर्वाहाची फारशी किंबहुना मुळींच काळजी करावी लागत नाही, असा खुद्द येथला-इंग्रजी अमलाला परकी असणाऱ्या लोकसमूहाचाही- अनुभव आहे. आमच्या बहिर्गत व्यापारी देवघेंवीत दरसाल जी २५/३० लाखांची तूट येते, तिची भरपाई बहुतांशी इंग्रजी शिकून बाहेर जाणाऱ्या वर्गाकडूनच होते. हेही या कामी प्रत्यक्ष प्रत्यंतर आहे. इ. प्रकारचें आक्षेप या विधानावर येण्याचा संभव आहे.

वरील सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत. पण अमुक अमुक गोष्टी अशा अशा आहेत यावरून त्या तशा नेहमी असाव्या असें कधीही ह्मणतां येणार नाही. आज आह्माला स्वराज्याचे हक्क प्राप्त झालेले नाहीत ह्मणून ते तसे नसावेत. अगर आज सामाजिकदृष्ट्या आमची अत्यंत दुरवस्था आहे ह्मणून ती तशीच असावी हे ह्मणणे जसें अग्राह्य ठरेल, तसेच सालोसाल आमची व्यापारी तूट परदेशाच्या पैशानें भरून निघावी, येथल्या येथें ती सांपत्तिक (सुधारणेच्या द्वारे) भरून निघण्याचे प्रयत्न होण्याची, तशा धर्तीचे शिक्षण लोकांना देण्याची-फारशी आवश्यकता नाही असे ह्मणणेही तितकें अग्राह्य किंबहुना वेडेपणाचे होईल.

ज्ञानार्जनाची गोष्टही तशीच आहे. केवळ अगाध ज्ञानाचा संचय करून घेऊन निवळ विद्वन्मुकुटमणी होण्यांत-चालत्या बोलत्या एनसायक्लोपीडिया (विश्वकोश) बनण्यात-फारसा अर्थ नाही. (बाकी इंग्रजी शिक्षणानें तसें कोणी झाले असल्याचें येथें दिसून येत नाही. शिवाय ज्ञानार्जनाला इंग्रजी शिक्षणच पाहिजे असेंही नाही) तर त्या ज्ञानाचा उपयोग स्वत:च्या व आपल्या देश-बांधवाच्या फायद्याकरिता व्यवहारांत करतां येणे, हेंच काय तें महत्त्वाचे आहे. ते नसेल तर निवळ ज्ञानाचा उपयोग फारसा होणें नाही. पुष्कळ शिकलेल्या व्यवहारशून्य शिक्षकापेक्षां थोडेंच शिकून तेंच विद्यार्थ्यांना उत्तम प्रकारें शिकविता येणारे शिक्षक आपण जास्त पसंत ठरवितों हें उघडच आहे. अशा दृष्टीनें पाहता, इंग्रजी शिकून परदेशी जाणारें विद्यार्थी अतिविद्वान होतात अशी जरी कल्पना केली, तरी त्या विद्वत्तेचा फायदा त्यांना आपल्या देशबांधवांस देतां येत नाही. मिळून ज्ञानार्जनाचा हाही आक्षेप इंग्रजी शिक्षणाच्या संबंधाने गौणच ठरतो असें दिसून येईल.

राहतां राहिला उदरनिर्वाहासंबंधाचा प्रश्न. याच्यासंबंधानेंही एक गोष्ट लक्ष्यांत ठेवली पाहिजे की, पोट भरतां येणें हा कांही शिक्षणाचा हेतु होऊ शकत नाही. तसा तो मानला, तर शिक्षणाचा पुरा लाभ न घेतांही पोटापाण्याची सोय उत्तमप्रकारे करून घेतां येत असे स्वत:च्या उदाहरणानें निर्विवादपणे दाखवून देऊं शकणारा व्यापारीवर्ग अगर अनेक धंदेवाल्यांचा समूह इकडे नाही असें नाही. शिवाय, शिक्षण हे जर उदरनिर्वाहाकरितां आहे,

तर उदरनिर्वाहाची काळजी ज्यांच्या मागे नाही, असे इकडले धनिक लोक शिक्षणाकडे फारसे लक्ष्य देत नाहींत, याचा खेद आह्मीं का बाळगावा? शिक्षणानें जे काही साधावयाचे ते जर त्यांना आधीच साधलेलें आहे, तर त्यांनी तरी शिक्षणाकडे लक्ष्य कां द्यावें?

आतां यावरून शिक्षणाचा लाभ घेणारांनी उदरनिर्वाहाच्या तजविजीकडे मुळींच लक्ष्य देऊ नये, अगर इंग्रजी शिक्षणाचा उपक्रम इकडे मुळीच होऊ नये. असे प्रतिपादन करण्याकडे आमचा रोख आहे असें सम जावयाचे नाही. तर आमचे ह्मणणें इतकेच की, इंग्रजी भाषेच्याद्वारें शिक्षण देण्यांत जे हेतू दृष्टीसमोर धरले जातात ते गौण असल्याने तदनुसार इंग्रजी शिक्षणालाही इकडे गौणच स्थान देणे जरूर आहे आणि शिक्षणांचे खरें कार्य ज्याच्या योगानें होईल, तेच शिक्षण प्रमुखत्वेंकरून हाती घेतलें पाहिजे, त्यालाच अग्रस्थान दिलें पाहिजे.

शिक्षणाचें खरे कार्य कोणतें हा प्रश्न कांही भानगडींचा अगर, वादग्रस्त असा नाही, आणि आज तर तो तसा नाहीच नाही. अनेक विचारी माणसांनी, अनेक ग्रंथकारांनी त्याचा उलगडा केलेला आहे. आणि तो असा कीं, मनुष्याच्या शीलाचा विकास करून त्याला आपल्या ऐहिक आयुष्यक्रमांत अनेक दृष्टीने पाहतां, गोमंतकांतील भिन्न राजसत्तेच्या अनुषंगाने आह्मांला कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय, औद्योगिक इ. बाबतीत जी विशिष्ट प्रकारची परिस्थिती प्राप्त झालेली आहे, तिच्या अनुरोधाने आमची एकंदर कर्तव्ये आमच्या हातून योग्य प्रकारे पार पडण्यास, प्रथमत: स्वभाषा या नात्यांने मराठीचे, नंतर राजभाषा या नात्यानें पोर्तुगीजांचे, आणि शेवटीं जगाची भाषा या नात्यानें इंग्रजीचें शिक्षण दिले जाण्याची व्यवस्था आह्माकडून झाली पाहिजे.

परंतु आज अशी स्थिती आहे कीं, मराठीचें शिक्षण तर पुरें होत नाहीच, पोर्तुगीज शिक्षणाच्या कामीं तर ढळढळीत औदासिन्य दिसून येत आहे आणि सर्व भर काय तो इंग्रजीवर, अशा स्थितीत, इंग्रजी शिक्षणाचा खुद्द गोमंतकांत राहणाऱ्यास फारसा उपयोग होत नसल्यानें इंग्रजी शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आपल्या विद्येचें चीज करण्याकरितां गोवे सोडून बाहेर जावे लागतें व मग हळूहळू ते तेथेंच स्थायिक होऊन राहत असतात ही गोष्ट

जर ध्यानांत घेतली, तर असें दिसून येईल की, आमचें हे शिक्षण ह्मटलें ह्मणजें गोवें सोडून बाहेर जाणाऱ्यांच्या सोईंकरितां परंपरेने परदेशांच्या सुधारणेकरीता– असून खुद्द गोमंतकाच्या सुधारणेकरितां ते मुळीच नाहीं गोमंतकाला त्याचा थोडाबहुत उपयोग झाला तर तो केवळ व्यवहारशून्य विद्वान होऊन राहण्यापलीकडे फारसा होणे नाही.

कर्तृत्वसंपन्न तरुण पिढीला अशा रीतीनें परदेशी जाण्याकरितां तयार करणें, केवळ दुसरीकडे जाऊन स्थायिक होऊन तेथें आयुष्यक्रम चालवता येण्याजोगेंच शिक्षण त्यांना देणे ही काही गोमंतकाची सुधारणा नव्हे, तर गोमंतकाच्या बळावर केलेली इतर देशाची ती सुधारणा असून तिच्या पायी गोमंतकाच्या जीवनशक्तीचा (तरुणांच्या तुटवड्याने) ऱ्हास होतो आहे. गोमंतकाची सुधारणा ह्मणजे गोमंतकात राहणाऱ्यांची, तेथल्या तेथें आपला आयुष्यक्रम चालवणाऱ्याची, आपले ज्ञान, आपली कर्तृत्वशक्ती, आपली प्रगति यांचा फायदा खुद्द आपल्याच बांधवांना देऊं शकणाऱ्यांची सुधारणा होय. आणि या सुधारणेचा लाभ व्हावा अशी जर इच्छा असेल, तर त्याकरितां द्यावयाच्या शिक्षणाची मांडणी येथील परिस्थितीस अनुसरून, येथल्या गरजा लक्षी घेऊन व येथील बहुजनसमाजाचें अगत्य बाळगून, तद्नुसार झाली पाहिजे. तरच ती फलद्रूप होईल, एरवी होणें नाहीं.

(बुधवार, दि. ५ मार्च १९२३)

पण हें असें चालणार तरी कोठवर?

आमच्या शिक्षणप्रवर्तकांची मराठी प्राथमिक शिक्षणापलीकडे जाणारी दृष्टी, लगेच त्याच्या पुढची पायरी ह्मणून जी इंग्रजी शिक्षणाकडे वळते, त्याविषयी आह्मांस सुचणारे विचार गेल्याच्या मागील अंकी आह्मीं तत्त्वत: प्रकट केलेच आहेत. त्याच विषयाच्या विशेष स्पष्टीकरणार्थ आणखी विवेचन आज करावयाचे आहे.

इंग्रजी शिक्षणाचा उपक्रम इकडे करू नये असें आमचें मुळीच ह्मणणें नाही, हें आह्मीं पूर्वी सांगितलेच आहे. इंग्रजी शिक्षणही आह्मांस पाहिजे आहे. पण शिक्षणाचे ध्येय मनांत आणता, येथल्या विशिष्ट परिस्थितीस अनुसरून इंग्रजी शिक्षणाला जे साहजिक गौणत्व येते, ते लक्ष्यांत धरून तद्नुसार गौण स्वरूपानेंच तें द्यावें असे आमचे त्याविषयीचें ह्मणणें आहे.

तसेंच इकडच्या मंडळींने गोंवे सोडून बाहेर पडण्याचे प्रयत्न मुळींसुद्धा करू नये असेंही पण आमचें मुळींच ह्मणणें नाही आणि कदाचित् असे असलें, तथापि त्याचा उपयोग होणे नाही हेंही आह्मी जाणून आहो. कांही विशिष्ट बांबतीत परदेशगमन हे आह्माला आज अपरिहार्य आहे; शिवाय ज्यांना आपला जीवितक्रम येथें सुसंगतपणे चालवतां येत नाही व प्रयत्नांती चालवतां येणेही शक्य नाही आणि जन्मभूमीचा त्याग करूनच तो चालवतां येण्यासारखा असेल, त्यांना त्याकरिता बाहेर जावें लागणें साहजिक आहे आणि या गोष्टीचा प्रतिकार कांही आह्मांला करितां येणे शक्य नाही.

पण आमचा रोख काय तो नतून शिक्षण-पद्धतीच्या होऊं घातलेल्या स्वरूपावर आहे. हे स्वरूप केवळ (इंग्रजीवर मुख्य भर ठेवल्यानें) बाहेर जाणाऱ्यांच्या सोयीस अनुरूप असें असावें ही गोष्ट मुख्य: आह्मांस पसंत नाही. व हाच मुद्दा आह्मी मागील लेखांत वाचकांपुढे सकारण मांडलेला आहे.

ज्यांना वर सांगितलेल्या कारणांमुळे बाहेर जावे लागते, ते आपल्या गरजांस अनुसरून त्याप्रमाणें करतीलच. पण आमचें शिक्षण हें काही मुख्यत: त्यांच्याकरितां नसावें. गोमंतकांतील शिक्षण हे जर गोमंतकाच्या प्रगतिकरितां असेल, तर त्या शिक्षणाचा फायदा मुख्यत: गोमंतकस्थांना-इकडच्या इकडे राहणारांना मिळाला पाहिजे, त्या शिक्षणाची फले दृग्गोचर झाली पाहिजेत हे उघड होय. ही गोष्ट केवळ अगर प्राधान्येकरून दिल्या जाणाऱ्या इंग्रजी शिक्षणानें कशी साध्य होईल?

गोमंतकांत शिक्षण दिलें जावे, आणि त्याचे कार्य गोमंतकाबाहेर घडून यावे, गोमंतकाला त्याचा प्रत्यक्षत: फायदा मिळू नये ही गोष्ट कधी तरी सुसंगत मानतां येईल काय?

कदाचित बाहेर जाण्यांतच आमचें कल्याण आहे असें जरी मानलें, तरी गोमंतकस्थ समाज कधीं काळीं सगळा किंवा बहुतेक बाहेर जाऊं शकेल – नव्हे जाईल – ही गोष्ट कल्पनेच्या जोरावर तरी गृहीत धरतां येईल काय? वस्तुस्थितीचें स्वरूप तिला कधी तरी येई शकेल काय?

जर नाही, तर येथें कायमचे वास्तव्य करून राहणारा जो प्रचंड समाज, (ज्याची संख्या बाहेर जाणाऱ्यांच्या संख्ये मानाने किती तरी पट मोठी असणार), त्याची तजवीज आधी करणे हे आमचें प्रधान कर्तव्य नव्हे काय? आणि त्यास अनुसरून आह्मी आमच्या शिक्षणाची मांडणी करावयास नको काय?

गोमंतकांतील जमीनदार, गोमंतकांतील शेतकरी, व्यापारी, कारागीर अगर इतर धंदेवाले इ. यांना आपापले व्यवसाय दुसरीकडे जाऊन करितां येतील, किंवा दुसरीकडे जाऊन त्यांनी ते करावें असे ह्मणणें वेडगळपणाचे होईल. आणि ज्या अर्थी तसें होणे शक्य नाही. त्याअर्थी आपापल्या ठिकाणी राहूनच या प्रचंड जनसमूहास आपापले व्यवसाय चालवता येणे आणि त्यांत प्रगति करून घेणे ज्याच्या योगानें सुसाध्य होईल, तोच शिक्षणक्रम आज आह्मीं अंगिकारला पाहिजे हे उघड होय. आणि हा शिक्षणक्रम पोर्तुगीज भाषेला अग्रस्थान दिल्याशिवाय मांडता येणें शक्य नाही.

जमीनदार इ. सर्व प्रकारच्या धंदेवाल्यांना आपापल्या व्यवसायांच्या सुव्यवस्थित चालनाकरितां त्यांशी संबद्ध असणाऱ्या अनेक कायद्याचं ज्ञान असणें व तदनुसार वागतां येणे आवश्यक आहे. केवळ व्यवसायांचा विचार सोडून दिला, तरी प्रत्येक कुटुंबांस– प्रत्येक व्यक्तीस, त्याचे अनेक कौटुंबिक व सामाजिक परस्परसंबंध (हक्क, वारसा, देवघेव, कायदेशीर अधिकार इ.इ.) ज्या ज्या कायद्यांच्या द्वारें नियमित केलेले आहेत, त्याचें ज्ञान असणे जरुरीचे आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या आयुष्क्रमांत या गोष्टीचा संबंध पदोपदी कसा येतो व त्या त्या बाबतींत योग्य ज्ञानाच्या अभावी वेळोवेळ आह्माला कसकशा अडचणी सोसाव्या लागतात याचा अनुभव व्यवहारांत काय थोडा येत आहे?

ही केवळ स्वसंरक्षणाची गोष्ट झाली. याच्यापुढें पाऊल द्यावयाचे– प्रगति करून घ्यावयाची ह्मटल्यास– राजकीय परिस्थितीच्या अनुरोधानें – राजकीय सत्तेच्या छताखाली– राजकीय वातावरणांस काम करूनच ती करावयाची आहे. याकामी राजभाषेच्या ज्ञानाशिवाय चालेल तरी कसें? राजकीय बाबतींत अधिकाराच्या जागा मिळवणें, राजकीय हक्काचा खराखुरा उपभोग घेणे, राष्ट्राच्या हितार्थ राजसत्तेत जास्त जास्त शिरकाव करून घेणे इ. च्या कामी राजभाषेचें ज्ञान ही तर पहिली पायरीच होय. तिच्यावरच धड आरोहण होत नसले, तर पुढच्यांचे आक्रमण करून शिखर गांठण्याचे कार्य कसें होईल?

या साऱ्या गोष्टी केवळ इंग्रजी शिक्षणानें साध्य होतील काय? इंग्रजी शिकून देशांतर करणाऱ्यांच्या या कामी उपयोग होईल काय? आणि राष्ट्राच्या–समाजाच्या–प्रगतीच्या–कामी या गोष्टीं होणें अत्यंत जरुरीचे आहे हे नाकबूल करितां येईल काय?

पण हे असें चालणार तरी कोठवर?

हळूहळू या कामी निराळी परिस्थिती येत आहे व भावी कालांत काम करू शकणारी पुढील पिढी तयार करणें हा ज्यांचा उद्देश, व तद्नुसार शिक्षणाच्या द्वारे तो साध्य करण्याची आकांक्षा ज्यांकडून धरण्यांत येत आहे. त्यांनी त्या परिस्थितीकडे दुर्लक्ष्य करिता कामा नये. ही निराळी परिस्थिती कशी काय आहे हें खालील गोष्टीवरून दिसून येईल.

इंग्रजी शिकून, येऊन जाऊन करावयाच्या त्या नोकऱ्या, नोकऱ्याशिवाय अन्य मार्गांकडे दृष्टि वळल्याचा प्रकार तर दिसून येत नाहीच व झालाच तर तो फार क्वचित् एवंच नोकरी हेच शिक्षणाचे पर्यवसान. हिंदुस्थान देश विशाल आहे. अर्थात् नोकऱ्यांच्या जागाही तेथे फार ह्मणून त्या मिळण्याचा संभव विशेष शिवाय त्या नोकऱ्याही पण भरपूर पगाराच्या असतात. तसेच हिंदुस्थान सोडून आफ्रिकेसारख्या प्रदेशांत गेल्यास तेथेही इंग्रजीच्या द्वारें नोकऱ्या मिळण्याची सोय असते.

पण हिंदुस्थानांत माणसें काही कमी नाहीत. नोकऱ्याकरितां

धडपडणारे तेथे पुष्कळ आहेत. शिवाय, दिवसेंदिवस शिक्षणाच्या प्रसाराने त्यांची संख्या वाढतीच आहे. यामुळे आता. बी. ए. एम. ए. सारख्या ग्रॅज्युएटांना रिकामें बसावे लागून नोकऱ्या मिळणें अत्यंत दुर्मीळ झालें आहे व ही नोकऱ्यांची दुर्मीळता उत्तरोत्तर जास्तजास्तच होत जात आहे.

आफ्रिका वगैरे ठिकाणींही तसाच प्रकार दिसून येतो. यूरोपियांच्या अमलाखालील या प्रदेशांत दिवसें-दिवस युरोपांत फाजील झालेली लोकसंख्या येऊन भरत आहे. आणि आपल्या पूर्वजांनी स्वत:चे रक्त देऊन अगर रक्ताचें पाणी करून (युद्ध अगर वसाहत करून) संपादलेल्या या भूमीचें सत्व हक्कानें शोषण करण्याच्या कामी, हिंदुस्थानांतील काळ्या काफरांनी येऊन आपणांशी स्पर्धा करावी हे त्यांना बिलकूल खपत नसून, स्वत:च्या राज्यकर्त्या जातभाईच्या मदतीने ते त्यांना सर्व प्रकारें अडथळा करून त्यांची जीवितयात्रा कष्टमय करीत आहेत! गोऱ्या-काळ्यांचा आफ्रिकेंतील हा दारुण जीवनकलह आपल्याला काही अज्ञात नाही व त्यामुळें आफ्रिका सोडून जाण्यातच येथील हिंदी लोकांना तरणोपाय वाटूं लागला आहे!

याप्रमाणें तिकडे अशी स्थिति असतां इकडे दैववशात् हळूहळू त्याच्या उलट स्थिति होऊं लागली आहे. ह्मणजे तिकडे माणसांना कामांची उणीव भासू लागली आहे, तर इकडे कामाला माणसांची उणीव भासत आहे! राजकीय औद्योगिक, सामाजिक, इ. अनेक बाबतीत आह्मांला जी पुष्कळच मजल मारावयाची आहे, तिची गोष्ट जरी घटकाभर बाजूलाच ठेवली, तरी खुद्द नोकऱ्यांच्या बाबतींतसुद्धा वरील विधानाची प्रतिति दिसून येते. नूतन राज्यपद्धतीमुळे पूर्वीची परिस्थिती एकसारखी बदलत जात असून तिच्या जागी नवी येत आहे. वशिल्यांचा कारभार नष्ट होऊन गुणांच्या ग्राहकतेस उत्तरोत्तर महत्त्व येत आहे; व यामुळें सुशिक्षितांचा भरणा सरकारी नोकरीत जास्त व्हायला कारण होत आहे!

वरिष्ठ प्रकारच्या सर्व जागा आजवर केवळ ख्रिस्ती बांधवांच्या हांती होत्या व आजही त्या नाहीत असे नाही; हिंदूंचा प्रवेश त्या जागी व्हायला लायक इसमांची उणीव भासत आहे. महालाधिकाऱ्यांच्या (आदमिनिस्त्रादोर) जागा यापुढे इकडच्या पदवीधरांस देण्यात यावयाच्या असून

तसा प्रसंग आल्यास योग्य लायकीच्या अभावी हिंदूंचा भरणा त्यांत पुरेसा होण्याचे चिन्ह दिसत नाही. आजच खुद्द रजिस्त सिवीलच्या अधिकाऱ्यांच्या (oficiaes do registo civil) जागांकरीता लायक हिंदू कोठे आहेत? नोर्माल स्कूलांत तर हिंदूचां प्रवेश नुकताच कोठें होऊं लागला आहे. तथापि त्यामुळे नवीन काबिजादींत लवकरच ज्या नवीन १८ शाळा होणार, व ज्यांच्या शिक्षकांच्या जागी मराठी जाणणारांस अग्रस्थान मिळणार, त्या सर्व जागा हिंदूंच्या वांट्यास येतीलच असे ह्मणवत नाहीं. याप्रमाणेंच इतर अनेक बाबी आहेत. लायक इसमांच्या उणीवेमुळेंच त्यांचा फायदा आह्मांस मिळावयाचा राहिलेला नाहीं काय?

केवळ आजच्या परिस्थितींतच या एवढ्या गोष्टी पुढें आहेत. यापुढे हे क्षेत्र जास्त जास्त विस्तार पावणार आहे. उद्या ठरल्याप्रमाणें येथें प्रांतिक पार्लमेंट स्थापन झालें, तर त्यांत निवडले जाण्याला लायक प्रतिनिधी कोठे आहेत? आणि तूर्तच वकील, डॉक्टर्स, उच्च विद्यालयांतील प्रोफेसर्स, वगेरे अनेक जणांचे मार्ग आह्मांस मोकळे असूनही लायकीच्या अभावी तेथपर्यंत आमची मजल गेलेलीं नाहीं हे उघड नव्हे काय?

असो. तर थोडक्यांत ही अशी स्थिति आहे. तिचा विचार करितां शिरोभागीं केलेला प्रश्न समयोचित नाहीं असे कोण ह्मणेल?

(बुधवार, दि. १९ मार्च १९१३)

ही दिशा बदलली पाहिजे

शिक्षणाच्या बाबतीत आज गोमांतक प्रांत लोकशाहीने प्रगतिपथाचें आक्रमण करीत आहे हें पाहून प्रत्येक गोमांतकस्थाला आनंद झाल्यावाचून राहणार नाही. व्यक्ती असो, समाज असो व राष्ट्र असो त्याच्या उन्नतीची, सुखाची व आशेची परंपरा विद्येतच निगडित झालेली असते. राष्ट्राचे चिरकल्याण त्यांतील सुशिक्षित माणसांच्या कर्तबगारीवर अवलंबून असते. व तसेच राष्ट्राला सुख शैलाच्या मस्तकी आरूढ करविण्यास किंवा दारिद्र्याच्या

निबिडतम खोल गर्तेत खिचपत पाडण्यात प्रामुख्यानें त्याचेंच कार्यकर्तृत्व कारण होत असते. ह्मणून देशोदेशीं, खेडोखेडी व घरोघरीं शिक्षणाचा फैलाव जोरानें झाला पाहिजे. दोन प्रहरी जसी एखाद्या गरीब कुटुंबाला अन्नाची ददात असली ह्मणजे पोटांत भयंकर वेदना उठूं लागतात, त्याचप्रमाणें घरांत एखादें माणूस अशिक्षित असलें तर घरधन्याच्या पोटांत बेसुमार कालवाकालव झाली पाहिजे. एखाद्या दारुड्यास नियमित दारु पिण्यास न मिळाल्याने जशी विलक्षण तळमळ लागून राहते तद्वत प्रत्येक माणसाला विद्यामृताच्या प्याल्याच्या अभावी झाली पाहिजे आणि एकादा तरुण वेशागमनी आपल्या माषुकाच्या भरपाई करतां गृहलक्ष्मीची विटंबना करतो, बरें लुटतो, खोटें बोलतो अतएव आपल्या अब्रूची पर्वा करीत नाही त्याचप्रमाणें मुलांना शिक्षण देण्यासाठी लागणारा पैसा मिळविण्यासाठी अब्रूची होळी केली पाहिजे. आणि अशी ही प्रमुख व्यसनत्रयि जर या कामीं नियोजली गेली तर आज ज्याप्रमाणें बलीष्ट अशा पंचमहाभूतांकडे न भूतो काम करून घेतलें जातें तद्वत ह्या व्यसना पासूनही अर्तक्य असा फायदा झाल्याखेरीज राहणार नाही. व आज जे दरिद्र देवतेचें अबाधित साम्राज्य गोमांतकांत चालत आहे ते आस्ते आस्ते वितळत जाऊन पुष्कळ दिवसांपासून पारख्या झालेल्या लक्ष्मी देवीच्या भाग्यशाली राज्यांत आह्मीं अखंड सौख्य भोगू यांत संशय नाहीं.

मात्र आज जी शिक्षण परंपरा गोमांतकांत रूढ आहे त्यापासून आमच्या उपनिर्दिष्ट आशा सफल होतील की काय या बद्दल जबरदस्त संशय आहे. आजची शिक्षण पद्धती खरोखरच भयंकर आहे काय? तिच्यापासून आमची खरोखरच उन्नति होत आहे काय? या विषयी मात्र अवश्य विचार झाला पाहिजे. नाही तर निदान एक व औषध दुसरें अशांतला आत्मघातकी प्रकार होणें बरोबर नाही. आमच्या मते आजचें आमचें धोरण साफ चुकीचे आहे. आज जे शिक्षण गोमांतकांत दिले जाते त्याने उत्तम- नागरिक पैदा होत नाहीत. आमची सांपत्तिक दिशा सुधारत नाही उलट या लोकांची वाढ बेसुमार होऊन उत्पादक लोक विलयास चालले आहेत. ही स्थिति बरोबर नाही. ह्यानें उद्योगाविषयीं लोकांच्या मनात भयंकर औदासिन्य संचरत आहे. गुलामगिरीविषयी त्यांची ओढ दिवसेंदिवस जास्त होत जाऊन दारिद्र्याची

पाळें खोल खोल जाऊ लागली आहेत. शिकावयाचें ते नोकरी साठी! आपला देश उन्नतावस्थेस पोंचावा, गरीब लोकांची स्थिति सुधारावी आपणास अनायासें मिळालेल्या रिपब्लीकचा फायदा मनमुराद आपणास घेतां यावा यासाठीच आपण शिकावे व दुसऱ्यांस शिकवावे असें किती तरुणांस वाटत असेल? बारा रुपयाची एक नोकरी कोठें असली तर त्यावर १५० जणांच्या उड्या? त्यासाठी दुकुमेंत काय काढतील? पैसे काय खर्चतील? वरिष्ठाचे जोडे काय घेतील? परंतु स्वतंत्र उद्योगकरून महिन्याच्याकाठी २५ रुपये मिळाले, तरी त्यांत त्यांना लाज्ज वाटते– त्यांत ते आपले स्वतंत्रताप्रिय पूर्वज रोखांत ढकलून देतात, त्यांच्या उच्च कुलाला कालिमा लागतो, परंतु वरिष्ठांची थुंकी झेलण्यांत आनंद वाटावा, नोकरी हीच आयुष्यांतील इतिकर्तव्यता अशी दृढ समजूत व्हावी, त्यांत पूर्वजांची अवहेलना होऊ नये. हे कशाचे द्योतक बरें? कोण ही भयंकर अनास्था कोण ही कष्टप्रद स्थिति! काय ही विलक्षण आत्मघातकी बुद्धि!! एक साधारण गरीब सुतार की जो आपल्या पूर्वपरंपरे पासून रतिमात्र ढळला नाही. ज्याने आपल्या आजोबाच्या वेळेच्या हत्याऱ्या– खेरीज दुसरी हत्यारें पाहिली नाहीत तो भिकार सुतार तो दरिद्री कारागिर दिवसा बाराआणें प्रमाणें वेतन घेत असतो. त्यासाठी त्याला आपल्या प्राणापलीकडील स्वातंत्र्याचा विक्रय करावा लागत नाही. वरिष्ठाकडून शिव्याश्राप घ्यावें लागत नाहीत, वरिष्ठांची मर्जी सुप्रसन्न राखण्यास त्यांना भेटीचा आहेर करावा लागत नाही. तो स्वतंत्र असतो. व घरी रिकाम्या वेळांत आणखी काम करून वेगळी मजुरी कमावतो. सकाळी पाहिजे तर त्यांच्या दारांत पाच सहा असामी त्याच्यासाठी तिष्टत बसलेले असतात. प्रत्येकजण त्याला आपणाकडे बोलावित असतात. व महिना पंधरा दिवसाचे पैसे आगाऊ देण्यास तयार असतात. पण शिक्षणासाठी पाण्यासारखा पैसा खर्च करणाऱ्या बापांची कर्जबाजारांत विक्री करणाऱ्यांची जबरदस्त महत्त्वाकांक्षा कोणती? तर नोकरी. त्यांत त्याला स्वातंत्र्याचा कोणत्याही प्रमाणावर सौदा झालेला पत्करला परंतु उद्योग नको!

परंतु आमच्या मतें त्यांत त्यांचा दोष नाही, जेथें फक्त क्षुधाशांतीसाठी निसत्व अन्न बकाबक पोटांत कोंबले जाते तेथें प्रो. राममूर्ती कसे निर्माण होतील.

तर त्यांना औद्योगिक शिक्षण देण्यासाठी स्वतंत्र विद्यालये निर्माण झाली पाहिजेत. शेतकी विषयीं लोकाच्या मनांत प्रेम उत्पन्न केले पाहिजे. आज गोमांतकांत इतक्या पडंग जमिनी आहेत की त्यात हजारों रुपयाचें पीक पिकवितां येईल.

गोमांतकस्थ गृहस्थांनो, या शिक्षणानें तुह्मीं तुमचें कर्तव्य बजाविलें नाही, तर उलट ते तुमच्या गृहकृत्याविषयीं उदासिन राहतील. शेतकींवर प्रेम करणार नाहीत. तर आतां सरकाराकडे व तुह्मीं स्वत: झीज सोसून औद्योगिक शिक्षणाचा फैलाव करा, तरच त्यांत आपलें व आपल्या देशबांधवांचे कोटकल्याण केल्यासारखें होईल. यासाठी आजची दिशा बदलली पाहिजें.

(बुधवार, दि. ५ जानेवारी १९१६)

संन्याशी पाहिजेत!

जगांतील कोणत्याही राष्ट्रांत शिक्षणाचें महत्त्व फार मानलें जातें. शिक्षणाचा प्रसार होऊन जनता साक्षर झाली, ह्मणजे तें राष्ट्र खरें उन्नत झालें असें ह्मणतां येईल. परंतु ज्या राष्ट्रांतील जनता ह्या शिक्षणाला पारखी झाली, ज्या लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व कळून आले नाही, ते राष्ट्र आपल्या स्वत:चा दुर्धर सत्यानाश करून घेत आहे, असेंच ह्मटले पाहिजे.

गेल्या आठ-दहा वर्षांच्या इतिहासाचें जर आपण चिकित्सक बुद्धीनें निरीक्षण केलें तर सारें जग शिक्षणाच्या बाबतीत पुढें गेलेलें आहें असे दिसून येते. सर्व राष्ट्रांची, सर्व लोकांची, काहीना काही प्रगति या दहा वर्षांत घडून आलेली आहे हे आपण पाहतो. संबंध जगाच्या पुनर्घटनेसारखें जगड्व्याळ काम या दहा वर्षांत झालेले आहे हेंही खोटें नाही. परंतु गोमंतकीय हिंदुसमाजानें या सर्व राष्ट्रीय प्रगतीत कोणता भाग घेतला? या दहा वर्षांत जग जितके पुढे गेले, त्याच्या कितव्या हिश्शानें आपण त्याला अनुसरलो? खरें बोलायाचे व सत्य सांगावयाचे तर हिंदुसमाजानें या राष्ट्रीय प्रगतींत

काडीचाही भाग घेतलेला नाही. जर नाही, तर या दहा वर्षांत हिंदुसमाज काय करीत होता? या दहा वर्षांत या समाजाने असें कोणतें शतकृत्य केलें की, प्राथमिक शिक्षणासारख्या क्षुल्लक बाबतींतही त्यांचे पाऊल किंचित्मात्र पुढें पडू नये? अशा कोणत्या बौद्धिक शास्त्रांत तो निमग्न होता की, दुय्यम शिक्षणांतही त्याला रेंगाळतच राहावें लागत आहे? अशा कोणत्या शास्त्रीय चमत्काराचा त्याने शोध लावला आहे की स्त्रीशिक्षणांतसुद्धा तो सारख्या गचांड्या खातो? परंतु या दहा वर्षांत गोमंतकीय हिंदुसमाजाने कांहीच कामगिरी केली नाही असें ह्मणणे ह्मणजे खऱ्या वस्तुस्थितीबद्दल आपलें अज्ञान प्रगट करण्यासारखें आहे. या दहा वर्षात आपण नाहीं ह्मटल्यास, बरीच आघाडी मारली आहे, हें प्रांजलपणें कबूल करणें भाग आहे. ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील वर्तमानपत्रे घेऊन दोस्तांचा जय होईल की जर्मनीचा पाडाव होईल, गोमांतक इंग्लिशांना पडेल की जर्मनी घेणार वगैरे महत्त्वाच्या प्रश्नांची आपण गंभीरपणे चर्चा केली आहे; महागाईच्या तीव्र अग्नीज्वालांनी भाजून निघालेल्या आमच्या देवांचे उत्सव योग्य रीतीने कसे पार पडतील? दारुकाम, नाटकें तमाशें, कलावंतीणीचे नाच आमच्या पिढीजात लौकिकाला अनुसरून कसे चालतील? याचा विचार करण्यांत आपण आपला मेंदू सडवून घेतला आहे; मग हिंदुसमाजाने काहीच केलें नाही असें कसे ह्मणतां येईल?

ही व्याजोक्ति झाली. परंतु हिंदुसमाजाच्या खऱ्या दुर्दशेचे वाभाडे पुढेंच निघावयाचे आहेत. हिंदुसमाज अधोगतीला जातो आहे. अवनत होतो आहे, हें एकच कारण आधाराला घेऊन आह्माला पाहिजे तेव्हा सिद्ध करून दाखवतां येईल. हा सिद्धांत लौकिकदृष्ट्या कानाला कडू व जिव्हेला आंबट लागणें शक्य आहे पण ते सत्यही आहे व ह्मणून त्याचा कडवटपणा व आंबटपणा आमच्या भावी वर्तन शोधनाच्या कामी हेमगर्भ मात्रेप्रमाणें उपयोगी पडणारा असल्यामुळें त्याची उघडपणें चर्चा करण्यास आह्मास हरकत दिसत नाहीं.

राष्ट्राची अधोगति होते की प्रगति होते याचा कस लावण्यास शिक्षणासारखा उत्तम फत्तर नाही. गोमांतकांतील हिंदुसमाजाला जर या फत्तरावर घांसून पाहिलें तर काय कस लागेल? दुय्यम शिक्षण, ह्मणजे लिसेवांतील गोष्ट आपण सोडून देऊ. कारण प्राथमिक शिक्षणांत विशेषत:

सेगुंदग्रावचे परीक्षेस जितके विद्यार्थी पास होतील त्या मानानें ठोकळ रीतीनें आपणाला हा कयास बांधतां येईल. प्रिमैरग्राव संबंधीही विचार तूर्त आपणाला बाजूस ठेवला पाहिजे. कारण या परीक्षेला बसणाऱ्या उमेदवारांची संख्या थोड्या श्रमानें मिळणें शक्य नाही. आता सेगुंदग्रावाच्या परीक्षेला बसलेल्या उमेदवारांची जी नावें सरकारी पुरवणी ग्याझेट मध्ये प्रसिद्ध होतात. त्याच्या आधारानें हिंदुसमाजाची प्राथमिक शिक्षणामध्यें काय प्रगति आहे तें आपणाला पाहवयाचें आहे.

यंदा ह्मणजे १९२० साली एकंदर ८१८ मुलें परीक्षेला बसलेली आहेत. ह्यांत अवघी १७५ मुलें हिंदूची आहेत. ह्मणजे शेंकडा २० हिंदूची मुले परीक्षेला बसलेली नाहीत. ख्रिस्ती मुले जेथें पाच शिकतात तेथें हिंदु एक शिकतो असे साधारण यंदाचे प्रमाण निघेल. आतां गेल्या सालापेक्षां यंदा आह्मी काय प्रगति केली, हे पहाण्यासाठी एक पाऊल मागे टाकलें पाहिजे. गेल्या साली परीक्षेला बसलेल्या एकंदर सुमारे ७५० मुलांपेक्षा १७१ मुलें हिंदूंची होती. ह्मणजे यंदा ४ मुलांनी आमची प्रगति झाली आहे असें ह्मणता येईल. या चार मुलांच्या प्रगतीने समाधान मानून जर आणखी एक पाऊल मागे टाकले व १९१८ सालापर्यंत गेलो तर एकंदर ८२५ मुलांपैकी २०४ मुलें हिंदूची होतीं. ह्मणजे १९१८ सालापेक्षां २९ मुलांनी आमची यंदा अधोगति झाली आहे!

गेल्या सालांपेक्षा यंदा जी आपली ४ नी प्रगति झाली आहे ती सुद्धां समाधानकारक नाही. कारण १९१९ साल हें पछाडलेले साल होते व या साथीने जितके बळी या वर्षांत घेतले त्यांत ह्या विद्यार्थ्यांची संख्या बरीच असली पाहिजे व त्या मानानें यंदाहि आपली गेल्या सालापेक्षां पुच्छप्रगतिच झाली आहे असें ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाही!

या परीक्षेला बसलेल्या ख्रिस्ती मुलींची संख्या पाहिली तर ती यंदा १६६ आहे ह्मणजे साधारणपणे हिंदुमुलांची व ख्रिस्तीमुलींची प्रगति प्राथमिक शिक्षणामध्ये सारखी आहे असें ह्मणता येईल. ख्रिस्ती स्त्रीसमाजाचा व हिंदुलोकांचा चालू राजकीय परिस्थितींतील दर्जा सारखा आहे! १९१८ साली या परीक्षेला बसलेल्या तीन हिंदु मुली होत्या. त्या मानानें यंदा एकही हिंदु मुलगी परीक्षेला बसली नाही व स्त्री शिक्षणाच्या दृष्टीनेही हें साल आपल्याला अधोगतीचें गेले!

गोमांतकांतील एकंदर पाच लाख लोकवस्तीत अवघे ८०० विद्यार्थी सेगुंदग्रावचे परीक्षेस बसणे ही स्थिति समाधानकारक नाही. पण तशातही हिंदुसमाजाला ती खास नाहीच नाहीं. कारण इकडे जरी सात-आठशेच ख्रिस्ती विद्यार्थी पोर्तुगीज शिकत असले तरी तिकडून इंग्रजीचे शिक्षण संपादन करणारे हजारों ख्रिस्ती विद्यार्थी आहेत, पोर्तुगीज शिक्षण संपादन करून थुंकीझेलपणा किंवा जोडे उचलण्याचा धंदा करण्यापेक्षां बटलरकी किंवा समुद्रपर्यटन त्यांना ज्यास्त फायदेशीर असते व त्याला इंग्रजीची तुटपुंजी सामुग्री आवश्यक असल्यामुळे तिकडे त्याच कल सहज ज्यास्त झुकतो. पण ही स्थिती हिंदुलोकांची नाहीं. आपल्या घरांतील चुलीच्या ऐसपैस भागांत द्रव्यार्जनाचे हातापाय बडविण्याशिवाय त्यांना दुसरा उपाय नसतो व ह्मणून इंग्रजीतहि प्रगति करून घेतलेली मुलें एखादा अर्धापाव शेंकडा मिळतील की काय याची वानवाच आहे.

पोर्तुगीज नाहीं, इंग्रजी नाहीं, मग मराठी तरी समाधानकारक आहे ह्मणावे तर तिकडेही पावणें पाच! एकादी नमुनेदार मराठी शाळा, जेथें हिंदूचीच लोकवस्ती ज्यास्त आहे, अशी नवीन काबिजादींत असलेली दिसून येत नाही. पुष्कळ संस्था आहेत, पण मराठी, आपली मायभाषा, हेळसांडली जाते, तिरस्कारली जाते, ही खेदाची गोष्ट होय!

वरील अल्प विवेचनावरून हिंदुसमाज शिक्षणाच्या बाबतींत कसे गोते खात आहे व कशी खेदजनक पिछेहाट करीत आहे हे आमच्या सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येण्यास विलंब लागणार नाहीं. गोष्ट महत्त्वाची आहे, अगत्याची आहे, हंसण्यावारी न्यावयाची नाही व उपेक्षा करण्यासारखी नाहीं. इकडे विचारी लोकांचे लक्ष्य ताबडतोब वेधलें पाहिजे व ह्या लेखाचा मुख्य उद्देश हाच आहे.

हिंदु समाजाची होत असलेली ही पिच्छेहाट, हीं पुच्छप्रगति थांबविण्याचे आहे. रोग जूना झाला आहे, बळावला आहे, त्याला साधे सप्तकी काढे उपयोगी नाहीत. कोणातरी तज्ञ शस्त्रवैद्यांकडून ही क्रिया झाली पाहिजे. किंवा वर्तमानपत्रांतून, सभांतून निरक्षरतेच्या नायनाटाबद्दल कितीही जोरदार व मुद्देसूद तरफदारी केली तरी साक्षरता वाढेल असा संभव नाहीं. शिक्षण प्रसारासाठी आपल्या घरदारावर तीलांजली दिलेले स्वार्थत्यागी

शिक्षक पाहिजेत. प्रत्येक गावांत, प्रत्येक खेड्यांत, प्रत्येक घरांत शिरून येथे शिक्षण घेण्याचा एखादा मुलगा आहे काय? अशी कळकळीनें पृच्छा करून असल्यास त्याच्या मार्गांत काय अडचणी आहेत त्याची नोंद करून त्या दूर करण्याचा प्रयत्न करणारे संन्याशी पाहिजेत. तरच शिक्षण प्रसार होईल.

(गुरुवार, दि. २९ एप्रिल १९२०)

हे आमचे गुरूच नव्हेत!

पणजीच्या पाठशाळेंतील पोर्तुगीज भाषेचें जादा अध्यापक सि. आराऊज मास्कारेंजस् यांनी गेल्या दिवसामागें आपल्या हिंदु विद्यार्थ्यास अनुलक्षून पुढील उद्‌गार काढले :- जोपर्यंत हिंदूंच्या डोक्यावर शेंडी लोंबकळत राहील, तोपर्यंत त्यांना पोर्तुगीज भाषेचे यथार्थ ज्ञान होणें कठीण आहे... माझ्या हातांत गव्हर्नरची सत्ता असती तर मी गोव्यांतील एकंदर मराठी शाळा बंद केल्या असत्या. इतकेच नव्हे तर ब्रिटिश मुलुखांतील मराठी वृत्तपत्रे व मासिक पुस्तकांत गोव्यात इतस्तत: थैमान घालण्याचीही कायमची सक्त मनाई ताबडतोब केली असती.

उपरिनिर्दिष्ट अप्रबुद्ध व कोते विचार आणि ते बेजबाबदारपणें उच्चारणारे गांवठी साहेब या दोनही गोष्टीस आह्मी या जागी महत्त्व दिले नसतें. परंतु नकली युरोपीन संस्कृतीने बेअकली बनलेल्या बऱ्याच ख्रिस्ती लोकांचीही विचारसरणी सदरीलप्रमाणे असल्यावरून प्रस्तुत विषयावर दोन शब्द लिहावे लागत आहे.

या गांवठी साहेबांच्या मते, खरी सुधारणा काय ती पोर्तुगीज भाषाज्ञानावर अवलंबून असून, ती दृढ होण्यास अभक्ष भक्षण, अपेयपान व अपटुडेट पालटून या सैतानी त्रयीची नित्याराधना करणें जरूर आहे. शेंडी राखणे हे तर त्या रानटीपणाचे लक्षण वाटतें! या विचारांतील अर्थशून्यता महात्मा गांधींची ऐकीव ओळख असलेले, आईचे दूध न सोडलेले एखादें हिंदू मूल सुद्धा सहज सिद्ध करील. खरी सुधारणा भाषाज्ञानावरही विसंबून

नाही अगर मागे उल्लेखिलेल्या त्रयीवरही नाही हे सत्य आता प्रत्येक हिंदूच्या मनात पूर्ण बिंबून गेलेले आहे, हे त्या अहंमन्य साहेबांस काय ठाऊक!

गोव्यावर पोर्तुगीज लोकांचा ४०० वर्षेवर अंमल आहे. इतक्या लांब अवधीत लो. टिळकांच्या ह्मणण्याप्रमाणे इंग्रजी, हिंदुस्थानांत असणाऱ्या युरूपीयनास बटलर मिळणे सोपे करून ठेविल्याशिवाय त्यांनी दुसरे ते काय केले? जर आज हिंदु स्वातंत्र्योत्सुक झालेले दिसून येत आहेत व जर आज हिंदु स्वदेशाच्या कल्याणासाठी, स्वदेशबांधवाच्या हितासाठी कसलीही आपत्ती स्वखुषीनें भोगण्यास मागें पहात नाहीत तर या आशाजनक क्रांतीचे सर्व श्रेय मराठी शिक्षणास व इंग्रजी हिंदुस्थानांतील मराठी वृत्त मासिकांसच आहे, हें युरोपीयन संस्कृतीनें स्वत्वास मुकलेल्या कुऱ्हाडींच्या दांड्यास समजू नये व समजलें तरी उमजू नये, ही फार लज्जास्पद गोष्ट होय!

परंतु शेंडी व पोर्तुगीज भाषेचे ज्ञान या उभय गोष्टींतील परस्पर विरोधाचा नूतन शोध लावून सि. मास्कारेंजानें खुद्द मूर्खचिंतामणीवरही ताण केली आहे! जणूं काय पोर्तुगीज भाषा करतल – मलवत् असलेले शेंडीवाले हिंदु हिंदूच नव्हेत. तरी बरें की, आमच्या गोव्यांतील पेजखाऊ लोकांसमोर प्रस्तुत प्रकार घडला. दुसऱ्या कोठेंही जर तो घडला असता, तर आराऊझसाहेब स्वच्छ पाटलुणीने व धड डोक्यानें पाठशाळेच्या इमारतींतून बाहेर निघण्यास शक्य झाले असते की काय, याचा संशयच आहे!

दुसरें, आमची भाषा पोर्तुगीज नसल्याने ती आह्मांस यथार्थ न कळल्याने राष्ट्राचे नुकसान होईल अशातलाही प्रकार नाही. लाला लजपतरायांच्या ह्मणण्याप्रमाणे आह्मांस परकीय भाषेचे गरज भागविण्यापुरतें ज्ञान असले कीं पुरे, महात्मा गांधीप्रभूतीचीही विचारसरणी याच सारखी आहे.

अशा स्थितीत सि. आराऊस मास्कारेंजस सारख्या आपल्याच देशबंधूवर कुत्सित बुद्धीनें निष्कारण आग पाखडणाऱ्या मूर्ख, अहंमन्य व बेमुर्वतखोर गुरुंस गुंरू मानल्यास अन्याय होईल असें आह्मांस तरी निदान वाटत नाही. असले लोक हे आमचे गुरूच नव्हेत.

(गुरुवार, दि. ११ ऑगस्ट १९२१)

हे शिक्षक कीं तक्षक?

शिक्षक ह्मणजे गुरू गुरुची योग्यता किती मोठी आहे हे आह्मां हिंदू लोकांस कोणी सांगितले पाहिजे असे नाही. अगदी जुन्या काळच्या गोष्टीकडे नजर न वळविता केवळ महाराष्ट्रराज्य – संस्थापनेच्याच वेळचा इतिहास चाळला तर सुद्धां गुरुच्या योग्यतेची खरीखुरी कल्पना मन:पटलावर बिंबण्यास प्रयास पडणार नाहींत. समर्थ व दादोजी कोंडदेव यांच्यात गुरुपणाची पात्रता होती ह्मणूनच त्याचा शिष्य शिवाजी महाराज पदाला चढून ते वैभवशाली पद निर्भेळ लोकमान्यतेच्या बळावर चालवूं शकला. आपल्या गुरूंजींच्या श्रेष्ठतम शिक्षणामुळेंच महाराजांना प्रामुख्यानें मावळ्यासारखें रानटी लोक वश करितां आले व गोब्राह्मणप्रतिपालक या सारखी उच्चतम पदवी मिळवितां आली.

पण पूर्वीचे ते गेले व त्याबरोबर त्याच्या त्या मोठाल्या भाकऱ्याही गेल्या या आमच्यात प्रचलित असलेल्या एका ह्मणीप्रमाणे पूर्वीचा तो गुरुकालहि गेला व त्याबरोबर तो शिष्यपणाही नष्ट झाला. आता त्या गुरुकालाऐवजी काळगुरू निर्माण झाले असून शिष्यपणाची मोकळी पडलेली जागा भरून निघणें सध्यातरी शक्य नाहीसें वाटतें. काळगुरूत अभावाशिवाय दुसऱ्या भावाची उत्पत्ति करण्याचे सामर्थ्य तरी कसें वसेल?

यावरून जगांतील एकंदर शिक्षक उर्फ गुरू आह्मी काळच समजत आहों अशी कोणीही आपली कल्पना करून घेऊ नयें. श्रीसमर्थासारखे गुरू जरी सध्या दृष्टोत्पत्तीस येत नसले तर उत्तम नागरिकाची पात्रता आपल्या शिष्यवर्गांत अचूक आणणारे शिक्षक प्रस्तुत काली नाहीत असे आमचें ह्मणणें नाही. तसले गुरू इतरत्र पुष्कळ आहेत. पण त्यांची संख्या आमच्या गोमांतकाच्या पाठशाळांत अगदी कमी व या लेखांत आह्मी आमच्याच गुरूचा समाचार घेणार असल्याने, काळगुरू ही शब्द योजना त्यापूर्तीच उपयोगांत आणिली आहे. असो.

पूर्वीची परिस्थिती आता नाही. अर्थात पूर्वीसारखे गुरूशिष्यही– सांप्रतच्या गुरूकुलसारख्या क्वचित् संस्थाखेरीज करून आता आढळणें

कठीण. असें जरी असलें तरी शिष्यवर्ग शारीरिक, मानसिक व नौतिकदृष्ट्या उपयुक्त होऊन त्याचा देशहिताचे कामी उपयोग व्हावा, अशा दिशेनें प्रयत्न करणे सध्याच्या शिक्षक वर्गाचें कर्तव्य आहे, हे कर्तव्य सुधारलेल्या सर्व राष्ट्रांत तेथील शिक्षक उत्तम रितीनें पाळीत असतात.

आमच्या पाठशाळांतील प्रोफेसरांची सर मात्र कोणास येणार नाही. आमचे बहुतेक शिक्षक केवळ द्रव्यभक्षक बनल्यामुळे त्यांच्या म नात द्रव्याशिवाय इतर विचार शिवतच नाहीत. अशा स्थितीत ते आपल्या शिष्यवर्गाचे हित कसे पाहतील? हित नाही तें नाहीच उलट त्याचे अहित करण्यास मात्र हे गुरुमहाराज एका पायाने तयार.

शिक्षक मुलांना शिकविण्यासाठी नेमलेले असतात. मुलाशीं त्याचें वर्तन अत्यंत पवित्र असले पाहिजे. विद्यार्थ्यांत स्वाभिमान कसा वाढेल, त्यांची बुद्धिमत्ता प्रगतिमार्गात कशी शिरेल व ते भावी उत्तम नागरिक कसे बनतील इत्यादी गोष्टीकडे त्यांचें लक्ष्य वेधले पाहिजे. पण आमचे शिक्षक शिकविण्याऐवजी मुलांस भिववितात. पवित्र वर्तन ठेवण्याऐवजी अपवित्रतेनें वागतात! इतर गोष्टीच्या नावाने भोंपळ्या एवढें पूज्य! रौप्य द्रव्यानी भरलेल्या डोक्यात असल्या क्षुल्लक गोष्टी कशा मावतील?

दुडुर्ब्रह्मा बनलेल्या या गुरुब्रह्मा ची अशी शोचनीय स्थिति झाल्यास नवल ते कोणते? या शिक्षकरूपी तक्षकांनी विद्यार्थ्यांचे संबंध आयुष्य विषमय करून सोडल्यास आश्चर्य आहे काय? मुलास पक्षपातीपणाने नापास करणे, त्यास मत्सराने वागविणे त्यांचा दु:शब्दानी अपमान करणं ऐनप्रसंगी त्यास नाउमेद करणें इत्यादी त्याज्य गोष्टी ज्याच्या अंगवळणी पडल्या आहेत ते कशा रीतीने शिक्षण देतील व या शिक्षणापासून कशा तऱ्हेचे नागरिक उत्पन्न होतील, याची अटकळ वाचकांनीच करावी.

अशा शिक्षकांना लोक काय ह्मणतील? शिक्षक कीं तक्षक?

(गुरुवार, दि. १ जून १९२२)

परावलंबी शिक्षण

कोणतेही शिक्षण जसे प्रथमत: स्वभाषेंतून मिळणे आवश्यक आहे, तसेच त्यांतून प्रथमत: स्वदेशांतील वस्तूंचे ज्ञान होणे अत्यावश्यक आहे. असे न होता जर परभाषेतूनच परदेशातील वस्तूंचे ज्ञान करून देण्यांत आले व भाषेविषयी व स्वदेशांतील वस्तूंविषयी अज्ञानच राहूं दिले तर त्या शिक्षणाचा व ज्ञानाचा उपयोग काय? आपल्यांत असलेलें अज्ञान नाहीसे करून, ज्ञानप्राप्ती करून घेणे हेंच शिक्षणाचें मुख्य उद्दिष्ट असते. आपल्या घरच्या वस्तूची व व्यवहाराची माहिती नाही, आपल्या गावांतील विवक्षित स्थळाविषयी रीतिभाती विषयी व व्यवहाराविषयी गैरमाहिती व स्वदेशांतील एकंदर वस्तुस्थितीविषयी अज्ञान असलें आणि तेंच परदेशांतील नव्हे जगांतील वस्तुस्थितीचें ज्ञान होऊन स्वदेशी, स्वगावीं व स्वगृहीं वास्तव्य करावें लागलें, तर आपणास त्या बाह्य ज्ञानाचा आपल्या देशी, गावी व गृही स्वत:कडे कितीसा उपयोग होईल? जसें कूपमंडूकवत् ज्ञान उपयोगी नाहीं तसेच स्वत: विषयीं अज्ञानी राहून बाह्य जगाविषयी ज्ञानाचाही तादृश्य फायदा नाही. ह्मणून प्रत्येक मनुष्यास प्रथम स्वत: विषयी ह्मणजे स्वगृहींच्या, स्वगांवीच्या व स्वदेशींच्या वस्तुस्थितीविषयी ज्ञान होणें अगत्याचें असून नंतर बाह्य जगाच्या वस्तूस्थितीचे ज्ञान होणे जरूर आहे.

राष्ट्र एकदां जीत झाले ह्मणजे त्याचें स्वावलंबन नष्ट होऊन ते अगदी परावलंबी होते. असेंच तूर्त आपलें झाले आहे. आमच्यावर राज्य करणाऱ्या परकी लोकांचेच सर्व कांही आह्मांस प्राप्त होत आहे. आमचें स्वत:चे ह्मणून त्यांत काही नसते व तसे ते असण्याविषयीही आह्मी कधीच प्रयत्न करीत नसतो. स्वस्थ रहावे! हरी (परकी राज्यकर्ते) ठेवील तैसे रहावे, हीच आमची परावलंबी वृत्ति असते. आणि ह्मणूनच आह्मांसारख्या जीत राष्ट्राची कधीच उन्नति होत नसते. व ते स्वत: विषयी अज्ञान असतें.

हे इतके लिहिण्याचे कारण सध्या आपणास आमच्या राज्यकर्त्यांकडून मिळत असलेलें शिक्षण हें होय. आह्मांस सध्या जें सरकारकडून शिक्षण मिळते, ते प्रथम आमच्या भाषेतून मिळत नाही, तसेच आमच्या देशाच्या

इतिहासाचे, भूगोलाचे वनस्पतीचें शेतीभातीचे वगैरे ज्ञानही आह्मांस करून देण्यात येत नसते. जे काय देण्यांत येत असते, ते सर्व या देशाबाहेरील असते. पहा ना, भाषा पोर्तुगीज, इतिहास पोर्तुगीज लोकांचा व जगाचा (बहुधा युरोपचा)! भूगोल थोडासा इकडचा व विशेष पोर्तुगालाचा व जगाचा, वनस्पतीचे ज्ञानही पोर्तुगाल देशांतील! अशा शिक्षणापासून आह्मांस प्रत्यक्ष काय फायदा? हे ज्ञान आह्मांस इकडे कशाशी खावयाचें आहे? स्वत: विषयी काहीच माहिति नाही, आणि परकीय देशपांडित्य काय कामाचे? इकडच्या कोंकणी, मराठी, संस्कृत वगैरे देशी भाषां याविषयी अज्ञान, इकडच्या इतिहासाची व भूगोलाची थोडी फार माहिती नाही, व देशी वनस्पती व शेतीविषयीही अज्ञान! अशा स्थितींत परदेशातील वस्तुस्थितीचे ज्ञान इकडे राहणाऱ्या लोकांच्या काय उपयोगी? इकडे कोणीच परकी सरकार व स्वदेशी लोक-लक्ष देत नाहीतं आणि याचें कारण आमच्या सरकारच्या अमलाखाली प्रजेस झालेली परावलंबनाची सवय हें होय. सरकारास स्वावलंबनाचीच आवश्यकता असते, परकी प्रजेस स्वावलंबी करून परकी सरकारचा फायदा नसतो याचे कारण प्रजेस स्वावलंबी बनविल्यास परकी सरकारास मग आपलें परदेशांतील चंबुगबाळें आटोपतें घेऊन तेथून पलायन करण्याचा प्रसंग येईल, ही भीति असते हें होय. इसापनीतींतील कोल्ही व सिंहीणीचे पोर यांची एक गोष्ट आहे ती अशी- एकदां एका कोल्हीस रानांत एक सिंहीणीचे पिलूं सापडलें. तें तिनें आपल्या घरी आणून आपल्या पिलासह त्याचें संगोपन केले. कोल्ह्याच्या संगतीत वाढलेल्या सिंहाला कोल्हीचें शिक्षण मिळाल्यामुळे, तो स्वत:ला विसरला व कोल्ह्यासारखा वागू लागला. वास्तविक पहातां कोल्हे हे त्याचें भक्ष होतें. पण ती त्यांची जाणीव कोल्ह्यांच्या सहवासाने व शिक्षणानें काही काल नष्ट झाली व आपणही कोल्हा असें त्यास स्वत:स वाटू लागले. कोल्हीनेही यास त्याची जाणीव करून दिली नाही, कारण त्याची त्यास स्वत:त्याची ओळख करून दिल्यास तो आपल्या पिलांस खाऊन टाकल्याविना कदापि रहाणार नाही ही भीती वाटत होती हे होय. अशा योगाने सिंह आपल्या स्वत्वास विसरला व निसर्गसिद्ध स्वभावावर कांही काल विरजण पडले. पण त्याच सिंहास जेव्हा का दुसरा सिंह भेटून

त्याने त्याचें स्वरूपाविष्करण केलें, तेव्हां त्यास आपल्या मूळ स्वरूपाचें ज्ञान झालें व तेव्हांच कोल्ह्यास त्याचा त्याग करावा लागला! व तो त्यापासून निराळा होऊन आपल्या कळपांत चालता झाला.

अशीच गोष्ट परकी सरकार व प्रजा यांची आहे, हें एक कारण झालें, दुसरे कारण हें कीं, परकी राजकर्त्यांस परकी देशांतील एकंदर वस्तुस्थितीचे यथार्थ ज्ञान करून घेऊन तें मग आपल्या परावलंबी प्रजेस करून देण्याच्या जिज्ञासेचा अभाव असणे. हीं दोन्हीं कारणे आमच्या सरकारास तंतोतंत लागू असून, प्रजेची स्थिती तर इसापनीतींतील वरील गोष्टींतल्या सिंहाप्रमाणे आहे.

बरें, आमच्या राज्यकर्त्यांची स्थितिही तरी पूर्वीप्रमाणेंच कोठें आहे? ते पूर्वज जलपर्यटन करणारे, शोध लावणारे, वसाहत करणारे, व्यापारउदीम करणारे, लढाई मारणारे, दुसऱ्यांस जिंकणारे, व त्यावर आपला अंमल बसविणारे शिल्पशास्त्रांत, यांत्रिक कलेंत निष्णात, शेती करणारे, काव्य करणारे, राजकार्यधुरंधर असे होते. पण हे गुण आज त्यांच्यात कोठे आहेत? आज त्यांच्यात त्यांच्या इतिहासवर्णनाशिवाय कांही तरी दृष्टोत्पत्तीस येते काय? बहुधा याचें नकारार्थीच उत्तर येईल असें वाटतें. मग असे गुण ज्यांच्यातून अंतर्धान पावले, ते आपल्या प्रजेस स्वावलंबी कसे बनवितील व त्याचे त्यास कसें ज्ञान करून देतील? हें जितके उघड आहे, तसें यथा राजा तथा प्रजा हाही न्याय स्पष्टच आहे, हें आणखी निराळे सांगावयास नकोच. आमचे ख्रिस्ती बांधव तर स्वत्वास सर्वस्वी पारखे होऊन गोव्यातील पोर्तुगीज बनलेले आहेत आणि त्यांच्याच काहीसा- थोडा किंवा जास्त ह्मणा- संसर्ग आह्मांस ख्रिस्ती न झालेल्यांस लागलेला आहे, तरी शेजारील ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील आमच्या बांधवांच्या योगाने आमच्यांत कोठेंशी स्वत्वाच्या जाणीवेची थोडीशी झुळूक उत्पन्न होऊ लागलेली आहे, ही त्यांतल्या त्यांत थोडी समाधानाची गोष्ट आहे. *न पेक्षा ।। ठेविलें पोर्तुगीजें तैसेंचि राहावे । चित्ती असो द्यावे समाधान ।।* या स्थितीचे अवलंबन करून राहण्याशिवाय दुसरा मार्ग नव्हता. आज पोर्तुगीज लोक ज्याप्रमाणे कलम बहादुरी व नोकरी या शिवाय तिसरें काही जाणत नाहीत. युनिव्हर्सिटीतून

थोडे फार पोर्तुगीज शिक्षण घेऊन नावांचे ब्यारीष्टर, डॉक्टर, इंजिनियर वगैरे पदवीधर होऊन स्वत:च्या पोटगीकरीता सरकारी खात्यात कलम बहादुरीचीच जागा पटकावतात, इतर धंद्याच्या खटपटींत पडत नाहीत व कूपमंडूकवत् स्थितींतच राहणें आवडतें. त्याचप्रमाणे आह्मीही येथील ख्रिश्चन व आह्मीं हिंदुहि बनलेलों आहोंत.

(गुरुवार, दि. २५ जानेवारी १९२३)

परावलंबी शिक्षण

गतांकीं याच मथळ्याच्या लेखांत पोर्तुगीज लोकांची सांप्रतची स्थिति लोकांसमोर ठेविली होती. आता इंग्लिश बहादरांबद्दलही विचार करू.

इंग्लिश लोक आपलें सांभाळून दुसऱ्यांचे संपादन करण्यांत तरबेज, मूळचा व्यापार उद्योग सोडलेला नाही, यांत्रिक कलेंत व कलाकौशल्यांत हुषार; शेतकींत पटाईत; कलमबहादर! एवंच सर्व गुण आज त्यांच्यात वसत आहेत आणि ह्मणूनच आज सर्व जगावर ते आपला ताबा मिरवित असून, जगांतील सर्व संपत्ति ते आपल्या देशी नेत आहेत. बरे, इंग्लिश सरकार परकी प्रजेस कडकपणे वागवतें खरें, पण आपलें थोडे गुणही त्यास लावितें; स्वत: त्यांची वस्तु: स्थिती समजून घेऊन, त्याच्याच चालीने थोडे आपणही चालते. त्यांच्या वाड:मयाचे, शेतीचे व इतर देशस्थितीचे स्वत: ज्ञान करून घेऊन, ते त्यांस त्यांच्या भाषांतून करून देते; त्यास प्रथम त्याच्याच जन्मभाषांतून शिक्षण देते. आपली भाषाही त्यास प्रथम त्यांच्याच भाषांतून शिकविते आणि सर्व जरी प्रजेच्या मनाप्रमाणे करीत नाही, तरी थोडे तरी करीते. दुसरे यथा राजा तथा प्रजा या न्यायाने इंग्रजांचा संसर्ग सहवासाच्या योगाने त्यास लागलेला आणि त्यायोगें तेही त्यांच्याच प्रमाणें होऊन रहात आहेत. सदाच कदान्न खाणाऱ्यास व पाहणाऱ्यांस पक्वान्नाची गोडी कळत नाही व कदान्नच चांगले लागते. पण ज्यांस थोडे फार पक्वान्न खावयास मिळाले असेल, त्यांस मग कदान्नाचा वीट येतो व ते पक्वानच

शोधितात. त्याप्रमाणे इंग्लिश प्रजाजनास इंग्लिशांचे पक्वान पाहण्यासच व थोडे फार खाण्यास मिळाल्यामुळें त्यास आता आपणास देण्यांत येत असलेले अन्न कदान्न वाटून ते त्याच्याच प्रमाणे आपणही पक्वाने सेवन करू पहात आहेत ही गोष्ट वेगळी. पण ही जी पक्वानाची अभिरुचि त्यास उत्पन्न झाली ती त्यांनी त्यांची दृष्टीस व जिभेस आपले पक्वान दाखविल्यामुळें किंवा ती त्यांच्या दृष्टीस पडल्यामुळे पण त्याचे कदान्न ह्मणजे आपल्यासारखें मात्र कदान्न नव्हे. आमच्या प्रमाणें त्यांचेही कदान्न असते, तर केळकर साहेब इकडे आले असते काय? इकडचा असा कोण माणूस तिकडे इंग्लिश सरकारने कधी नेला आहे काय? कां नेतील? तिकडे अशा माणसांचा अभाव असल्यास ना नेण्याची गोष्ट! स्वत: इंग्लिशांची एक एक गोष्ट पाहिली ह्मणजे मनुष्य आश्चर्यानें थक्क होऊन जातो! अशा आश्चर्याच्या गोष्टी तिकडेचशा काय पण इकडे आमच्या मुर्गाव हर्बर मुक्कामी सुद्धां दृष्टीस पडतात. अशी कामे तूर्तच्या पोर्तुगेजांकडून झालेली दृष्टीस पडत नाहीत. त्याकडून झालेली व दृष्टीस पडत असलेली आश्चर्याची कामे ह्मणजे बाणस्तारचा मोडलेला पूल, अर्धवट स्थितींत राहिलेलें बोरीच्या पुलाचें काम इत्यादीनेकमात्र होत! व हीं कामें पूर्ण करण्यास इकडे ओब्रस पुब्लिक खात्यांत पुष्कळ इंजिनियर भला लठ्ठ पगार खात पडलेले असता, तिकडील एका इंग्लिश कंपनीत कंत्राटाने देण्याचें घाटत असल्याचें कळते! मग अशा लोकांस इंग्लिश सरकार तिकडे कसें नेईल!

नोकरांकडून काम करून घेण्यास धनी हुषार असला पाहिजे. नोकराकडून काम करून घेण्याची अक्कल धन्यांत नसली ह्मणजे नोकरांकडून काम चांगले वठून येत नाही आणि याचेंच प्रत्यंतर केळकर होत. आज किती महिने हे केळकरसाहेब भला मोठा लठ्ठ पगार खात इकडे आहेत पण त्याकडून विशेष ह्मणण्यांसारखे काय झाले आहे? शेतींत किंवा शेतकऱ्यात काही सुधारणा झाल्याची तर कोठेच दृष्टीस पडत नाही. तिजोरींतील पैका मात्र नाहींसा होत आहे. आणि याचें कारण आमच्या सरकारचाच हलगर्जीपणा!

यावरून आह्मी पोर्तुगीज लोकांची नालस्ती करूं पाहतों, असे मात्र कोणी समजू नये. त्यांच्या विषयीं पूज्यबुद्धि असल्यावरून, कडू पण परिणामी

गोड औषध जसे मुलांस पाजितात, तसेंच हें लिहिणे आहे. त्याचा स्वभाव किंवा सहवास पूर्वीसारखा (इंकिजिसांवच्या कालासारखा) दुष्ट नाहीं आणि आता तर आह्मांस त्यांनी 'आवतोनोमी' दिली आहे हें खरें; पण त्यांच्याकडून देण्यात येत असलेले शिक्षण मात्र व्यवहारिक व देश स्थितीस धरून नसून, तें नुसतें पुस्तकी किंवा पोपटपंची व विदेशी पद्धतीचे असल्यावरून इकडच्या लोकांस त्याचा उपयोग नाही, एवढेच सांगण्यांचा मूळ उद्देश आहे. आता *'अप्रियस्यच पथ्यस्य श्रोतावक्ताच दुर्लभ:'* असे एका कवीने ह्मटलें आहे ते खरें, पण खरी वस्तुस्थिती निदर्शनास आणल्याशिवाय तींतील वैगुण्य नाहीसे होत नाहीं. सबब अप्रिय पण पथ्यकर प्रसंगविशेषी बोलावें लागतें. चांगले हे कोणापासूनही घ्यावे लागतें आणि याच दृष्टीने इंग्लिशाचे जें चांगले दिसले ते दाखविण्यांत आलें, ह्मणून ते किंवा त्याचें सर्वच कांही चांगले व पोर्तुगिजांचे सर्वच कांही वाईट असे दाखविण्याचा मुळीच हेतू नाही. बरें वाईट हे दोघांतही असू शकेल. आता पोर्तुगीज शिक्षणाविषयी खुद्द त्यांचाच एक ग्रंथकार काय ह्मणतो पहा :–

''ज्ञानसंपन्न असलेल्या किंवा नसलेल्या राष्ट्रांची तुलना केल्यास पोर्तुगाल व स्पेनसारख्या कांही राष्ट्राला जग व संसारांतील कसल्याच आनंददायक व सौंदर्यकारक वस्तूंची माहिती नाही. ह्मणजे कूपमंडुक स्थितींत आहेत. तर, इंग्लंड, फ्रांन्स व जर्मनीसारख्या दुसऱ्या कांही राष्ट्रांत ज्ञानसूर्य तळपत आहे, सर्व काही जाणण्यांत येत आहे व सामाजिक मनुष्याच्या सुखाला प्रतिबंध करणारा असा कसलाच अडथळा नाही.''

असो. इकडच्या पोर्तुगीज शिक्षण पद्धतीपेक्षां हिंदुस्थानांतील इंग्लिश शिक्षणपद्धती कांहीशी बरी वाटते. तेथें हिंदुस्थानचा इतिहास व भूगोल, देशी व इंग्लिश भाषेंतून शिकविला जातो. संस्कृत वाङमय शिकविलें जातें. देशी शिक्षण व प्रथमचे कांही इंग्लिश शिक्षण देशी भाषेंतून दिलें जातें.

हिंदुस्थान हा शेतकीप्रधान देश असल्यामुळें देशी शेती विषयीही शिक्षण दिले जाते आणि देशी वनस्पतीचीही माहिती करून देण्यांत येते. इंग्लिश लोक स्वत: स्वदेशी वाङ्मयाचेंच अध्ययन करून स्वस्थ बसणारे नव्हते. त्यांसही दुसऱ्या वाङ्मयाच्या परिशीलनाची गोडी असते व हाच

त्यांचा विशेष वाखाणण्याजोगा गुण आहे. हिंदुस्थानचे सर्व वाङ्मय त्यांनी आपलेसें करून टाकिले आहे. तेथील शिक्षण जरी व्यावहारिक, राष्ट्रीय व निर्भेळ स्वरूपाचे नाही व ही गोष्ट जरी खरी असली तरी येथल्या शिक्षणापेक्षा ते पुष्कळ उच्च स्वरूपाचें असावें असें वाटते. तिकडे शिक्षणात देशी असें कांही तरीं आहे, पण तेंच इकडे कोठें आहे? इकडचे शिक्षण ह्मणजे फार करून सरकारची नोकरी करण्याच्या कामापुर्ते! इकडच्या व्यवहारोपयोगी असें ते नव्हें. कोण ही शोचनीय स्थिति? अशा निरुपयोगी शिक्षणाला काय ह्मणावे?

पोर्तुगीज इतिहास इकडे आमच्या काय कामाचा? आह्मांला प्रथम गोमांतकाच्या व हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे ज्ञान व्हावयास पाहिजे व मग इतर देशाचें. पण इकडे लक्ष्य देतो कोण?

आमच्या तूर्तच्या गव्हर्नरनें इकडच्या पोर्तुगीज शिक्षणांत सुधारणा होण्याविषयीचा एक मसुदा करून तो इकडून पास करून पोर्तुगालांत पास करवून आणण्याकरितां पाठविला आहे. व तो तिकडे कमीजास्त फेरफार होऊन पास झाल्याचेंही वर्तमानपत्रातून समजून येतें. ह्या मसुद्यांत त्यांनी सुधारणा अशी जरी कांही केली असली तर ती इकडच्या देशस्थितीस अनुसरून व्यावहारिक स्वरूपाची मात्र खास नाही. ह्मणून ती त्या दृष्टीनें होण्याविषयीं किंवा करून घेण्याविषयीं सरकारास व जनतेस आमची सूचना आहे.

(गुरुवार, दि. १ फेब्रुवारी १९२३)

लोकशिक्षण

भारताच्या चालू सालच्या २४ व्या अंकाच्या अग्रलेखांत खरी पात्रता आंगात आणून मिळविलेले स्वराज्य तें खरे स्वराज्य होय; न पेक्षां मुद्दाम गळ्यांत बांधिले स्वराज्य autonomia ह्मणजे कोंबड्यास उकिरड्यांत मिळालेलें रत्न होय, असें विधान आह्मी केले होतें, व वामनावताराचा इतिहास पुढे ठेवून खरें स्वराज्य उर्फ राजकीय स्वातंत्र्य हे तिसरें कार्य किंवा

अंतिम ध्येय असें कल्पून या तिसऱ्या कार्यास परिपोषक अशीं पहिली दोन कार्ये कोणतीं असावीं, याचा विचार करण्याचें आश्वासिलें होते; तरी त्यांतील पहिल्या कार्याचा, आमच्या आजकालच्या परिस्थित्यनुसार, विचार करण्याचें आज आह्मीं योजिलें आहे.

स्वराज्य उपभोगण्याची पात्रता आंगात आणणें उर्फ राजकीय सुधारणा करणे यांत जगांतील सर्व सुधारणांचा अंतर्भाव होतो. मुमुक्षूंचे सायुज्यता मुक्तीप्रित्यर्थ निवृत्ति मार्गीय प्रयत्न वगळल्यास इतर धार्मिक प्रयत्न सुद्धां या राजकीय सुधारणेंत समावेशितां येतील. तरीपण प्रवृत्तिमार्गाच्या दृष्टीने, ढोबळ विचाराअंती, कालदेश वर्तमानानुसार, लीनता व साध्या राहणीच्या जोरावर व आजकाल या राजकीय स्वातंत्र्याचा सिंहासनावर विराजमान झालेल्या देशांचा कित्ता पुढें ठेवून ज्या गोष्टींची, खऱ्या स्वराज्य उपभोगाच्या पात्रतेस अत्यंत प्रामुख्याने आत्यंतिक गरज आहे, तीचीच आज आह्मांस विचार करण्याची आवश्यकता आहे. तेव्हां या दृष्टीनें विचार केल्यास अगदी गणेशपूजनादाखल लोकशिक्षणाकडे सहज दृष्टि वळते.

लोकशिक्षण हा शब्द फार व्यापक स्वरूपाचा आहे. सामान्य लेखकाच्या लेखणीपासूनच तो तहत अगदीं पहिल्या दर्जाच्या लेखकांच्या लेखणींपर्यंत, प्रत्येक लेखणी, लोकशिक्षण याविषयावर आपले विचार प्रसवली नाही, असें क्वचितच आढळून येईल. हवेंत फेंकलेल्या दगडास परत जमिनींवर येऊन आपटण्यास गुरुत्वाकर्षणाची जितकी गरज लागते; किंवा सद्यस्थिति दर्शविणाऱ्या भाषेत बोलावयाचे झाल्यास ज्याप्रमाणें पाठशाळेंतील सरसकट विद्यार्थ्यांस वार्षिक परीक्षेंत पास होण्यास शिफारस पत्रांची जितकी गरज लागते तितकीच एखाद्या व्यक्तीस, समाजास किंवा राष्ट्रास स्वोन्नतीच्या बाबतींत लोकशिक्षणाची गरज लागते. याच कारणानें लोकशिक्षण या विषयास लेखकवर्गांत फार लोकप्रियता प्राप्त होऊन त्या विषयावर या वर्गाकडून पुष्कळसें वाङ्मय खरडलें गेलें आहें. व ह्मणूनच आह्मीं या लोकशिक्षणाच्या आवश्यकतेविषयी लिहून चर्वितचर्वणाच्या दोषास पात्र होऊ इच्छित नाही; मात्र या लोकशिक्षणाच्या दिशेंत कोणत्या भागाची उणीव आह्मांस आहे इतकेच दाखविणार आहों.

लोकशिक्षण या विषयाचे तीन भाग करिता येतील. यांतील पहिल्या भागात प्राथमिक शिक्षणाचा अंतर्भाव होतो. या शिक्षणाप्रित्यर्थ सरकाराकडून राजभाषेकरितां व जनतेकडून आपल्या मातृभाषेकरिता, अगदी पूर्ण स्वरूपांत जरी नसले तरीपण गरज भागविण्यापुरते तरी, प्रयत्न चालू आहेत. लोकशिक्षणाच्या दुसऱ्या भागात वरिष्ठ किंवा दुय्यम शिक्षणाचा अंतर्भाव होतो. हे शिक्षण घेण्याचे, वाखाणण्याजोगे प्रयत्न ख्रिश्चन समाजाकडून झालेले आहेत; तरीपण हिंदुसमाजाचेही डोळे हळूहळू उघडत चालले आहेत. लोकशिक्षणाची तिसरी पायरी ह्मटली ह्मणजे राजकीय शिक्षण हीं होय. स्वराज्य उपभोगाच्या पात्रतेच्या बाबतींत प्राथमिक शिक्षण किंवा दुय्यम शिक्षण हें साधन होय. व राजकीय शिक्षण हे साध्य होय.

या लोकशिक्षणाच्या तिसऱ्या भागादाखल ह्मणजे लोकशिक्षणाच्या साध्यादाखल गोव्यांत अगदीच प्रयत्न झालेले नाहींत असें ह्मणता येईल. या शिक्षणाच्याद्वारा सामान्य जनतेस आपल्या राजकीय हक्कांची ओळख पटविण्याचें काम असते. वरिष्ठ दर्जाच्या लोकांस किंवा दुय्यम शिक्षण घेतलेल्या लोकांस राजकीय शिक्षणांतर्गत नागरिकत्वाचे हक्क कोणते व ते कशाशी खातात हे पुस्तकी ज्ञानावरून किंवा परदेशांतील आपल्या अवलोकनावरून समजलेले असते; परंतु सामान्य जनतेस वरील साधनद्वयांच्या अभावीं, नागरिकत्व ह्मणजे काय चीज आहे, हें समजलेले नसतें. स्वराज्य उपभोगाच्या पात्रतेच्या बाबतींत आपले नागरिकत्वाचे हक्क सामान्य जनतेस शिकविले जाणें ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची होय. व याच शिक्षणास आह्मी राजकीय शिक्षण असें ह्मणतों.

स्वराज्याचा गाडा चांगल्या रीतीनें चालला जाण्यास ज्या अनेक गोष्टींची आवश्यकता आहे त्यांत पहिली गोष्ट ह्मटली ह्मणजे जीवितांचे व मालमत्तेचे सुरक्षिततत्व ही होय. हे सुरक्षिततत्व चांगल्या रीतीने नांदले जाण्यात सामान्य जनतेस राजकीय शिक्षणाच्याद्वारा नागरिकत्व ह्मणजे काय आहे; सनदशीर प्रयत्न किंवा चळवळ ह्मणजे कशी असते; अधिकाऱ्यांच्या स्वैर वृत्तीस सनदशीर उपायांनी कसा आळा घालितां येतो; सरकाराकडून झालेली चूक राज्यनियमानुसार नि:शस्त्र प्रतिकारानें कशी दुरुस्त करून घेतां

येतें; कौन्सिलांत निवडले जाऊ इच्छिणाऱ्या उमेदवारांच्या भूलथापांना कसें बिनचूक ओळखावें; आपल्या नातेवाइकांस सरकारी नोकरी मिळवून देण्याकरिता कौन्सिलांत स्वीकारिलेल्या कौन्सिलरांच्या होयबा वृत्तीस कशी तंबी द्यावी; इत्याद्यनेक गोष्टी, ज्या स्वराज्याच्या पात्रतेस अत्यंत आवश्यक होत त्या थोड्याबहुत प्रमाणानें शिकविल्या गेल्या पाहिजेत.

या सामान्य जनतेच्या राजकीय शिक्षणापासून स्वराज्याच्या पात्रतेप्रित्यर्थ अनेक फायदे होण्याजोगे आहेत. येथें उदाहरणादाखल मताधिकाराचा हक्क घेऊ. नागरिकत्वाच्या अनेक हक्कापैकी हा हक्क फार महत्त्वाचा आहे. हा सामान्य जनतेस योग्य रीतीनें ओळखितां आल्यास, निवडून दिलेल्या आपल्या प्रतिनिधींच्या आंगात, कौन्सिलांत गेल्यानंतर बिनमालूम शिरणाऱ्या आपलपोटेपणास, पक्षपातीपणास व अधिकारीवर्गाची खोदर भरणाऱ्या मनकामनेप्रित्यर्थ हांजी-हांजी करण्याच्या स्वभावास खीळ पडण्याचा फार संभव आहे. त्याचप्रमाणें आपलाच हितकर्ता कसा एखादा रावणी महत्त्वाकांक्षी देपुताद निवडला जाण्याच्या कामी मतवाल्यांस बोकडांप्रमाणे है है हांकून आवदीतोगींत किंवा सरकारी आरोग्य खात्यांत एखादी नोकरी पटकावू इच्छिणाऱ्या उल्लूंच्या भूलथापांस किंवा इंस्तितूत कोमेर्सियाल न पेक्षां मेडिकल स्कूलमध्यें एखाद दुसरी प्रोफेसरची जागा बळकावूं पाहाणाऱ्या धूर्तांच्या गारुडी डावपेंचांस बराच आळा बसेल. असे हे डावपेंच, आपल्या पवित्र मताधिकाराच्या अंमलबजावणीच्या बाबतीत, योग्य रीतीने ओळखिता येण्याची आजच्या परिस्थित्यनुरूप फार आवश्यकता आहे. उलट बाजूनें पाहिल्यास असे दिसून येते की, सामान्य जनतेंत खऱ्या नागरिकत्वाच्या हक्कांविषयी अज्ञान पसरलेले असल्यास त्यापासून फार अनर्थ ओढवतात! बंडांसारखे प्रकार घडतात!! व त्यामुळें सार्वजनिक शांतता बिघडते व जीविताचें व मालमत्तेचे सुरक्षिततत्व हे जे राज्यव्यवस्थेचें एक अंतिम ध्येय त्यास धक्का पोहोंचतो.

ज्या देशांत सामान्य जनतेस आपल्या राजकीय हक्कांची जाणीव उत्तम रीतीनें पटविलेली गेली असते, त्या देशांत स्वराज्य उपभोगाच्या पात्रतेची पहिली पायरी उत्तम रीतीनें बसली गेलेली असते असें ह्मणतां येईल.

एतदर्थ स्वराज्यास – खऱ्या आवतोनोमीस जर आह्मांस पात्र व्हावयाचें असेल तर लोकशिक्षणांतर्गत जे सामान्यजनतेचें राजकीय शिक्षण ते योग्य रीतीनें त्या जनतेस दिलें पाहिजे, व हीच स्वराज्याच्या खऱ्या पात्रतेची पहिली पायरी होय.

स्वराज्याच्या पात्रतेच्या दुसऱ्या पायरीचा विचार पुढें करू.

(गुरुवार, दि. २७ सप्टेंबर १९२३)

शिक्षणाचें प्राचीन ध्येय

गोमांतकांत जी शिक्षणपद्धती सध्या प्रचलित आहे ती अत्यंत सदोष आहे, ह्याविषयीं प्राय: दुमत असणें शक्य नाही. परंतु त्या पद्धतीत कोणत्या इष्ट दिशेने फेरफार केला असतां, ती समाजप्रगतिपोषक होईल, या विषयीं पुष्कळ मतभेद आहे, आणि कांही अशी तो मतभेद अपरिहार्यही आहे. कोणत्याही देशाच्या शिक्षणपद्धतींत सुधारणा करतानां, किंवा सुचवितानां, त्या देशांत शिक्षणाची पुरातन पद्धती कशी होती व त्यापासून समाजास कोणकोणते फायदे मिळत असत, याचा विचार होणें अतिशय आवश्यक आहे ह्मणून त्या दृष्टीनें थोडेसें दिग्दर्शन करण्याचें आज योजलें आहे.

प्राचीन हिंदु शिक्षणपद्धती सर्वांग परिपूर्ण होती. भाषा व शास्त्रे ह्यांचे शिक्षण त्या पद्धतीनें मिळत होतेंच पण सर्वांत मोठी गोष्ट ही आहे की, त्या पद्धतीमुळें नैतिक व शारीरिक उन्नति घडून येत असे. गुरुच्या आश्रमांत राहिल्याने विद्यार्थी सांसारिक उपसर्गापासून व मोहापासून, बचावत होतेच पण मुख्य गोष्ट ही की, गुरू व शिष्य यातील परस्परसंबंधांच्या धार्मिक कल्पनेमुळे, शिष्याला नेहमी गुरुच्या सांगण्याप्रमाणे वागावें लागत असे; विद्यार्थ्याला आत्मसंयमन करण्याचे प्रसंग हमेशा उद्भवत असत, आणि तेथील परिस्थिति नेहमी अशी असे की, नीतिनियमाचे पालन करण्याशिवाय त्यांस गत्यंतर राहत नसे. सध्या नैतिक आचरणांचा प्रश्न इतका ढिला झाला आहे कीं, सांगतां सोय नाहीं. प्रस्तुत शिक्षकवर्ग पगारावर नेमला जातो,

आणि त्यांची एका जागेहून दुसऱ्या जागी वारंवार बदलीही केली जाते, यामुळे विद्यार्थी घरी किंवा बाहेर कोणत्या प्रकाराने राहतो याची त्यांना पर्वा नसते. शाळेत शिक्षक जे काय सांगतो ते त्यांनी शांतपणे ऐकिलें की बस्स झालें, त्या शिवाय शिक्षकाचें काही कर्तव्य आहे असें कोणालाही वाटत नाहीं. परंतु आमच्या प्राचीन शिक्षणपद्धतीत अशी गोष्ट होत नसे. मुलाला सर्व ठिकाणी नैतिक वर्तनाबद्दल खबरदारी घ्यावी लागत असे, पालक व शिक्षक यांची नेहमी त्यांच्यावर सक्त नजर असे.

पुस्तकी विद्येपेक्षा नैतिक वर्तनावर जास्त भर होता आणि आचरण हीच शिक्षणाची कसोटी असें समजत असत. त्याचप्रमाणें बंधुप्रेमाची जोपासना सद्य:कालापेक्षा प्राचीन काली भारतीय शिक्षणपद्धतींत जास्त प्रमाणावर होत असे; व जितके शिष्य एकां आश्रमांत शिकत असत, त्यांना भोजनशयनादि प्रत्येक बाबतीत एकत्र वास करावा लागत असल्यानें, एकमेकांविषयी कौटुंबिक प्रेम वाटत असे. सध्या विद्यार्थ्यांना नीतीचे नियम अवश्य माहीत असतात, परंतु त्यांचे आचरण त्या नियमांच्या बहुतेक उलटच असतें आणि त्या वेळचे शिक्षक व सद्यकालीन शिक्षक यांचीही तुलना केली असता महदंतर दिसून येते, त्यावेळचे धर्मपरायण, शीलवान, निर्लोभी, नि:संग, कर्तव्यतत्पर असे गुरू कोठें, आणि प्रस्तुतचे वेतन घेणारे शीलोदासीन, धंदेवाईक असे शिक्षक कोठे? जमीन व अस्मान इतके महदंतर; यामुळे आजकालचे विद्यार्थी, सुनीतिहीन, सुशीलहीन, कर्तव्यहीन व गुलामगिरीस हपापलेले असे निपजल्यास मुळीच आश्चर्य नाहीं. शिक्षकांचे उदाहरण शिष्यापुढें असते, व ते त्याचा कित्ता गिरवितात; सारांश केवळ ज्ञानाच्याच दृष्टीने नव्हे तर प्रत्यक्ष आचारणद्वारा त्या वेळच्या शिष्यांना स्वार्थत्याग, धर्मप्रेम वगैरे महनीय सद्‌गुणाचें शिक्षण मिळत असे.

या फायद्याशिवाय प्राचीन पद्धतीच्या शिक्षणानें दुसराही एक मोठा फायदा होत असे तो शरीर निरोगी व धष्टपुष्ट बनणे हा होय. आश्रम हे बहुधा खुल्या हवेत असत व बहुतकरून ते पर्णमय असत; या कारणाने हवा व प्रकाश याचा मुबलक पुरवठा विद्यार्थ्यांना होऊन त्याचे आरोग्यवर्धन होत असे. त्याशिवाय ते विद्यार्थी समिधा, भिक्षा इत्यादी कारणांनी नित्य

मोकळ्या हवेत फिरत असत आणि नदीमध्ये जाऊन स्नानाच्या निमित्ताने पोहणें वगैरे आल्हादप्रद व्यायाम करीत असत. यामुळें तेव्हांच्या विद्यार्थ्यांचे शरीर निरामय व बलवान बनत असे. शरीर सुदृढ बनण्याला त्या वेळच्या विद्यार्थींना आणखीही एक गोष्ट अनुकूल होती, त्या गोष्टीचा सध्या लोप होऊन गेला आहे. विद्यालयांतच भोजनपानादि स्वास्थ्यकारक व्यवहार होत असल्यामुळे जलदीजलदीनें कच्चे पक्के भोज्य पदार्थ खाऊन धावत शाळेंत जावे लागत नसे आणि पांच सहा तासपर्यंत बिनाआहर, किंवा दुकांनामधील घाणेरडे व आरोग्यास अपायकारक असे पदार्थ खाऊन, क्षुधित उदरानें अभ्यास करणें, किंवा व्यायामाचे खेळ खेळणें याची आवश्यकता नसे.

याशिवाय आणखीही एक लाभ त्या पद्धतीने होत असे. सध्या शिक्षण सामुदायिक पद्धतीने देण्यांत येत असते आणि वीस-पंचवीस मुले एकाच वर्गात शिकत असत, यामुळे पुष्कळ वाईट परिणाम होतात. ह्या पद्धतीने बुद्धिमान मुलांचा विकास योग्य तऱ्हेनें होत नाही. त्यांच्या शिक्षणांत दुसऱ्या अबुद्धिमान मुलांच्या योगाने कमतरता येते व या कारणानें जितक्या निश्चित कालांत त्यांना आपले शिक्षण संपविता आलें असतें तितक्या कालांत तो आपलें शिक्षण संपवू शकत नाहीत. दुसरी गोष्ट वर्गांत काही अतिमंदबुद्धि व दुर्बल मुले असता तेच त्यांच्या मानसिक व शारीरिक शक्तीवर या पद्धतीमुळे जास्त ताण पडतो व त्यामुळे त्याचें आरोग्य बिघडून जाते, आणि ही गोष्ट ध्यानांत धरली पाहिजे की, सर्व मुलांची आवड एकाच विषयाकडे सारखी असत नाहीं; त्याचा परिणाम असा होतो कीं, आवडीचा विषय खेरीज करून त्या मुलाला दुसऱ्या विषयांचा कंटाळा येतो. ही मनुष्य स्वभावाची गोम आर्य शिक्षणशास्त्रज्ञांना पूर्णपणे ज्ञात असल्यानें आरंभापासून एकच विषय शिकण्याची मुभा त्या काळी होती.

परंतु त्या पद्धतींत बिलकुल दोष नव्हते असे मात्र आमचें ह्मणणें नाही. शिक्षणशास्त्राच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीच्या दृष्टीने पाहतां प्राचीन पद्धतींत पठन करणे हा एक मोठा दोष होता यात संशय नाहीं. पठन करण्याची चाल त्या काळी माहिती करून घेण्यापेक्षा अधिक होती व या पद्धतीने विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानांत फारशी भर पडत नसे हें खरें आहे, पण पठन पद्धतीचेही

कांही फायदे असतात, आणि गेल्या शतकांतील शिक्षणपद्धतीच्या तुलनेने त्यातील काही कांही फायदे शिक्षण शास्त्रज्ञांच्या नजरेसही आले आहेत. पाठांतर शक्तीमुळे एकाग्रता हा मुख्य गुण विद्यार्थ्याच्या अंगी येतो आणि एकाग्रता ही शरसंधानाप्रमाणें विद्याभ्यासासही अतिशय आवश्यक आहे. द्रोणाचार्य हे कौरव पांडव विद्यार्थ्यांस धनुर्विद्या शिकवीत असतां त्यांनी प्रत्येक विद्यार्थ्यास धनुष्यास बाण जोडल्यावर व नेम धरल्यावर तुला काय काय दिसते ते सांग ह्मणून विचारले आणि एकट्या अर्जुनास मात्र बाणाचे टोंक व वेध करण्याची वस्तू याशिवाय दुसरें तिसरें काही दिसत नाहीं असें त्याजकडून उत्तर आल्यावर हाच खरा धनुर्धर होईल, असें त्याने बोलून दाखविलें या गोष्टीचे तात्पर्य उघडच आहे. मानवी मनाच्या समीकरणांत एका गोष्टीला जे लक्ष दिलें तें दुसऱ्या गोष्टीवरून कमी झालें हें व्हावयाचेंच. मानवी शक्तीस मर्यादा आहे व 'पूर्णस्य मादाय पूर्णमेवावशिष्यते' हा फक्त ईश्वरासच लागू पडणारा सिद्धांत त्यास लागू पडत नाही. प्राचीन पद्धतीच्या शिक्षणांत ही एकाग्रता असे आणि यामुळे त्या पद्धतीने शिकणारा विद्यार्थी आपल्या विषयांत खरा निष्णात होत असें. मात्र त्याला आपल्या विषयांत पारंगतता संपादन करण्यास जास्त काल लागत असें हें खरें, पण एक ना धड भाराभार चिंध्या यापेक्षा तें शतपट चांगलें असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. नव्या शिक्षणपद्धतीत पाठांतरास महत्त्व नसते. यामुळे विद्यार्थ्याची स्मरणशक्ती कमकुवत राहते. डोक्यांत ज्ञान असताही डोळ्यापुढें पुस्तक असेल तेव्हांच त्यांची जीभ किंवा हात चालावयाचा.

त्याचप्रमाणें प्राचीनकाळी शिक्षण मोफत मिळण्याची सोय हिंदुस्थानात सर्वत्र होती. त्या पद्धतीमुळें स्वार्थत्याग हा महनीय गुण विद्यार्थ्यांच्या मनावर पूर्णपणे आपला ताबा चालवित असे. पण 'तेहि नो दिवसागत:' आता ते दिवस राहिले नाहीत. सध्या भीषण जीवनार्थ कलहाचे दिवस आले आहेत. पाश्चात्य संस्कृतीच्या संसर्गामुळे आह्मीं देहसुखाचे अगदीं दास बनून गेलों आहोंत आणि त्यामुळे आह्मी आमच्या प्राचीन सद्‌गुणांना पार विसरून गेलो आहोत. प्राचीन शिक्षणपद्धतीचा सध्याच्या शिक्षण पद्धतींशी काहीच संबंध राहिलेला नाही. आमच्या अहंमन्य व आपमतलबी नोकरशाहीने

आपली जन्मभूमि ही एक बोलून चालून पोर्तुगालचीच वसाहत बनविलेली आहे आणि आमच्यातीलही कांही दीडशहाणे तीच कल्पना उराशी बाळगून बसलेले आहेत. आमची शिक्षणपद्धती बहुतांशी प्राचीन पद्धतीवर जाणे जरी योग्य असलें, तरी आमचे मत त्या पद्धतीचा, जगाचा जसा पुनरुद्धार करावा असें मात्र नाही आणि तसे कधी होणेही शक्य नाहीं जग परिवर्तनप्रिय आहे; परंतु एकदम परिवर्तन करणें लाभदायक नाही याचे पूर्वस्मरण ठेवलें पाहिजे. तसे केले असता फायद्यापेक्षा तोटा मात्र ज्यास्त होतो. धर्माची बंधने शिथिल झाल्याबरोबर नीतीची. बंधनेंहि शिथिल होत गेली आहेत, व ज्या हिंदुस्थानामध्ये आचरणाला फार महत्त्व दिले जात असे त्या मुख्य गोष्टीला आज बिलकूल महत्त्व दिले जात नाही. या पेक्षां अधिक खेदाची गोष्ट ती कोणती? आह्मीं इतके सांसारिक बनलो आहोत की, उचित अनुचित याचा सारासार विचार आह्मांस बिलकुल राहिलेला नाहीं. विलासप्रिय राहून गुलाम प्रजेची निपज करणे व भौतिक वस्तूंच्या प्रीत्यर्थ झगडणे हेंच आमचे ध्येय बनून गेले आहे. स्वार्थत्याग, सहकारिता, परस्पर सहानुभूति इत्यादी गोष्टी ऐकू मात्र येतात, पण आचरणात आणणारे नरश्रेष्ठ विरळाच. बहुतेकांचा ओढा परकीय सरकारच्या हीन सेवेकडेच असलेला दिसून येतो. स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व याचा घोष प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीच्या स्थापनेपासून अखंड चालू राहिलेला आहे, पण कृतीच्या नांवाने आवळ्याएवढें पूज्य. सद्यः परिस्थितीत ज्या योगाने देशसेवा, स्वार्थत्याग, धाडस, निस्पृहता व धर्माभिमान या गुणांचे संवर्धन होईल असलेंच शिक्षण आवश्यक आहे. विद्यालये ह्मणजे कारकून बनण्याचे कारखाने नाहीत की, त्यातून मुक्त झाल्यावर सरकारी गुलामगिरीकरिता अर्जाची भेंडोळी रवाना करावी व चातकासारखी उत्तराची मार्गप्रतिक्षा करत स्वस्थ बसावे. शिक्षणाचे ध्येय यापेक्षा महनीय आहे व तें नीट ओळखून त्याप्रमाणे आचरण ठेवणें. हें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे.

(बुधवार, दि. २८ नोव्हेंबर १९२८)

स्त्रीशिक्षणाची इष्ट दिशा

राष्ट्राची सर्वांगीण उन्नति घडून येण्यास स्त्रीशिक्षणाची अत्यंत आवश्यकता आहे, या विषयी विचारी माणसात तरी दुमत होणे शक्य नाही. परंतु तें शिक्षण कोणत्या प्रकारचे असावें, त्या शिक्षणाचे ध्येय काय असावे, आणि तें कोणत्या प्रकारें द्यावे, या विषयी पुष्कळ मतभेद आहे. आपला राजकारभार बिनबोभाट रीतीने चालविण्याकरिता परकीय सरकारनें विद्यालयांच्या सोज्वळ नावाखाली देशांत जे नोकर बनविण्याचे कारखाने उघडले आहेत, त्यात मिळणारे नोकरपेशाचे शिक्षण स्त्रियांच्या प्रकृतीस मानवत नाही, आणि त्या शिक्षणाचे योगाने हिंदी स्त्रिया चढेल, उच्छृंखल आणि अविनयी बनतात, असा येथील नियतकालिकांतून वारंवार ध्वनी निघत आहे. व त्या अनर्थाच्या उपशमनार्थ श्री. धोंडो केशव कर्वे यांनी महिला विद्यापीठाची स्थापना करून, स्त्रीशिक्षणास इष्ट वळण लावण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. ब्रि. हिंदुस्थानच्या मानाने गोमांतकातील हिंदू लोक स्त्रीशिक्षणात अत्यंत मागासलेले आहेत. उच्च किंवा दुय्यम दर्जाचे मातृभाषेतील किंवा राजभाषेतील शिक्षण संपादन केलेल्या सोडाच, पण उभय भाषांतील प्राथमिक शिक्षण संपादन केलेल्या स्त्रिया हिंदु समाजात फारच थोड्या आहेत. नाहीं ह्मणावयास काही गायक भगिनी व सौ. माणकबाई कोसंबी ह्या पदवीधर स्त्रिया गोमांतकीय ह्मणवून घेण्यात भूषण मानीत असल्या, तरी त्याचे वास्तव्य सदोदित ब्रिटीश हिंदुस्थानातच असल्यामुळे आह्माला त्या अंतरल्यासारख्याच आहेत. अशा स्थितीत आमच्यात पदवीधर स्त्रिया आहेत, ह्मणून व्यर्थ फुशारकी मारण्यात कांही तथ्य नाही. गोमांतक स्त्रीशिक्षणात अत्यंत मागासलेला आहे, ही वस्तुस्थिती आह्मी कितीही जरी लपविली. आणि परप्रांतीय बांधवांपुढे आमच्या थोरवीचे कितीही प्रदर्शन केले, तरी आह्माला आमच्या स्वत:च्या अंत:करणास ठकविणे मुळींच शक्य नाही. ह्मणून गोमांतकातील स्त्रीशिक्षणाविषयी विचार करताना उच्च किंवा दुय्यम शिक्षणासंबंधी विचार अप्रस्तुत ह्मणून सोडून देऊन प्राथमिक शिक्षणाविषयी विचार करणे आवश्यक आहे. आणि त्याच दृष्टीने ह्या प्रश्नाचा

विचार करण्याचे आज योजिलें आहे.

प्रत्येक मनुष्याला लिहितां वाचता येणे, हिशेबठिशेब ठेवतां येणें देशांत काय चाललें आहे हें कळणें इतकेच प्राथमिक शिक्षणाचे साध्य आहे, आणि गोमांतकांतील सर्व साधारण सुशिक्षित हिंदु स्त्रियांची मजल या पलीकडे गेलेली नाही. स्त्रीशिक्षणाचे आणखीही एक अंग आहे. थोडेबहुत शिवणकाम येणे, जाळीदार रुमाल विणतां येणे, लोकरीचे किंवा सुताचे सुंदर गळपट्टे तयार करतां येणे, किंवा मण्याच्या निरनिराळ्या आकृतींच्या वस्तू बनवितां येणे, हेंच ते अंग होय. ही शिक्षणाची उभय अंगे चांगल्या रीतीने समजणाऱ्या स्त्रिस गोमांतकांत सुशिक्षित समजण्यांत येते. त्यातल्यात्यात पोर्तुगीज भाषेतील चार दोन शब्दांचे ज्ञान तिला झाले, आणि स्टोव्ह वगैरे आधुनिक शास्त्रिय युगांत निर्माण झालेली साधने व बिघडविता तिला वापरता येऊ लागली, ह्मणजे सुशिक्षिणाची परमावधि झाली असे ह्मणण्यास हरकत नाही. परंतु सुशिक्षित स्त्रिची ही कसोटीच मुळी चुकीची आहे. पारतंत्र्यात पडलेल्या हिंदु पुरुषांना नोकरीशिवाय गत्यंतर नसल्याने त्यांना सरकारने आखलेले कुचकामांचे बौद्धिक शिक्षण घेणे भाग आहे. परंतु गोमंतकीय हिंदु स्त्रीया अजून नोकरीत शिरलेल्या नसल्याने त्यांनीही बौद्धिक शिक्षणावर भर देण योग्य नाही. सुशिक्षित शब्दाचा हा केवळ संकुचित आणि अनर्थावह असा अर्थ आहे. सुसंस्कारानें मन पवित्र व सोज्वळ बनविणे हेच खरे सुशिक्षण होय. हे संस्कार नुसते बुद्धिमत्तेवर झाले असले तर मनाचे एक अंग सुसंकृत होईल आणि दुसरी आणि त्यापेक्षा अधिक योग्यतेची अंगे संस्कारशून्य राहतील. हीच स्थिती केवळ अनर्थावह आहे. अशा व्यक्तीला सुशिक्षित समजणे ह्मणजे आपली दिशाभूल करून घेण्यासारखी आहे. नुसता चेहरा साबण लावून स्वच्छ धुतला आणि बाकीच्या शरीराला कधीही पाण्याचा स्पर्श सुद्धा केला नाही तर त्या मनुष्याचे शरीर स्वच्छतेच्या दृष्टीने सुसंस्कृत होत नाही, त्याचप्रमाणे केवळ लिहिणे वाचणे शिकल्याने, किंवा शब्दज्ञान झाल्याने किंवा कलाकुसरीचे काही कार्य करता आल्याने मन हे पूर्णपणे सुसंस्कृत होत नाही. लिहिता वाचता न येणे सुशिक्षणाचे एक गौण अंग आहे. त्याचप्रमाणे शिवणकाम, पोतकाम किंवा नक्षीदार गळपट्टे व

रुमाल विणता येणे न येणे हा सुद्धा अगदी गौण प्रश्न आहे. ज्या स्त्रीचे मन घरातील वडील माणसांच्या वागणुकीने आणि त्यांच्या शिस्तीने सुसंस्कृत झाले असेल तीच खरी सुशिक्षित स्त्री होय. स्त्रिची सुशिक्षित तिच्या बौद्धिक ज्ञानावरून पारखावयाची नसून आत्मिक व मानसिक उन्नतीवरूनच आजम ावयाची असते. लिहिता वाचता न येणे हे सुशिक्षित स्त्रीला थोडेस व्यंग आहे. पण ते फारसे महत्त्वाचे नाही. मनोवृत्तींना चांगले संस्कार न लागणे हे जेवढे मोठे व्यंग आहे तितके निरक्षर राहणे हे व्यंग खास मोठे नाही. सुशिक्षित स्त्रिया ह्मणजे लिहिता वांचता येणाऱ्या स्त्रिया असा जो अर्थ अलीकड प्रचलित झाला आहे तो निव्वळ चुकीचा आहे. ज्या स्त्रिच्या मनावर वडील माणसांच्या शिस्तीने सुसंस्काराचे बीजारोपण झाले नसेल त्या स्त्रीच्या बाबतीत आधुनिक शिक्षणपद्धती अनर्थावहच होण्याचा संभव आहे. मनोवृत्ती सुसंस्कृत व्हावयाला उपयुक्त ग्रंथांचे वाचन फार उपयोगी आहे. आणि लिहिता वाचता येणाऱ्या स्त्रीलाच ग्रंथ वाचता येणे शक्य आहे हे जरी खरें असले तरी ज्या स्त्रीचे मन कुसंस्कारांनी अंध झाले आहे तिला ग्रांथिक ज्ञानच उपलब्ध होणे शक्य नाही. ह्याचे प्रत्यंतर आपल्या परिचयाच्या सुशिक्षित समजणाऱ्या स्त्रीयांकडे नजर दिली तर कोणालाही पटेल. सुशिक्षित स्त्रिया गोमांतकात तरी खाऊन पिऊन सुखी अशा वरिष्ठ वर्गातच आढळत असल्याने संसाराची जबाबदारी त्यांच्यावर फारशी नसते. आणि त्या बहुतेक बेकारच असल्याने वाङ्मयाचा अभ्यास करण्यास त्यास मुबलक फुरसत असते. परंतु त्यांपैकी शेकडा ९९ स्त्रियांचे वाचन कांदबऱ्यांपलीकडे जात नाही. आणि त्याही कादंबऱ्या आपटे, बंकिमचंद्र, रवींन्द्रनाथ, प्रभातकुमार ह्यांच्या कादंबऱ्यांसारख्या उच्च दर्जाच्या नसून अगदी हीन दर्जाच्या असतात. असल्या कादंबऱ्यांच्या वाचनाने सुसंस्कारांपेक्षा कुसंस्कारांचाच मनावर जास्त प्रभाव पडतो. सावित्रीला लिहिता वांचता येत होते याविषयी काही पुरावा आढळत नाही. पण तिला आपल्या कर्तव्याचे जितके ज्ञान होते तितके आधुनिक काली सुशिक्षित समजण्यात येणाऱ्या किती स्त्रियांच्या अंगी आहे हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे.

प्राचीन आर्य स्त्रियांना जरी लिहिता वाचता येत नव्हते तरी त्यांच्या

मनावर सुसंस्कारांचा पगडा पूर्णपणे होता. महाकवी कालिदासाने शकुंतलेचे स्वभावचित्रण करताना शांकुतल नाटकाच्या तिसऱ्या अंकात *'न माननियेषु आत्मानं अपराधयिष्यामि'* अर्थात ज्यांना मान द्यावयाचा त्यांना तो न दिला तर मी फार अपराधी होईन असे तिच्या तोंडी एक वाक्य घातलेले आहे. यावरून प्राचीन आर्य स्त्रिया आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ दर्जाच्या मनुष्यास योग्य सन्मान देत असत हे कळून येते. भारताची नायिका जी द्रौपदी ती तर केवळ स्त्रीजातीचा आदर्श होती. तिचा तेजस्वीपणा, तिचे सदाचरण, तिचे पतीवरील निर्व्याज प्रेम आणि संकटांनी डगमगून न जाण्यासारखी मनोवृत्ती हे सद्गुण केवळ अवर्णनीय होते. भारतीय युद्धाच्या प्रारंभी भीम तिला भेटण्याला गेला असता एखाद्या सुशिक्षित समजण्यात येणाऱ्या आधुनिक स्त्रीप्रमाणे ती मुळुमुळू रडली नाही तर *'असूर समराभिमुखस्य हरेरिव मंगल विष्मांक भवती'* असा तिने त्यास दणदणीत आशीर्वाद दिला. दुर्जनांचे पारिपत्य करण्याकरिता धर्मराजास अनेक रीतीने उपदेश व राग आणण्याचा प्रयत्न करून शेवटी तिने ह्मटले की, *'अथ क्षमामेव निरस्यविक्रमश्चिराय पर्यपि सुखस्य साधन । विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्य कामुकं जटाधर: सजुहुवयि पावकं'* अर्थात इतक्याही उपर पराक्रमाची कायमची फारकत घेऊन क्षमा व शांति हीच काय ती सुखाची मुख्य साधने आहेत असे मानणाऱ्यांचेच जर आपल्या मनाने घेतले असेल तर मग राजचिन्हांकित असे हे हातातील धनुष्य टाकून द्या, जटा वाढवा आणि अग्निहोत्र घेऊन समिधा शेकीत व पळीपंचपात्री वाजवीत बसा जा, असा खडखडीत जबाब आपल्या नवऱ्यास दिला. कुंतीने श्रीकृष्णाच्या तोंडी आपल्या मुलास स्पष्टपणे निरोप पाठविला होता की, आपल्या पराक्रमाने शत्रूने गिळंकृत केलेले तुमचे राज्य जिंकून घेऊनच मला तोंड दाखवा. तत्पूर्वी तुमचे तोंडही पाहण्याची माझी इच्छा नाही. विदुलेची गोष्ट तर सुप्रसिद्ध आहे. *'तयामुळे विदुला माता । ह्मणें संजया ऐके आता । प्राण भय लपो जाता । राज्यसर्वही बुडेल ।।१।। हे तो नव्हे विहित कर्म । संजया ऐके क्षत्रिय धर्म । राणी मारिजे शत्रु अधम । अथवा प्राण देईजे ।।२।।* अशा तऱ्हेच्या स्वत:चे कर्तव्य उत्तम रितीने जाणणाऱ्या माता, कांता व भगिनी आर्यावर्तात होत्या. ह्मणूनच भारत वर्ष उत्कर्षाच्या शिखरावर पोहोचला होता. ह्या सर्व

स्त्रियांना लिहिता वाचता येत नव्हते, गळपट्टे विणता येत नव्हते. नक्षीदार रुमाल विणता येत नव्हते, पायमोजे शिवता येत नव्हते, स्टोव्ह पेटवता येत नव्हता, किंवा फोनोग्राम वाजविता येत नव्हता. पण त्यांना आपले कर्तव्य काय हे पूर्णपणे ठाऊक होते. एका इंग्रजी ह्मणीत निवेदन केल्याप्रमाणे To marry, to bear children, and to weep ह्मणजे लग्न, बाळंतपण व रड यापलीकडे सुशिक्षित ह्मणवून घेणाऱ्या स्त्रियांचीही मजल जात नाही. हिंदु स्त्रियांनी आपले हेच सनातन कर्तव्य जर चालू ठेवावयाचे तर त्याला बौद्धिक शिक्षण तरी कशाला? स्त्रीया या पुरुषांच्या सहधर्मचारिणी असल्याने यापलिकडे त्यांच्या शिक्षणाची मजल गेली पाहिजे. संसारात त्या पुरुषांच्या भागीदार आहेत आणि कोणत्याही खऱ्या मनुष्याचा संसार आपल्या बायको-पोरांपुरताच असतो असे नाही. घरच्या संसाराप्रमाणे राष्ट्राचाही संसार पाहणे हे प्रत्येक सुशिक्षित स्त्री-पुरुषाचे कर्तव्य आहे. पण सार्वजनिक कामात पडणाऱ्या आपल्या बंधुवर्गाच्या उद्योगाचे स्थूल स्वरुप कळण्यास व त्यांचे कौतुक करून आपली सहानुभूती देण्यास आमच्या भगिनीवर्गाला जे शिक्षण समर्थ करणार नाही त्या स्त्रीशिक्षणास व त्याच्या उत्कर्षास दुरूनच नमस्कार करणे योग्य आहे

(गुरुवार, दि. २० डिसेंबर १९२८)

आमच्या शिक्षणाची दैना

गोमांतकांत सध्या मजुरवर्गाचा तुटवडा फारच झालेला आहे. या तुटवड्याचे कारण शिक्षण हें आहे असें आपले ठाम मत बनवून सार्वजनिक शिक्षणाला विरोध अर्थातच निष्क्रीय किंवा नुसता वाचिक करणारी कांही मंडळी अजूनही आहे. त्यांचें ह्मणणें साफ खोटें आहें असें नाही. पण त्यांच्या मतांत एक मोठी चुकही आहे. सूर्य उगवण्यापूर्वी नेहमीच कोंबडा आरवलेला पाहून सूर्योदय हे कुक्कटरवाचेंच कार्य आहे अशी एखाद्या, कार्य-कारण भावाची नीट छाननी करतां येत नसलेल्या ह्मातारीनें समजूत करून घेतली तर

तिला फारसा दोष देतां यावयाचा नाही. तद्वतच मजूरवर्गाच्या कमतराईच्या मूळाशीं शिक्षणप्रसार असल्याची ज्यांची समजूत आहे त्यांनाही फारसा दोष देतां येणार नाहीं. कारण त्यांची अशी समजूत होण्यास आमचें सद्याचें शिक्षणच कारणीभूत झालें आहे यांत शंका नाही.

सद्याचें शिक्षण व या शब्दाचा खरा अर्थ यांत जमीन अस्मानाचा फरक आहे ही गोष्ट लक्ष्यांत घेतली पाहिजे. शिक्षण विरोधकांच्या मतांत एक चूक आहे असे आह्मी ह्मटलें ती चूकही हा फरक लक्ष्यात न घेतल्यामुळेच उद्‌भवणारी आहे. अर्थातच निरपेक्ष अर्थाने योजलेल्या शिक्षणाविरुद्ध कोणीही असू शकणार नाहींत. कारण त्याच्याशिवाय व्यक्तीला किंवा राष्ट्राला काय सद्‌गती लाभावयाचीच नाहीं. ही गोष्ट आज सिद्धांत स्वरूपाला पोंचलेली आहे.

शिक्षण या विषयाची चर्चा सांगोपांग करण्याची गोमांतकांत कितीही गरज असली तरी तितकी सवड नाहीं. सबब या विषयांत जे सिद्धांत ठाम झालेले आहेत ते घेऊनच त्याच्याशी आमच्या शिक्षणाची तुलना करण्याचें व तेही थोडक्यात योजिले आहे. सर्व शिक्षणाचा मुख्य हेतु हा आहे की, ते ज्यानें कमावले त्याला आपली ऐहिक व पारलौकिक कर्तव्ये उत्तम प्रकारे पार पाडतां आली पाहिजेत. व्यवहारांत त्याला लाथ मारीन तेथे पाणी काढीन अशी धमक आली पाहिजे. पण इतक्याने ह्मणजे आपल्या व आपल्या गोतावळ्याचा चरितार्थ उत्तम रीतीनें चालवतां आल्याने मात्र भागावयाचें नाही. तर सद्याच्या कालांत ज्यांना उच्च भावना ह्मणतात त्या उदाहरणार्थ स्वदेशप्रीति, परोपकार इ. त्याच्या अंत: करणांत उदीत झाल्या पाहिजेत. पण खऱ्या सुशिक्षिताचे लक्षण इतक्यानेंही संपत नाही. तर नित्य व्यवहारांत निरुपयोगी किंवा अनावश्यक भासणाऱ्या पण अंत: संतोष देणाऱ्या अशा काव्य, शास्त्रें, अध्यात्म इ. विषय यांचाही सतत अभ्यास ठेवण्याची त्याला तीव्र जिज्ञासा असली पाहिजे, सरस्वतीची सेवा निरपेक्षच असावी. तिच्या पासून फायदा काय? असा प्रश्नही मनांत उभा राहू नये. पण आह्मी ही गोष्ट इतक्या आग्रहाने सांगू इच्छित नाहीं. आमचे ह्मणणे इतकेच की, कदाचित भाग ह्मणून सरस्वतीची सापेक्ष सेवा आपण करावीच पण त्याबरोबरच निरपेक्ष

सेवा करण्याचाही निदिध्यास लागून राहावा. सरस्वतीला निवळ उदरंभरण करण्यास लावून तिची शुद्ध विटंबना करू नये.

वर दिलेला शिक्षणाचा हेतु व सुशिक्षितांचे लक्षण ही मान्य असणाऱ्यांनी आता आमच्या शिक्षणाकडे – विशेषत: दुय्यम शिक्षणाकडे नजर द्यावी. ह्मणजे त्याची कशी दैन्यावस्था झाली आहे हें त्यांना सहज दिसून येईल.

(गुरुवार, दि. १९ जुलै १९२३)

*''मराठी भाषेचा प्रचार व प्रसार गोमंतकात
फार प्राचीन कालापासून सुरू असला
पाहिजे असे गोमंतकीय कवी व लेखक यांनी
त्या कालीं प्रसिद्ध केलेल्या लिखाणावरून
अनुमान करितां येतें.
आपली जन्मभाषा मराठी आहे,
असे ह्मणण्यास गोमंतकीय हिंदु
जनतेस भूषण वाटते.''*

भाषिक अग्रलेख

मुष्टीफंड संस्था, पणजी, मूळ प्रेरक आणि प्रवर्तक
(उभे डावीकडून तिसरे) 'भारत'कार हेगडे देसाई

मराठा गायक समाजाचे एक पायास्तंभ, खुर्चीवर बसलेले
(डावीकडून चौथे) 'भारत'कार हेगडे देसाई

इंग्रजी भाषा व हिंदुस्थानचें एकराष्ट्रीयत्व

गोमंतकांतील दुय्यम शिक्षणाच्या कार्यक्रमांत इंग्रजी भाषेला आज देण्यांत येणारे प्राधान्य पोर्तुगीजाला देण्यांत येऊन इंग्रजीचा दर्जा तिच्या खालचा असावा हे जे आमचे मत भारताच्या १८ व २० च्या अंकांतील अग्रलेखांतून आह्मी प्रकट केलें, त्याविरुद्ध येणाऱ्या आक्षेपांपैकी व्यावहारिक स्वरूपाच्या आक्षेपांचा विचार मागील अंकात आह्मी केला. आता याहून निराळ्या ह्मणजे नैतिक स्वरूपाच्या आक्षेपाचा विचार आज करावयाचा आहे.

पहिल्या आक्षेपास आक्षेपकांच्या संख्येच्या दृष्टीने येणारें महत्त्व लक्ष्यांत घेऊन, त्याचा विचार आह्मी आधी केला. तथापि यावरून आतांच्या आक्षेपाचे महत्त्व आह्मी कमी मानतो असे समजावयाचें नाहीं. या आक्षेपकांची संख्या जरी त्या मानानें कमी असली, तरी त्यांची योग्यता जास्त आहे. आणि या योग्यतेच्या दृष्टीने त्यांच्या आक्षेपास विशेष महत्त्व आहे. ह्मणून अशा महत्त्वाच्या आक्षेपाकडे दुर्लक्ष्य करून कधीही चालावयाचे नाहीं.

असो. तर या आक्षेपाचा यथावकाश विचार आतां करू.

यांचे ह्मणणें असें आहे कीं, भारत हे नाव धारण करून संपूर्ण 'भारता'च्या एकराष्ट्रीयत्वाचे ध्येय नजरेपुढें ठेवून, उलट उक्तीनें मात्रं गोमंतकांचे ध्येय शिक्षणाच्या बाबतींत – विशिष्ट ठरवून ते आह्मी लोकांपुढे मांडीत आहोंत आणि अशा रीतीने गोमंतकस्थांना संपूर्ण 'भारता' पासून आपला संसार वेगळा थाटावयास सांगून 'भारता'शीं त्याचा जो एकजीव व्हावयाचा, तो न होऊं देता गोव्याचें एक निराळेच 'भारत' बनवू पाहत आहोंत. एकराष्ट्रीयत्वाला ही गोष्ट विघातक आहे असें याचें ह्मणणें आहे.

'आजला इंग्रजी भाषेचें श्रेष्ठत्व निर्विवाद आहे. अनेक शास्त्रे आणि वाङ्मय यांनी ती ओतप्रोत भरलेली आहे. व ह्मणूनच चीन, जपान सारख्या देशांतून ते देश स्वतंत्र असतांही मध्यम शाळांतून इंग्रजी भाषा सक्तीची ठेवलेली आहे. अमेरिकेसारख्या अत्यंत सुधारलेल्या देशाच्या वाङ्मयाचाही

परिचय आह्मांस इंग्रजीने घडण्यासारखा आहे. आमचें प्राचीन ग्रंथ देखील आह्मांस इंग्रजीच्याच द्वारें विशेष समजतील. हे अन्य फायदे इंग्रजीच्या ज्ञानापासून मिळण्यासारखे आहेत. पण सर्वांत महत्त्वाचा फायदा ह्मटला ह्मणजे तिच्या द्वारे हिंदुस्थानांत एकराष्ट्रीयत्वांचे बीज वृद्धिगंत होत आहे हा होय व या फायद्यापुढे ते सगळं कमी दर्जाचे आहेत ह्मटलें तरी चालेल.'

'या एकराष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेने प्रेरित होऊन, त्या अगाध वाङ्मयाचे व शास्त्राचे अवगाहन करून त्यांतील गूढ तत्त्वें शोधून काढणारे शास्त्रज्ञ, इतिहासाचे मंथन करून राष्ट्राचे भावी धोरण ठरवणारे राजकीय धुरंधर मुत्सद्दी धर्मसुधारणा व समाजसुधारणा यासाठी अप्रतिहत मेहनत करणारे धर्मसुधारक व समाजसुधारक, हे आह्मांस आज पाहिजे आहेत. भावी भारताच्या संस्थापनेसाठी सध्या युद्धवीरांपेक्षा अशा वीरांची आह्मांस जास्त वाण भासत आहे. पोर्तुगीजच्या शिक्षणानें ही वाण भरून येईल काय?' असाही यांचा प्रश्न आहे.

आता या प्रश्नांचा विचार करण्यापूर्वी एका गोष्टीचा आह्मास पुनरेव–चवथ्यांदा–खुलासा केला पाहिजे. ती गोष्ट ही कीं, गोमंतकांत इंग्रजी शिक्षण मुळींच देऊ नये असे आह्मीं केव्हांही ह्मटलेले नाहीं. आणि पोर्तुगीजीला प्राधान्य दिल्याने, त्यावरून इंग्रजीला विसरून जावे असाही ध्वनितार्थ काढतां येण्यासारखां नाहीं. वर निर्देश केलेले आमचे पूर्वींचे दोन लेख जो 'लक्ष्यपूर्वक' वाचील, त्यास ही गोष्ट सहज दिसून येण्यासारखी आहे. केवळ पोर्तुगीज व इंग्लिश यांच्या शिक्षणांत पोर्तुगीजीला प्राधान्य देण्यांत यावें एवढेंच आमचें ह्मणणे आहे. अर्थात, या शिक्षणांत इंग्रजीला अजिबात फाटा मिळावयाचा, व तदनुसार वरील फायद्यास आह्मी मुकावयाचे, असे गृहीत धरून तद्विषयक जो निषेध प्रदर्शित करण्यात येत आहे, त्याला वास्तविक कारण मुळींच नाहीं.

दुसरी गोष्ट अशी कीं, हे जे फायदे दाखवण्यांत येतात, ते इंग्रजीच्याच द्वारे मात्र मिळतील व पोर्तुगीजीच्या द्वारें ते – निदान त्यांपैकीं बरेच–मिळूं शकणार नाहींत असें नाहीं. पोर्तुगेज वाङ्मयाचे पुरें अवगाहन ज्यांनी केले असेल (आज ते आपल्यापैकी फार थोड्यांनी केले आहे, किंबहुना मुळीच

कोणी केलेलें नाहीं, असें ह्मटलें तरी चालेल!) त्यांना या गोष्टीचे यथार्थत्व सहज कळून येईल. किती झाले तरी ती युरोपियन भाषा आमच्या मराठीच्या मानाने तर तिची पायरी फारच पुढें आहे. अशा स्थितीत, आमच्या ज्या गरजा मराठीने भागवण्यासारख्या नाहींत, त्यांपैकी, इंग्रजीचें अवलंबन केलें नाहीं असें मानले तरी, बऱ्याच पोर्तुगीजीच्या ज्ञानाने भरून निघण्यासारख्या आहेत. अर्थात, तितक्या मानाने इंग्रजीकडील आमचे लक्ष्य कमी होण्यास हरकत नाही हें उघड आहे.

तिसरी गोष्ट अशी कीं, आतांच्या आमच्या शिक्षणपद्धतीच्या नव्या मांडणीने भावी कालांतली नूतन परिस्थिति निर्माण करण्याचा उपक्रम आपण करीत आहोत. भावी कालच्या इष्ट परिणामांस अनुसरून आजच्या शिक्षणपद्धतीचे स्वरूप आपण ठरवीत आहोंत. अर्थात, पूर्वी अमूक अमुक कालीं अगर आता सुद्धां, (सध्याच्या अगर पूर्वींच्या दूषित शिक्षणपद्धतीने दिल्या गेलेल्या) पोर्तुगीज शिक्षणाचे आह्मी आज सांगतों तें परिणाम कसे दिसून आले नाहीत असा प्रश्न करण्यांत अर्थ नाहीं.

असो. तर एवढा खुलासा करून आता वरील आक्षेपाच्या विचारास सुरूवात करू. या आक्षेपांचे अर्धे अधिक समाधान वरील खुलाशांत होत आहेच. तथापि *'घालावी ती खरी ।। गांठी धुरेसवें बरीं ।।'* या उक्तीस अनुसरून, जर सर्व काही काम इंग्रजीने भागतें, तर मग तीच एक पसंत कां करूं नये? त्या कामीं आणखी पोर्तुगीजीचे लचांड मध्यें का? बरे; तेही असले तरी निदान इंग्रजीला अग्रस्थान तरी द्यावयाचें? तेंही नको याचा अर्थ काय? अशी आशंका सहजच मध्ये उपस्थित होण्याचा संभव आहे व हीच काय ती या प्रकरणांतील मुख्य व वादग्रस्त बाब आहे.

इंग्रजीच्या ज्ञानापासून एकराष्ट्रीयत्वाचे बीज वृद्धिंगत होतें हा सगळ्यांत महत्त्वाचा फायदा आहे व त्यापुढें बाकी सगळे कमी दर्जाचे आहेत असें खुद्द आमच्या आक्षेपकांचेच ह्मणणें आहे. तेव्हा राष्ट्रीयत्वाच्या बीजाच्या वृद्धीचा हा मुख्य फायदा इंग्रजीच्या ज्ञानापासून निदान आह्मां गोमंतकस्थांस– जर होत नसला, आणि पोर्तुगीजीच्या ज्ञानानें तो होत असला, तर त्याकरिता पोर्तुगीजीस अग्रस्थान देऊन, बाकी फायदे कमी दर्जाचे असल्याने त्यांस

प्रसवणारे इंग्रजी भाषाशिक्षण दुय्यम दर्जाचे मानणाऱ्या आमच्या मतास, या आक्षेपकांच्या (त्यांच्याच विचारसरणीप्रमाणे) दुजोराच मिळाला पाहिजे हे उघड होय.

वस्तुत: आज हिंदुस्थानांत वृद्धिगंत होणारे राष्ट्रीयत्वाचें बीज हें (ज्याविषयी आजचा हा वाद आहे, त्या) इंग्रजी 'भाषाज्ञाना' पासून मुळीच उत्पन्न झालेलें नाही. आणि इंग्रजीच्याच द्वारे ते वृद्धिगंत होत आहे असेंही नाही. इंग्रजी शिकेलेल्या अव्वल इंग्रजीतील सुशिक्षितांनी, युरोपांत प्रसार पावलेल्या राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पना इंग्रजी वाङ्मयातून उचलल्या (इतर भाषांतील वाङ्मयांतूनही त्या उचलतां आल्या असत्या); व स्वकीय परिस्थितीस योग्य अशा स्वरूपांत त्यांचा विकास केला. या विकासाला नंतर इंग्रजीची फारशी जरुरी न लागतां मुख्यत्वेंकरून देशीभाषांतूनच त्या प्रसार पावल्या व पावत आहेत. आणि त्यांचेच परिवर्तन गोमंतकांत होऊन आजची ही जागृति दिसून येत आहे. इंग्रजी भाषेच्या ज्ञानाशिवाय स्वतंत्र रीतीने (विशेषत: गोमंतकांतील) हें कार्य घडून यावयांचे आहे. कारण, समाजाच्या कानाकोपऱ्यांत सुद्धां प्रसार पावावयाच्या कल्पना देशभाषांशिवाय प्रसृत होणें अशक्य होय.

या देशभाषा आतां वरील कल्पनांनी अलंकृत झाल्या आहेत आणि त्यांच्यांतून दिसणारे या कल्पनांचे विकसित स्वरूप हें (इंग्रजींतील भिन्न-परकीस्वरूपापेक्षा) आपल्या समाजाच्या परिस्थितीस-त्याच्या स्वत्वसंपन्नतेच्या योगाने-जास्त जुळेसें झालें आहे. यामुळें आज हिंदुस्थानांत राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेच्या वृद्धीकरितां इंग्रजी भाषेची जरुरी नाहीं. हे केवळ आह्मीच ह्मणतों असें नाही, तर महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीय शिक्षणाच्या पुरस्कर्त्यांचेही मत बहुतेक असेच आहे.

खुद्द महाराष्ट्रांत जर इंग्रजी भाषेचें पूर्वीचे महत्त्व आतां कमी मानण्यांत येत आहे, तर (राजकीय भिन्न परिस्थितीमुळे) महाराष्ट्राइतकाही इंग्रजीचा उपयोग ज्यांना नाही, त्या आह्मीं, या भाषेच्या शिक्षणास कितपत महत्त्व द्यावे याचा विचार करायला नको काय?

चीनजपानसारख्या देशांत इंग्रजी भाषा सक्तीची ठेवलेली असली,

तरी स्वत:च्या राजभाषेहून वरच्या पायरीवर तिला बसवलेलें नाही हे लक्ष्यात ठेवलें पाहिजे. इतर अनेक (कमी दर्जाच्या) फायद्यांकरितां तसा प्रकार तेथें केलेला आहे, आह्मांलाही पण हे फायदे कांही नाकबूल नाहींत. व ह्मणूनच दुय्यम दर्जानें इंग्रजीचे शिक्षण देण्याच्या विरुद्ध आह्मी नाहींत हे वर सांगितलेच आहे.

तात्पर्य, इंग्रजी भाषेच्या ज्ञानाचा आजच्या आमच्या एकराष्ट्रीयत्वाच्या वृद्धीशी संबंध नाही हे दिसून येईल (निदान गोमंतकांत दिसून येईल) आतां पोर्तुगीजीचा असा संबंध आहे की काय याचा विचार पुढील खेपेस करू.

(बुधवार, दि. ९ एप्रिल १९१३)

मराठीची गळचेपी

प्राथमिक शिक्षणाचा नवा कायदा सरकाररीत्या प्रसिद्ध होऊन त्याची अंमलबजावणीही सुरू झाली आहे. सदर कायद्याच्या २० व्या कलमाचे पोर्तुगीज प्राथमिक शिक्षणाच्या कोणत्याही सरकारी शाळेंत शिकू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे कमाल वय १४ वर्षांचे ठरवण्यात आलें आहे. ह्मणजे ज्यांना सरकारी प्राथमिक शिक्षणाचा फायदा घेण्याची इच्छा असेल त्यांनीं१५ वे वर्ष लागण्यापूर्वी तो आपला हेतू तडीस नेला पाहिजे.

उपरोक्त कलमाच्या बुडाशी कसलेंही संयुक्तिक कारण असलें तरी ते कलम हिंदु विद्यार्थ्यांना विघातक आहे, यांत संशय नाही. ख्रिस्ती विद्यार्थी अल्पवयांतच पो. प्राथमिक शिक्षण घेत असल्यानें वरील वयोमर्यादा त्यास साहजिकच जाचक होत नाही. पण हिंदु विद्यार्थ्यांना इतर भाषांपूर्वी मराठी भाषेचें शिक्षण आधी घ्यावयाचें असल्यानें व मातृभाषेच्या शिक्षणांतच त्याकडून उपरिनिर्दिष्ट वयोमर्यादेचें उल्लंघन होत असल्याने, तें कलम विशेषत्वें हिंदूंनाच बाधक होत असल्यास नवल नाहीं.

मुलांमुलींना एकत्र शिक्षण देण्याच्या पद्धतीने सदर कलमाला जन्म दिला असेल, अथवा प्राथमिक शिक्षणाचें काम स्त्रियांकडेही सोपविले जातें ह्मणून त्याची उभारणी झाली असेल पण गोष्ट खरी कीं, उपरोल्लेखित कलम मराठी शिक्षणप्रसारास आळा घालण्याच्याच उद्देशानें अवतरलें आहे,असा हिंदूंचा समज झालेला आहे. आणि मराठी शिक्षणप्रसारावर त्या कलमाच्या अमलबजावणीने घडून येणाऱ्या भावी परिणामाकडे नजर फेकली तर तो समजही अवास्तविक नाहीं असेंच ह्मणावें लागते.

गोमांतकांत मराठी शिक्षण प्रसाराला सरकारचें सहाय्य नाही. तेथील सर्व मराठी विद्यालयें केवळ हिंदूंनी आपल्या स्वार्थत्यागाने स्थापन केली असून, त्यांच्याच मदतीने ती चालू आहेत. नाही ह्मटल्यास पोर्तुगीज-मराठी अशा मिश्र शिक्षणाच्या सोई वाळपै, सांखळी, फोंडे, दाबाळ, केपें व काणकोण येथे आहेत. परंतु त्या विद्यालयांत मराठीपेक्षा पोर्तुगीज शिक्षणासच विशेष महत्त्व देण्यांत येत असल्याने, त्यांचा उपयोग मराठी शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याचे कामीं जवळ जवळ कांहींच होत नसतो, असें विधान करण्यास हरकत नाही, ह्मणजे, मराठीला हिंदूंच्या स्वार्थत्यागपूर्वक करण्यांत येणाऱ्या मदतीचा आधार नसता, तर तिने केव्हांच 'राम' ह्मटला असता!

मराठीला सरकारी प्रोत्साहन नाहीं ते नाहींच; उलट वयोमर्यादेची अनावश्यक भानगड उत्पन्न करून सरकारने तिची गळचेपी करण्याचें यज्ञकंकण बांधावें हे अन्याय्य व 'हमकरेसो कायद्या'चें निदर्शक होय. हिंदूंनी सदर कलमाला मूठमाती दिली जाण्यासाठी प्रयत्न करणें अत्यंत जरूर आहे. येथील राष्ट्रीय जागृति मराठी शिक्षणावर अवलंबून आहे, हा सिद्धांत दृष्टिआड न करता, गोमांतकीय हिंदुजनता सनदशीर मार्गांनी सदर कलमाच्या कच्छपीं लागेल असा आमचा कयास आहे. कारण प्रस्तुत विषयाचा संबंध प्रत्यक्ष आमच्या राष्ट्रीय अस्तित्वाशीं निगडित झालेला आहे.

(गुरुवार, दि. ९ जुलै १९३१)

गोव्यांत मराठीविषयीं अनास्था

गोमंतकाची मातृभाषा कोणती? कोंकणी की मराठी? हा प्रश्न तूर्त बाजूस ठेविला तरी आज मराठीशिवाय निर्वाह नाही असे व्यवहारांत हरघडी पाहण्यास सापडते.

नित्याचा हिशेब व पत्रव्यवहार यां सारख्या बाबींत असो किंवा प्रगल्भ प्रकारचे लिखाण करण्याच्या बाबतींत असो, मराठीचा आश्रय केल्याशिवाय विशेषत: आज बहुसंख्य हिंदूंचे चालत नाहीं.

त्याचप्रमाणे पाश्चात्य भाषांत पारंगत नसलेल्या वाचकांस आपली वाचनाभिरुचि तृप्त करण्यासाठी मराठी वाङ्मयाकडेच धाव घ्यावी लागते.

असें असले तरी नेहमीच्या प्रचारांत कोकंणी भाषा बोलण्यांत येत असल्याकारणानें, मराठी भाषणांच्या अभावामुळे राहिलेले न्यून मराठी भाषेच्या सर्वांगीण परिज्ञानाच्या पूर्ततेस बाधक झाल्याशिवाय राहत नाहीं. व कोकंणी भाषेची लिपि व ग्रंथ संपत्ति अत्यल्प असल्याकारणानें त्या भाषेचा पुरस्कार करणाऱ्यांस लिहिण्या-वाचण्याच्या कामी मोठीच पंचाईत पडते आणि मराठी, पोर्तुगीज किंवा इंग्रजी या भाषांतील उसनवट घेतलेल्या शब्दांनी कोंकणी भाषेंतील शब्दांची उणीव भरून काढावी लागते.

अशा दुहेरी परिस्थितींत गोमंतकीयांस विशेष आदरणीय भाषा कोणती असा प्रश्न निघाल्यास ती मराठी भाषाच होय अशी तोंडी कबुली देण्यास कोणासही संकोच वाटत असल्यास प्रत्यक्ष व्यवहारच त्या विषयींची खात्री पटवीत आहे.

खुद्द कोंकणी भाषेचे पुरस्कर्ते सुद्धा उत्तम मराठी लेखक असून मराठी भाषेच्या वळणावरच ते कोंकणी भाषेंत ग्रंथनिर्मिती करीत असतात. ह्यावरून, कोंकणी भाषा ही गोमंतकीय मातृभाषा ह्मणून लेखनप्रचारांत आलीच पाहिजे असा आग्रह करणाऱ्यांनी, कोंकणी भाषेचा उत्कर्ष होण्याकरितां तिला मराठी भाषेचें साहचर्य आवश्यक आहे हे विसरून चालणार नाही.

मराठी भाषेचा प्रचार व प्रसार गोमंतकांत बराच प्राचीन कालापासून

सुरू झाला असला पाहिजे. असे, गोमंतकीय कवि व लेखक यांनी त्या काली प्रसिद्ध केलेल्या लिखणावरून अनुमान करितां येते.

गेल्या ५०/७५ वर्षांत सुद्धां हा मराठी भाषेचा व्यासंग वामन पंडित, मोरोपंत, रघुनाथ पंडित इत्यादी कवींच्या कविता चार असामी जमून वाचण्याच्या, त्यांचा अन्वय व अर्थ जुळविण्याचा प्रघात सुरू होता. त्या काळीं मराठी भाषेचा व्यासंग बऱ्याच प्रमाणांत होत असे व त्यामुळे मराठी भाषेचा अभ्यास सहज पण आस्थापूर्वक करण्यात येत होता.

सध्या, गोव्यांतील बहुतेक वाचकांची मजल कादंबऱ्या, नाटके वगैरे करमणुकीच्या पुस्तकांपर्यंत बहुधा जात असल्याकारणाने मराठी भाषेचा खोल अभ्यास करण्याकडे तूर्तच्या बहुसंख्य वाचकांची प्रवृत्ति दिसत नाहीं, असे विधान करण्यास संकोच वाटत नाहीं.

अशा परिस्थितीत, पोर्तुगीज शिकणाऱ्या हिंदू विद्यार्थ्यांस ठराविक वयानंतर पोर्तुगेज सरकारी शाळांत घेण्याचा मज्जाव झाला असल्यानें मराठीचा अभ्यास पुरा होण्यापूर्वीच मराठी शाळांतून मुले काढून पोर्तुगीज शाळांत घालावीं लागतात, ह्मणून मराठी भाषेचा प्राथमिक अभ्यास करणें देखील आज मुष्कील झाले आहे.

ह्मणून सुटीच्या वगैरे फुरसदीच्या वेळांत शक्य त्या रीतींने उत्तम मराठी पुस्तकें विद्यार्थ्यांकडून वाचविण्याचा उपक्रम शक्य त्या मानानें करून मराठी भाषेचा व्यासंग वाढण्याविषयीं आस्थापूर्वक प्रयत्न करण्याकडे गोमंतकीय महाराष्ट्रभाषाभिमान्यांनी उपेक्षा करणें हितावह होणार नाही.

(गुरूवार, दि. १२ जुलै १९३४)

कोंकणी, मराठी व हिंदी

तूर्तच्या स्वदेशी चळवळीची पाळेंमुळे खोल पसरून गेल्यापासून दीर्घविचारी हिंदी ख्रिस्ती लोकांस आपल्या सद्य:कालीन व भावी

अवस्थेसंबंधाचे धोरण आखण्याची जाणीव तीव्रतेनें भासूं लागली आहे. स्वत:स दुय्यम युरोपियन समजण्याविषयींची दृष्टि बदलून हिंदी या नावांखाली येणाऱ्या एकंदर गोष्टीकडे आपलेपणानें पाहाण्याची बुद्धिही पण अवेळीं झाली तर त्यांस सुचूं लागली हे मात्र खरे.

ह्या अनुरोधानें, आज आपला निर्वाह अगदी पोर्तुगेज, इंग्रजी वगैरे पाश्चात्य भाषांवर करणाऱ्या ख्रिस्ती लोकांस त्या भाषा परकी असल्याचें उमजू लागले आहे. व त्या ऐवजी दुसऱ्या देशी भाषा व्यवहारांत आणल्या जाव्या असें त्यास आस्थापूर्वक वाटूं लागलें आहें, परंतु ती भाषा कोणती असावी, ह्यासंबंधी ते करीत असलेला वाद लक्ष्यांत घेण्याजोगा आहे. काही ख्रिस्ती प्रतिपादन करितात कीं, गोमांतकांत कोंकणी भाषा लिपिबद्ध करावी व तिचा उपयोग करावा, तर कोणी ह्मणतात की, स्वत:ची लिपि व वाङ्मय नसलेल्या कोंकणी भाषेस नव्या वाङ्मयाने व लिपीने सजविण्याचे प्रयत्न करण्यापेक्षा विशालवाङ्मयी हिंदी भाषाच गोमांतकांत रूढ केली जावी.

हिंदी भाषेच्या प्रचारास पुष्टिकारक असें समर्थन दाखवितांना त्या भाषेचे पुरस्कर्ते सांगतात की, एका काळी सबंध हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय भाषेचा मान पावण्यास लायक असलेल्या हिंदी भाषेचा गोमांतकीयांनी अवलंब केल्यास एक राष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टींने गोमांतकास अखिल हिंदुस्थानशी निगडित करण्याच्या कामी हिंदी भाषेचा उपयोग होईल.

गोमंतकाची भाषा कोंकणी की मराठी ह्या विषयी सध्या वाद चालू असून, उभय भाषांचे पुरस्कर्ते आपआपल्या मतांचे प्रतिपादन करीत असतात. इतक्यांत, गोमांतकांत हिंदी भाषा वहिवाटली जावी असें सांगणारे ख्रिस्ती दिसूं लागले आहेत.

ह्मणून गोव्यात हिंदी ही मुख्य भाषा या नात्याने व्यवहारात येईल की काय याविषयी ऊहापोह करणे हाच या लेखाचा मुख्य उद्देश होय. वास्तविक पाहता, आज कित्येकांस आपलें असे काही तरी नवीन मत लोकांसमोर मांडण्याचा मोह कांही केल्या सोडीत नसतो, असें गोव्यांत हिंदी भाषेचा प्रसार करू पाहणाऱ्या नवप्रवर्तक ख्रिस्ती लेखकांकडे पाहून ह्मणावें लागतें.

सभोंवती महाराष्ट्राचा विळखा पडल्याकारणानें गोव्यांत मराठी भाषेचा होत असलेला उत्कर्ष क्रमप्राप्त वाटतो तर गोव्यांत कोंकणी भाषा बोलली जाते ह्मणून ही भाषाच गोमांतकीयांची भाषा समजली जावी असें ह्मणण्यास आधार आहे असें वाटू लागते. परंतु गोव्यांत हिंदी भाषा प्रचारिली जावी असे ह्मणणारे आपले मत कोणत्या आधारावर उभारू शकतात हें मात्र समजत नाही. पाहिजे त्याने पाहिजे त्या ठिकाणीं नव्या भाषेंची निर्मिती करू ह्मटले तर तें तितकें सुलभ नसते. भाषेची विशिष्ट प्रांती स्थापना होण्यास काही तरी बलवत्तर साधनांची आवश्यकता असते.

खुद्द गोव्यांत बोलली जाणारी कोंकणी भाषा असतांही तिचे वाङ्मय वाढवून तिला मोठा दर्जा करून देण्याचें कार्य तिच्या पुरस्कर्त्यांकडून अद्याप झालें नाहीं. मग गोव्यांत अगदीच परकी अशा हिंदी भाषेचा प्रसार करण्याचा नवीन प्रयत्न किती दुर्घट अतएव अशक्य होईल याचा विचार करणें वाचकांवर सोपवितों.

तथापि, हिंदुस्थानची राष्ट्रीय भाषा होण्यास लायक असलेल्या भाषेपासून गोमंतकाने अलिप्त राहावे असेंही ह्या लेखाचें उद्दिष्ट नाही. सांगावयाचे आहे तें हेंच कीं, हिंदीला गोव्यांत अवश्य भावी प्रांतिक भाषेचे महत्त्व आणू पाहणाऱ्याच्या अंगी असा कोणता अधिकार आहे की, तीस गोमांतकीय भाषा बनवावी?

कितीही प्रयत्न केले तरी, हिंदीभाषेप्रित्यर्थ गोव्यांत ते यशस्वी होण्याची चिन्हें दिसत नसून उलट ते प्रयत्न फुकट जातील असेंच वाटू लागतें.

ह्या शिवाय, हिंदीभाषेशी पुष्कळ साम्य असलेल्या मराठी भाषेचा प्रसार गोव्यांत भरभराटीत चालू असल्याकारणानें, मराठी भाषेचा अवलंब केल्यास त्या भाषेच्या द्वारे ख्रिस्ती लोकांचे इकडील हिंदु लोकांशी दळणवळण वाढेल व आर्यसंस्कृतीस पारखे झालेल्या ख्रिस्ती समाजास नववाङ्मय निर्मितीच्या नादीं लागण्यापेक्षा ज्यास्त परिश्रमाशिवाय हिंदी संस्कृतीची द्वारें खुली होतील.

त्याचप्रमाणें, कोंकणी भाषा खुद्द गोमंतकीय असतां मराठीचे अवडंबर का? असें जर कोणीं ह्मटलें, तर त्यास उत्तर हेंच की, कोंकणी व मराठी भाषेंत तफावत ह्मणण्यासारखी नाहींच.

प्रस्तुत विवेचनावरून सिद्ध होते की, गोमांतकीय ख्रिस्ती लोकांनी मराठी भाषेचाच स्वीकार करावा. असे झाल्यास, मराठी भाषेच्या द्वारे त्यास प्राचीन ह्मणून कोंकणी व भावी राष्ट्रीय ह्मणून हिंदी या उभय भाषांचे आकलन करणें सुलभ होईल.

मराठी व कोंकणी

महाराष्ट्राशीं तीनही बाजूंनी संलग्न झाल्यामुळें गोव्यांतील लोकांचा, मराठी भाषेशी पूर्वापर चालत असलेला परिचय– त्या निकटवर्ति प्रांतांतील प्रबल वाङ्मयाच्या वर्चस्वाचा संबंध टाळणे अपरिहार्य होतें ह्मणून असो किंवा व्यापारी दळणवळण चालणें भागच होतें ह्मणून असो– दिवसेंदिवस अधिकाधिक दृढ होण्याची चिन्हे स्पष्ट दिसत आहेत. व हा परिचय दृढतर होण्याचें दुहेरी कारण कोणते? ह्याविषयी विचारपूर्वक चौकशी केल्यास ते पुढील आहे असें कोणासही वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं. एकतर, फक्त कोकंणी भाषेंत सगळें विचार प्रगट करिता येण्याइतकी प्रगल्भता नाहीं, व गोव्यात चालणारी दुसरी भाषा जी पोर्तुगीज ती परकी असल्यामुळे सगळ्यांस तिचें आकलन करिता येणें अशक्य असल्यावरून गोव्यांतील विशेषत: हिंदुलोकांची भिस्त विचारविनिमयाच्या बाबतींत मराठी भाषेवर सर्वथा अवलंबून असणें अगत्याचें आहें व गोमांतकस्थांस अशा रीतीने आवश्यक होऊन राहिलेल्या भाषेचा पद्धतशीर प्रसार होण्यासाठी शाळांचा फैलाव करणें अत्यंत जरूर आहे. ह्या विषयींचा विचार करावा हाच प्रस्तुत लेखाचा उद्देश होय. कोणत्याही भाषेस चिरस्थायीपणा येण्यास दोन गोष्टी पाहिजेत. एक तिचे वाङ्मय व दुसरी, ते वाङ्मय ग्रंथित करून साठविणारी त्या भाषेची विशिष्ट लिपि, या दोनही बाजूनीं पाहतां, मराठी भाषेत, वाङ्मय व लिपि याचे विशिष्टत्व पूर्णपणे दिसून येत आहे असे, ती भाषा लिहिता वाचतां येणारा किंवा नुसता 'श्री गणेशा' गिरविणारा लहान मुलगा देखील

सांगू शकेल. पण, अगोदरच गणेश ह्मणजे वांकड्या सोंडेचा देव! अशा वाकड्यां दृष्टीनें पाहण्याची सवय आमच्या ख्रिस्ति बांधवांस झाल्याकारणानें, मराठीचा श्रीगणेशा गिरविण्याविषयीचा आपला सरळपणा सोडून त्यातील वाङ्मयसंबंधाने उदासीनता दाखवीत आले आहेत व हा वचपा भरून काढण्यासाठी पोर्तुगीज लिपीने लिहिलेल्या कोंकणी भाषेचा प्रसार करण्याकडे प्रयत्नाचा जोर वळवीत आहेत. ह्मणून तूर्त कोंकणी भाषेचाही वाङ्मयदृष्ट्या विचार करणे अप्रांसंगिक होणार नाही.

खरी मातृभाषा जी मराठी तिजकडे दुर्लक्ष होत गेल्यामुळे, पहिल्या प्रथम लहानपणी कानांत पडलेल्या कोंकणी भाषेकडे त्यांचा ओढा होणे स्वाभाविक आहे. हा ओढा ज्यास्त होण्याचे कारण ह्मटले ह्मणजे अर्धकच्ची व पोर्तुगीज शब्द मिश्रित कोंकणी भाषा बोलण्याचा सराव झाल्यानंतर पोर्तुगीज भाषेंत सुलभ प्रकारें प्रवेश होईल असा समज होय. पण हा समज चुकीचा आहे. कां की, कोंकणी भाषा ही अगोदरच कमी संस्कृत किंबहुना प्राकृत या सदराखाली देखील न येण्याइतकी अपुरी व ख्रिस्तिलोकांकडून बोलली जाणारी कोंकणी तर मृत भाषेसारखी ह्मणजे जिच्यावर तिचें जीवन अवलंबून आहे अशा मराठीपासून अलिप्त ह्मणून कोणताच नूतन संस्कार न स्वीकारणारी अशी होऊन राहिली, कोणताही संस्कार होत असेल तर पोर्तुगीज भाषेंतील जशास तसे पण कोंकणी भाषेंतील स्वरांवर उच्चारण्यांत येणाऱ्या शब्दांचा भरणा होय! असल्या अपुऱ्या कोंकणीवरून पोर्तुगीज शिकतानां, ह्या शब्दाचा अर्थ किंवा सामान्य कल्पना दाखविणारें प्रतिशब्द कोंकणीत नसल्यामुळें, नवशिक्यापुढें एक घोटाळा उपस्थित होतो. त्या वेळीं, संस्कारहीन कोंकणी व सुसंस्कृत पोर्तुगीज या दोहोतील तफावत दिसून आली ह्मणजे पहिलींतून दुसरीत संक्रमण करितांना, मध्ये उत्पन्न होणारा घोटाळा काढून टाकण्यासाठी कोकंणी भाषा सुधारली पाहिजे असें त्यांस वाटू लागते. ह्यावरून घेतां येण्यासारखा बोध तो हाच कीं, नेहमी पोर्तुगीज भाषेवर निर्वाह करण्याची प्रौढी मारणाऱ्या लोकांस सुद्धां मातृभाषेची गरज भासू लागते. आणि ते अपुऱ्या कोंकणीवर नवा पेहराव चढवून, तिजवरून पोर्तुगीज शिकण्याची अपेक्षा करितात यावरून असें निघतें कीं, प्रौढ अशा मराठी भाषेच्याद्वारे

पोर्तुगीज भाषामंदिरांत शिरकाव होण्यास मुळींच कठीण जाणार नाहीं. हे केवळ काल्पनिक असल्यावरून संशयात्मक आहे असे कोणासही वाटत असेल तर मराठीवरून उत्तम इंग्रजी शिकतां येते, हे व्यावहारिक उदाहरणच तो संशय घालविण्यास पुरेसें आहे.

वाङ्मयदृष्टीनें पाहूं जातां, गोव्यातील कोंकणी भाषेंतून, मराठी, कानडी, पोर्तुगीज, वगैरे शब्द निराळे काढले तर कोकंणी भाषेतील ह्मणतां येण्याजोगे जे कांही थोडेबहुत शब्द राहतील, त्यांवरून असें दिसेल कीं, ती भाषा ह्मणजे मराठीच्या वळणावर चालत असलेली एक पोटभाषा आहे. ह्मणून मराठीच्या साह्यावांचून तिच्यांत सुधारणा करण्याचे प्रयत्न यशस्वी होण्याची आशा व्यर्थ आहे, असे सिद्ध होते.

ख्रिस्तिलोकांच्या कोंकणी भाषेंत करितां येण्यासारखी एकच सुधारणा ह्मटली ह्मणजे, पोर्तुगीज भाषेंतील शब्दश: भाषांतर केलेली वाक्यें तीत घुसडून *'न हिंदु र्न यवन:'* अशी तिची स्थिति करणें हीच होय. अशामुळे गोव्यांत चालणाऱ्या कोंकणीहून ती निराळी होऊन पोर्तुगीज जाणणाऱ्यांसच ती उपयोगी पडण्याचा संभव आहे.

आतां लिपीच्या दृष्टीने विचार करू लागलों तर कोंकणी भाषेस मराठी लिपीवर अवलंबून असणें योग्य आहे. कोकणींतील सगळे स्वर व उच्चार मराठींत लिहितां येत नाहीत अशी हरकत कोणीही घेईल तर त्यानें असे पाहिले पाहिजे कीं, पोर्तुगीज लिपीत ही अडचण ज्यास्त तीव्र होईल. स्वताची ह्मणून कोणतीच लिपी नसलेल्या कोंकणी भाषेची लिपीसंबंधानें जर अशी दुहेरी खेंचाखेंच होतानां तिचा कल कोणीकडे झुकावा असा प्रश्न निघेल तर तो मराठी कडेच असें त्या प्रश्नाचें एकच पण सरळ उत्तर देतां येण्यासारखें आहे.

कोंकणी भाषेची पोर्तुगीज लिपींत चालणारीं वर्तमानपत्रें वगैरे नाहीत असें नाही पण तींत धड उच्चार नसल्यावरून शद्धलेखनाविषयी पंचाईत उद्‌भवते. आफ्रिकेंतील कांही जाती अवघ्या दोनशें चारशें शब्दांच्या भाषेवर निर्वाह करितात. त्या मानानें. दुधाची तहान ताकानें भागविण्याचे ते एक साधन आहे असें ह्मणतां येईल. व ती भाषा ह्मणजे गोव्यांतील आदि व अंत

नसलेल्या ख्रिस्ती लोकांच्या समाजाचा अंतरंग दाखविणारा एक नमुना आहे ह्या दृष्टीनेंही तीस पाहतां येईल, असो. इतक्या विवेचनावरून कोणासही असें वाटावयास नको की, आमचा कोंकणी भाषेवर कटाक्ष असल्यामुळें आह्मांस तींतील उपयुक्तता दृष्टीस पडत नाहीं. पण वास्तविक प्रकार तसा नसून मराठी भाषेच्या ऐवजी कोंकंणी भाषेचा उपयोग केल्याने तिचा उत्कर्ष होऊन वाङमय वाढेल असें आह्मास बिलकूल वाटत नसून मराठीच्या सहचर्यामुळेच कोकंणी भाषेचा उत्कर्ष होईल, हें कोंकणी भाषेच्या पुरस्कर्त्यांनी लक्ष्यांत ठेवावें असें आह्मीं ह्मणतों.

गोव्यांत कोंकणी भाषा बोलतात ह्मणून लिहिण्यावाचण्याकडे कोंकणीचाच उपयोग करावा ह्या युक्तीवादाचें निराकरण होण्यास इतकेंच पाहिलें पाहिजें कीं, एकंदर गोव्यांतील कोंकणी भाषा एक प्रकारची नसून मालवण सावंतवाडी पासून बोलल्या जाणाऱ्या मराठीचेंच ते एक रूप आहे. ह्मणून स्थानभेदांप्रमाणे ंनिरनिराळी कोंकणी बोलणाऱ्या लोकांत एकात्मता येण्याससुद्धां मराठी भाषेचीच आवश्यकता आहे असे सिद्ध होते. व ती पद्धतशीर शिकविण्यासाठी मराठी शाळांचा प्रसार जिकडे तिकडे झाला पाहिजे हें क्रमप्राप्त होते.

(गुरुवार, दि. ६ मे १९२०)

मराठी भाषा व सरकारचें धोरण

गोमंतकस्थ हिंदुसमाजाची, ह्मणजे पोर्तुगीज सरकारच्या अर्ध्या प्रजेची जन्मभाषा मूळ बालभाषेपासून झालेली असो, किंवा मराठी भाषेचे अपभ्रष्ट रूप पावलेली असो, त्या प्रकरणात शिरण्यांचे आज आपणास कारण नाही. हिंदुसमाज आपले सगळे व्यवहार मराठी भाषेंत करीत असल्यामुळे, व त्याला आपली जन्मभाषा मराठी आहे असें ह्मणण्यांत भूषण वाटत असल्यामुळें, तीच त्याची जन्मभाषा आहे असें धरून चालण्यास सरकारी कांही एक अडचण असू नये. लोकांचे व्यवहार जेणेंकरून सुखांत चालतील,

असें राजकीय धोरण ठेवणें हा राज्यकर्त्यांचा धर्म होय. त्यांतल्या त्यांत लोकसत्ताक पद्धतीनुसार जेथील व्यवहार चालतो, तेथें तर अधिकारीवर्गाचे कर्तव्यकर्म तें हेंच होय, किंबहुना अधिकारीवर्गाचे अस्तित्व देखील तेवढ्याच कार्याकरितां आहे. अधिकाऱ्यांच्या सोईपेक्षा लोकांच्या सोई कशाने होतील, ह्याकडे लोकसत्ताक पद्धतीचा कटाक्ष विशेष असावयास पाहिजें. परंतु खेदाची गोष्ट ही की, आपल्या सरकाराचें धोरण हिंदुसमाजाच्या जन्मभाषेसंबंधाने जसें असावयास पाहिजे, तसेंच तें आहें असे प्रामाणिकपणें कोणासही ह्मणतां येणार नाही, लोकसत्ताक पद्धतीच्या कायद्यानुसार राज्यकारभार चालू झाल्यास आज जवळजवळ दोन वर्षे झाली; समानतेच्या तत्त्वावर कारभार चालविणें हे रिपब्लिकचे ध्येय आहे; आणि हिंदुसमाजाच्या अडचणी काय आहेत, हें बऱ्याच वर्षांच्या सहवासानें ज्यांस पक्कें माहीत होतें, असे गृहस्थ प्रांताधिपत्य भूषवीत आहेत; इतके असतांही हिंदुसमाजाची मराठी प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीत जी आबाळ चालली आहे ती नामशेष–नव्हे हलकी करण्याचे प्रयत्न कितीसे झाले, असा कोणी प्रश्न केला, तर गोवा सरकाराला लाजेनें खालींच मान घालावी लागेल. उच्च दुय्यम प्रतीचें शिक्षण हिंदुसमाजाला, त्याची जन्मभाषा जी मराठी तींतून मिळणे वाजवी होते; तथापि तितकें सोडले तरी प्राथमिक शिक्षण मराठींतून मिळण्यास कोणतीच हरकत असू नये. इंग्रजी अमलांत लोकसत्ताक पद्धती चालू नसतांही, अनेक देशी भाषांनी गजबजलेल्या समाजाला, ज्यांच्या त्यांच्या भाषेतून शिक्षण देणे ह्मणजे मोठ्या त्रासाचे व खर्चाचे काम असतांही, इंग्रजसरकारानें प्राथमिक शिक्षण ज्याच्या त्याच्या जन्मभाषेंतून मिळण्याची सोय केलेली आहे. पोर्तुगीज सरकाराच्या सुदैवानें गोव्यात स्थानिक भाषा काय ती एक मराठी. अर्थात सरकारी भाषा जी पोर्तुगीज, तिला एकट्या मराठीच्या हातांत हात घालून फिरण्यास तिरस्कार येण्याचें कारण नाहीं. देशी भाषेला एका बाजूला झुगारून तरवारीच्या जोरावर राज्यकर्त्यांची भाषा पुढें सरसावली, तर लोकांच्या मनोवृत्तींत कोणत्या विकाराचें प्राबल्य होतें, ह्याचा अनुभव स्पेन देशीय राजाच्या अल्पकालीन अमदानीत पोर्तुगीज भाषेस बराच आला आहे. असें असतां ज्या प्रकारावरून राज्यकर्त्यांस 'माध्यान्हींचे सैतान' असलीं

निंदाव्यंजक विशेषणें लावण्यास संकोच वाटला नाही त्या पोर्तुगीज भाषेनें देशी भाषेचा उत्कर्ष करण्याऐवजी तिला मागे खेचण्यांत शक्ती खर्च करावी, हें विचारी लोकांस चमत्कारिक वाटेल, यांत संशय नाही. दूध हें मृत्यूलोकीचे अमृत असलें, तथापि त्यात मासे जिवंत राहू शकत नाहींत, ही गोष्ट राज्यकर्त्या लोकांस कदापि नाकबूल करतां येणार नाहीं. मग तशा सारख्या स्थितींत ज्या लोकांची तळमळ चालली आहे, त्या हिंदू लोकांची तृप्ति समतातत्त्वावर लक्ष देऊन गोवा सरकार अद्यापि कां करीत नाहीं? प्रस्तुतच्या अस्वस्थतेंत शिक्षणाच्या बाबतींतल्या गैरसोई दूर करण्यास सरकारास सवड नाहीं असें ह्मणावें, तर हल्लींच्या हल्ली नवीन काबिजादींत पोर्तुगीज शिक्षणाच्या किती तरी नव्या शाळा स्थापन झाल्या आहेत. मग हिंदु लोकांना जरूर असलेल्या मराठी शिक्षणाच्या बाबतींत सरकारला इतका व्यामोह का उत्पन्न व्हावा, ह्याचा उलगडा आह्मांस होत नाही. मागे, नवीन राज्यपद्धतीच्या सुरूवातीस, राजपक्षीय लोकांनीं रिपब्लिक विरुद्ध खोट्यानाट्या बातम्यांनी लोकमत आपल्या बाजूस वळविण्याचा प्रयत्न चालविला होता, त्या वेळी हिंदुसमाजानें वस्तुस्थितीचे यथार्थ ज्ञान करून घेऊन लोकसत्तेच्या बाजूस राहावें एतदर्थ, गोवासरकाराने मराठी भाषेस जवळ केले होते हें वाचक विसरले नसतील. आणीबाणीच्या वेळी जिचा चांगला उपयोग झाला, व भावी कालांतही होईल असा पूर्ण भरवसा आहे. तिचा, कार्यभाग उरकल्यावर लागलीच विसर पडावा हे फार वाईट आहे. माजी जुलमी राजवटींत ज्याप्रमाणे हिंदुसमाजाला साफ सांगण्यात येत असे की ''बाबांनो! तुह्मी बादशाहीचे राजनिष्ठ प्रजानन असलां आणि कायदेशीर व्यवहार करण्याची मुभा तुह्माला असली. तथापि जुन्या काबिजादींत धार्मिक उत्सव करण्याची मोकळीक तुह्माला केव्हांही मिळणार नाहीं.'' अशा मासल्याचें साफ उत्तर मराठी भाषेसंबंधानें आजच्या राजपद्धतीनें देण्यास कां लाजावें, हें कळत नाहीं. मराठी भाषेसंबंधाचे धोरण राजसत्ताक पद्धतीस पूर्णपणे साजेल, असे आहे, तर उत्तरदेखील तसेच– एकसत्ताक पद्धतीस अनुरूप असें सांगण्यास शरम ती कसली? राष्ट्रीय वाचनालय ह्मणवून घेणाऱ्या संस्थेंत मराठी वाचनाची सोय करण्यांत थोडी रक्कम खर्च करा, अशी रास्त मागणी पुढें

आली असतांही, मोटार, बायसिकल असल्या अनावश्यक गोष्टींत हजारों रुपये उडविण्यांत जर संकोच बाळगिला नाहीं, आपणास अवश्य वाटस असलेले प्रकार लोकमताची पर्वा न करितां करण्यास जर मागें पुढें पाहिले नाही, तर वरच्यासारखे बेगुमानपणाचें उत्तर देऊन मराठी शिक्षणेच्छु जनांची निराशा करण्यांत शिष्टाचार तो कशाला पाहिजे?

(बुधवार, दि.२१ मे १९१३)

मराठी भाषेचें दुर्दैव

डॉ. कौसेर द कोस्त ह्यांच्या हातांत अधिकारसूत्रें आली. त्या वेळी, राजसत्ताक पद्धतींतील अनेक जुलमी कायद्यांनी गांजलेल्या हिंदुसमाजानें ज्या अनेक आशा मनांत धरल्या, त्यांत आपणाला मराठी भाषेचे निदान प्राथमिक शिक्षण तरी सरकारमार्फत देण्यांत येईल, ही एक होती. हिंदुसमाज हें गोवासरकारचें अर्धे शरीर असून त्याची जन्मभाषा मराठी भाषा आहे ही गोष्ट महशूर होती. अर्थांत त्यास पुढें कोणत्याही भाषेंतून शिक्षण मिळणार असलें, तथापि त्याचा आरंभ मराठीद्वारांतूनच होणें रास्त होतें. हिंदुसमाज इतरांबरोबर सरकारतिजोरीची भरपाई करीत असतां प्राथमिक शिक्षण मराठींतूनच मिळत नाही असें पाहून त्याने त्याच कामानिमित्त दुसऱ्यानदां खिशांत हात घालावा, हा एक ढळढळीत अन्याय होता. तो ह्या नवयुगांतील पहिल्या सुभेदार साहेबांच्या हातून खचित नामशेष होईल, अशी हिंदुसमाजाने आशा करणें अगदीं साहजिक होतें. परंतु खेदाची गोष्ट ही कीं हिंदुसमाजानें मनोभूमींत लावलेल्या वरील आशेत डॉ. साहेबांनी आरंभासच खणून काढण्यास सुरूवात केली. कारकिर्दीच्या सुरवातीस गव्हर्नर साहेबांनी पहिला दौरा काढला, त्या प्रसंगीं नवीन काबिजादींत ज्या ज्या ठिकाणी ते गेले तेथें तेथे हिंदुसमाजानें त्यांपाशी पहिली मागणी केली, ती मराठी शाळांची वाढ ही होती. ह्या विनंतीस उत्तरादाखल साहेब बहादुरांनी जी अनेक भाषणें केली ती साररूपानें एकसारखीं होती, 'नवीन काबिजादींत शिक्षणप्रसार जास्त प्रमाणावर झाला

पाहिजे, हे ह्मणणें मला पसंत आहे. तुमच्या विनंती अगोदरच मी वरिष्ठ सरकारापाशी नवीन शाळांची मंजुरी मागितली आहे. आणि त्या थोड्याच दिवसांनी उघडलेल्या तुह्मांस दिसतील. परंतु तुह्मीं मराठी शिक्षण ह्मणून जे ह्मणतां, त्याचा अर्थ माझ्या ध्यानांत येत नाही. तुह्मी पोर्तुगीज नागरिक आहां, आणि पोर्तुगीज रिपब्लिकाची भाषा पोर्तुगीज आहे असे असतां तुह्मी तीज व्यतिरिक्त भाषेबद्दल इतका आग्रह दाखवावा, हे बरोबर नाही. मनुष्यसमाजाच्या अनेक भाषांपैकी एक भाषा अशी दृष्टीनें तुह्मीं पाहिजे तर मराठी खुशाल शिका. पण अभिमानपूर्वक शिकावयाची भाषा काय ती एक पोर्तुगीजच होय.' अशा आशयाचें उत्तर हिंदुसमाजास मिळालें. त्या प्रसंगी तो जरा विरमल्यासारखा झाला होता, तरी सर्वस्वी निराश झाला नव्हता. विनंतीअर्जांतील मुद्यांचा शांत मनानें विचार केल्यावर साहेबबहादुराचें मत खचित बदलेल, अशी त्यांस पक्की खात्री होती. कोणत्याही समाजाला प्राथमिक शिक्षण त्याच्या जन्मभाषेंतून मिळालें पाहिजे हे तत्त्व नाकबूल करतां येणें कठीण आहे; ह्मणूनच शेजारच्या इंग्रजी अमलांत त्या त्या प्रांतिक भाषेंतून प्राथमिक शिक्षण देण्याची वहिवाट ठेविलेलीं आहे, हे गव्हर्नर साहेबांस अज्ञात असेल, असें कोणासही वाटलें नव्हतें. किंबहुन साहेब मजकूर मराठी संबंधाने इतका दुराग्रह धरतील, अशीं कल्पनाही नव्हती. परंतु दुःखाची गोष्ट ही कीं, हिंदुसमाजाची कल्पना ह्या बाबतींत सपशेल चुकली. गव्हर्नर साहेबांनी मराठीची एकदेखील नवी शाळा स्थापन केली नाही. उलट पोर्तुगीज तीन इयत्ता झाल्याखेरीज मराठी शिक्षण घेतां कामा नये, असा ठराव काढून लोकांस चकविलें. हिंदुसमाजाच्या खटपटीनें ह्या ठराव पुढे माघार घेण्यांत आला, हें खरें तरी तितक्यावरून साहेबबहादुरांच्या मनांतील मराठीचा द्वेष लोपला जातो, असें नाहीं. आणि तितक्यानें कोणाची खात्री झाली नसेल, तर त्याने पाठशाळेंतील मराठी प्रोफेसरांच्या जागेचं जे प्रकरण रखडत पडलें आहे त्याकडे जरा नजर द्यावी, अशी आमची सूचना आहे. एकभाषा हें एकराष्ट्रीयत्वाचें एक अंग आहे. हे कोणीही नाकबूल करणार नाही. पण ह्मणून हिंदूंच्या जन्मभाषेच्या गळ्यास नख लावण्याचे पातक अधिकाऱ्यांनी केलेच पाहिजे असें कोणी ह्मणणार नाही. राजकीय बाबतींत

हिंदुलोक पोर्तुगीज नागरिक होऊं शकतील, नव्हे तसे आहेत, हें खरें. तथापि धार्मिक, व्यावहारिक वगैरे प्रकरणांत ते पोर्तुगीज होणे कधीही शक्य नाहीं. मेजर फेर्नांद लेयाल ह्यांच्या भाषेंत सांगावयाचे ह्मणजे हिंदुलोक जोंवर नेटीव ख्रिस्त्यांसारखे क्षुद्र स्वार्थास वश होऊन धर्मांतर करणार नाहीत तोंवर त्याचें राजकीय खेरीज करून इतर व्यवहार ज्या भाषेंत चालतात ती मराठी भाषा त्यांना अंतरणें अशक्य आहे. मग अशा प्रकारें हिंदुत्वाशीं निगडित झालेली मराठी भाषा, एकराष्ट्रीयत्वाच्या सबबीवर असो; किंवा जेंतीयुस (रानटी) च्या भ्रष्ट भाषेचा संपर्क सोवळ्या पोर्तुगीज करण्यास न व्हावा एतदर्थ असो, हिंदूच्या मनोभूमींतून उपटून काढणे अधिकाऱ्यांस कसें शक्य होईल? अशानें हिंदुसमाजाच्या आशाभंगाबरोबर आपल्या लौकिकाचीही हानि झाली, हें अपेश मात्र गव्हर्नरसाहेबांच्या पदरांत पडणार.

तें कसेंही असों. हिंदुसमाजास प्राथमिक शिक्षण ज्या भाषेंतून मिळणें रास्त होते. त्या मराठी भाषेच्या शाळांची वाढ करण्याची आठवण नव्या शाळा स्थापन करतेवेळीं गव्हर्नर साहेबांस झाली नाही हे मराठी भाषेचे दुर्दैव नाही तर काय? हिंदुलोकवस्तीच्या नवीन काबिजादींत अमूक नवीन शाळा स्थापून आपण हिंदुंच्या शिक्षणविषयक आकांक्षा अंशत: पूर्ण केल्या, अशी जर गव्हर्नर साहेबांनी आपल्या मनाची समजूत घातली असेल तर ती चुकीची होय, असे आह्मी स्पष्ट ह्मणतों. हिंदू मुलांस जरूर असलेल्या मराठी शाळांची वाढ जोंवर होणार नाही, तोंवर शिक्षण प्रसाराच्या बाबतींत हिंदुसमाजाकडून धन्यवाद मिळेल अशी अपेक्षा साहेबबहादुरांनी धरू नये. इतकें सुचविण्याची आह्मी परवानगी घेतों.

(बुधवार, दि. ३० जुलै १९१३)

''गोमंतकीय नागरिक हो स्वस्थ बसूं नका! उठा
व ग्रासूं पाहणाऱ्या संकटाचा धुव्वा उडवून या...
तरच तुह्मी जगाल...

उठा! नागरिक हो उठा! सनदशीर मार्गाने कर्तव्य
बजावून सरकारला जिवंतपणाची जिवंत साक्ष
जिवंत रितीनें पटवा.

स्वस्थ बसूं नका! शुभस्य शीघ्रं...''

''भांडवल, शेतकी व इतर उद्योगधंदे, कसब
आणि मालाची विपुलता हे आपल्या संपत्तीचे
झरे आहेत. आपली स्थिती पराधीन हातांत
नाही, तथापि आपल्या हातांत जेवढें आहे तेवढें
तरी आपण मनापासून केलें पाहिजे... आपला
गोमांतक आळस टाकून खडबडून जागा होईल
तर उद्योगाच्या जोरावर त्याला सर्व काही करिता
येईल. उद्योगं पुरुष लक्षणम्.''

आर्थिक अग्रलेख

शेतकी खाते व जनता

सांपत्तिक सुधारणेची दिशा

(१) धान्याची पैदास

गेल्याच्या मागील अंकी सांगितल्याप्रमाणे, आमच्या आयातनिर्यात व्यापाराचे आंकडे लक्ष्यांत घेऊन, त्यांच्या आधारें आमच्या सांपत्तिक सुधारणेची रूपरेखा आता आह्मांस काढावयाची आहे. आणि या बाबतींत, सदर लेखाच्या शेवटीं दर्शविलेलें धोरण पुढें ठेवून, काय काय आह्मांस करता येण्यासारखे आहे याची सामान्य दिशा वाचकांसमोर मांडावयाची आहे.

या दृष्टीनें विचार केला असतां पहिल्याप्रथम लक्ष्य देण्यासारखी गोष्ट ह्मटली ह्मणजे धान्याची पैदास ही होय असे प्रस्तुत रिपोर्टावरून दिसून येते. कारण, परदेशाहून येणे येणाऱ्या एकंदर मालामध्ये सर्वांत जास्त किंमतीचा माल हाच होय. विशेष खुलाशाकरितां त्याचे आकडे खाली दिले आहेत:-

तांदूळ	२११९	हजार
गहूं	२१८ ।।	,,
गहू (पीठ)	४७ ।।	,,
चणे	१६३	,,
जोंधळा	५५ ।।	,,
तीळ	२०	,,
नाचणी	१२।।	,,
जव	३	,,
इतर धान्यें	७७	,,

जमा २७१६ हजार

वरील आकड्यांत येथून अन्य ठिकाणी झालेली निर्गत वजा धरतां थोडासा फरक पडेल हे खरे; तथापि तोही जमेस धरला तरी निदान २५ लाख

रुपयांची रकम निवळ धान्याप्रित्यर्थ सालोसाल आह्मांस परदेशी पाठवावी लागतें हे निर्विवाद होय.

आंता सालोसाल अशा रीतीनें बाहेर पाठवाव्या लागणाऱ्या या पंचवीस लाखांची बचत कशी करावयाची हा एक विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. त्याचा उलगडा करण्याच्या हेतूनें वरील यादीकडे नजर दिली असतां असें दिसून येईल की, तींतील तांदूळ व नाचणें ही दोन खेरीज करून बाकीची धान्यें येथे मुळीच पैदा होण्यासारखी नाहींत. ह्मणून त्यांच्या पैदाशीचा विचार सोडून देणेच भाग आहे.

तथापि केवळ तांदूळ व नाचणें या दोहोंचीच किंबहुना फक्त तांदळाचीच पैदास जर आह्माला अवश्य तितकी करतां आली, तर ती कांही थोडी होणार आहे असें नाहीं. कारण, वरील यादींत तांदळांचे प्रमाण (२१। लाख रुपये) हेच काय ते विशेष छाती दडपणारें असून ते वगळल्यास बाकीच्यांची फारशी काळजी वहावयास नको हें सहज दिसून येईल.

तर मग ही तांदळांची पैदास येथें होणें शक्य आहे कीं काय हें पाहूं.

विचाराअंती ही पैदास होणे केवळ अशक्य नाहीं हें कळून येण्यासारखे आहे. मात्र तीकरितां अवश्य तितकें नेटाचे प्रयत्न झाले पाहिजेत. कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे; अर्थात् त्याच्या सिद्ध्यर्थ करावे लागणारे प्रयत्नही पण त्या महत्त्वाच्या मानाने बिकट असावें हें साहजिक आहे.

या कामीं पहिल्याप्रथम हवे असणारे साधन ह्मटलें ह्मणजे जमीन ही होय. आणि गोमंतकांतील अशी शेतलागवडीस योग्य जमीन बहुतेक लागवडीत आली असून नवी लागवडीस योग्य अशी जमीन फारशी नाही हीही गोष्ट खरी आहे. तथापि आमच्या शेतीची अत्यंत बाल्यावस्था, केवळ परंपरागत कृषिकर्मपद्धतीशिवाय अन्य प्रयत्न करण्याच्या कामीं शेतकऱ्यांच्यांत वसणारें गाढ अज्ञान, व हें अज्ञान दूर करून अगर अन्य रीतीनें, नूतन शास्त्रीय शोधांचा इ. उपयोग करून शेतीची सुधारणा करण्याचा उपक्रम झाल्यास शेतीच्या उत्पन्नाची दुपटीहूनही अधिक प्रमाणानें वाढ होण्याचा संभव, इ. गोष्टी लक्षीं घेतल्यास, सध्या लागवडींत असलेल्या याच

जमिनींतून, परदेशाहून आज येणाऱ्या धान्याइतका – किंबहुना त्याहूनही जास्त प्रमाणावर – धान्याची पैदास होणे शक्य आहे.

ही गोष्ट करण्याकरिता त्या त्या विषयावरील खात्रीलायक आंकड्याची सामग्री आज तयार नाही. तथापि आहे त्याच सामग्रीच्या आधारावर या विषयांचे विवेचन वाचकांच्या स्पष्टीकरणार्थ करतां येणार नाही असें नाही.

येथील जमीनमोजणी खात्यामार्फत जमिनींची जी मोजणी चाललेली आहे ती तिसवाडी, फोंडा, व भतग्राम (डिचोली) या तीन महालात पुरी झाली असून इतर ठिकाणी ती अंशत: झाली आहे व हळूहळू होतही आहे. वरील, तीन महांलापैकी तिसवाडी महालच्या जमीनमोजणीचा रिपोर्ट मागेंच प्रसिद्ध झाला असून त्यावरून असे दिसून येतें कीं, तिसवाडी प्रांतांतील एकंदर जमिनीपैकी शेतजमिनीचा विस्तार एकंदर ६३९५ एक्तार (२।। एकर अथवा सवादोनशें हात लांबीचे व तितक्याच रुंदीचे क्षेत्र) असून त्यापैकी ४९० एक्तारीतच पाण्याची सोय असल्यानें वर्षांतून दोन पिकें (सर्द व वायंगण) काढतां येतात. आणि बाकी ५८०५ एक्तारींत पाण्याची सोय नसल्याने तींत उभ्या वर्षांत एकच पीक निघते व तेही योग्य प्रमाणावर निघणें हे मेघराजाच्या कृपेवर अवलंबून असतें.

आतां गोमांतकांतील दहाही महालांमध्ये तिसवाडी महाल हा सर्वांत लहान असा आहे. तथापि इतर महालांतून शेतजमिनीचे प्रमाण कमी अधिक असणें शक्य असल्यानें, त्यांतील शेतजमिनीचा विस्तार सरासरीने तिसवाडी इतकाच धरला, आणि सत्तरी, सांगे व केपें हे महाल समुद्र व नद्या यांपासून दूर असल्याने शेतजमिनीच्या प्रमाणांत कमी मानून अजिबात वगळलें, तरी पण गोमंतकांतील एकंदर (सर्द) शेतजमिनीचा विस्तार तिसवाडीच्या सातपट ह्मणजे जवळ जवळ ४० हजार एक्तार आहे, असा अंदाज केल्यास तो केवळ चुकीचा होईल असे मानावयास कारण नाहीं.

सह्याद्रीच्या सान्निध्यानें व नवीन काबिजादींतील ठिकठिकाणी मधून मधून उंच डोकें काढून सर्व दृक्प्रदेशाची टेहळणी करणाऱ्या इतर पर्वतश्रेणींच्याही आस्तित्वाने गोमंतकांत नैसर्गिक जीवनाची (पाण्याची)

सोय भरपूर असून चोहोंकडून गोमंतकाची भूमि जणू चिरून टाकणारे त्याचे प्रवाह, आपल्या महतीस अनुसरून योग्य आदर करणारा कोणी न भेटल्यानेंच जणुं दु:खित होत्साते अखेर सर्वव्यापी महासागराच्या स्वरूपांत विलीन होत आहेत!

या नैसर्गिक जीवनाच्या प्रवाहांना, गोमंतकस्थ लोकसमूहाच्या आंगी नैतिक नवजीवनाचा (प्रगतिपरतेचा) संचार होऊन त्याची जोड जर मिळेल, अणि सर्वांच्या सहकारित्वाने व्यापक प्रमाणावर औद्योगिक उपक्रम ांची उभारणी होऊन त्यांच्याद्वारे वरील चाळीस हजार एक्तारीएवढ्या क्षेत्रवार वरील प्रवाहांच्या पाण्याची जर सोय करून देता येईल, तर वर्षांतून एकदा पीक देणाऱ्या जमिनी मग दोनदा ते देऊ लागतील. एकाच्या जागीं दोनदां होऊ शकणाऱ्या या पिकांचे प्रमाण दुप्पट न धरले, तरी निदान दीडपट धरावयास हरकत नाहीं.

सर्व जमिनींत पीक एकसारखेच येतें असें नाहीं. अधिकउण्या म गदुराच्या मानानें व स्थलभेदानुसार तें कमजास्त असतें. तथापि सरासरीने दर एक्तारीस ३० खंडी भात (१५ खंडी तांदूळ) उत्पन्न होतें असा अंदाज आहे, या अंदाजास अनुसरून एकदा पीक देणाऱ्या वरील ४० हजार एक्तारीच्या क्षेत्रांत, पाण्याच्या सोईनें होणारी उत्पन्नाची वाढ आकारल्यास दर एक्तारीस १५ खंडी भात (किंमत कमीतकमी ९० रुपये) ह्या प्रमाणाने ६ लक्ष खंडीची ह्मणजे ३६ लक्ष रुपयांची वाढ होईल हें उघड आहे.

वरील आंकड्यांचा अंदाज वाचून आमचे बहुतेक वाचक तोंडात बोट घालतील, आणि आह्मी वस्तुस्थितीचा अगर शक्याशक्यतेचा विचार न करिता केवळ कल्पनासाम्राज्यांतच वावरत आहोंत असें त्यांना वाटेल हें आह्मी जाणून आहों. पण जर तसें वाटले, तर तो आमचा दोष नसून कांही अंशी परिस्थितीचा व कांही अंशी वाटवून घेणाऱ्यांचा दोष होईल. परस्परसहकारित्वाच्या तत्त्वावर सामाईक भांडवलाच्या मंडळ्या स्थापून प्रचंड औद्योगिक कार्याची उभारणी करण्याची कल्पना अजून आपल्या लोकांना पुरी अपरिचित अशी आहे. इतर देशांतून तशा रीतीने सहस्त्रावधि प्रयत्न होत असून त्याकरिता कोट्यवधी भांडवल उभारले जाते हे पाहणारास दिसून

येईल. आमच्या इकडे अजून तशा प्रकारचे प्रयत्न झालेले दिसत नाहीत. इकडील औद्योगिक चळवळी बहुधा एकतंत्री-एकट्याकडून व्हावयाच्या असतात आणि फार झालें तर सर्वांत श्रीमंत जें सरकार त्याकडून कांही थोडा फार प्रयत्न होईल तेवढाच.

त्यांतल्या त्यांत थोडेबहुत समाधान मानण्याजोगी गोष्ट ही की, सरकारकडून या दिशेनें प्रयत्न व्हावयास नुकतीच सुरवात झालेली आहे. आणि या प्रयत्नांचे दृश्य फल ह्मटलें ह्मणजें पारोडेंचा कालवा हें होय. केंपें महालांतील कुशावती नदीस खुद्द केंपें येथें बंधारा घालून नदीचें पाणी अडवून ते कालव्याच्याद्वारे जवळच्या पारोडें, मुळे, चांदर, गिरदोली व महाखाजन या पाच गांवांतील जमिनीस पुरवण्याकरिता दोन तीन वर्षांपूर्वी या कामास सुरुवात झाली असून तूर्त चांदरपर्यंतच्या कालव्याचा भाग तयार झाला आहे असें कळते. आवश्यकतेच्या मानानें लहानच असें हें कार्य असले, तरी त्याच्या योगानें पाचही गांवातील सुमारे ६०० एक्तारीच्या क्षेत्रात पाण्याचा पुरवठा होईल व त्यामुळे वरील अंदाजाप्रमाणे किमानपक्षीं ९००० खंडीची ह्मणजे ५४००० रु. ची वाढ चालू शेतीच्या उत्पन्नांत होईल असा अंदाज आहे.

केवळ वाहते पाणी अडवून त्याचा उपयोग करणे हा पाण्याच्या पुरवठ्याचा एक प्रकार झाला. याशिवाय दुसरा प्रकार ह्मटला ह्मणजें तळी, विहिरी, इ. च्या योगाने जमिनींतील पाणी वर काढणें हा होय. पहिल्याप्रकाराहून जास्त खर्चाचा तथापि व्यक्तीशः सुसाध्य असा तो आहे. शिवाय, महाग असला तरी विशेष उत्पन्न देणाऱ्या कांही कांही पिकांच्या बाबतींत (ऊंस, फळफळावळ, भाजीपाला, कांदेमिर्च्या इ.) पूर्णपणे परवडण्याजोगा असा तो आहे.

येथवर शेतसुधारणेच्या केवळ एकाच भागाचे ह्मणजे पाण्याच्या पुरवठ्याचे विवेचन झाले. याशिवाय दुसरे ह्मणजे (१) सुधारलेल्या आऊतांच्या योगाने जमिनींची उत्कृष्ट मशागत. (२) जमिनीच्या घटकावयांत फेरबदल करून उत्तमप्रकारें पीक देण्यास तिला योग्य बनवणें, व (३) निरनिराळ्या खतांच्या योजनेंनें तिचा कस व मगदूर राखणें आणि वाढवणें, हेही भाग

अत्यंत महत्त्वाचे होत. व त्यांची योग्य योजना झाली असतां पाण्याच्या पुरवठ्याच्या अभावीं जमिनींतून निघणारें पीक जरी वर्षांकाठीं एकच असलें, तरी पण नेहमीच्या दुपटीहूनही अधिक असें पिकांचे प्रमाण त्यांपासून निघणें शक्य आहे.

या सर्व गोष्टींचा सांगोपांग विचार करणें ह्मणजे कृषिकर्मविद्येच्या एकंदर तत्त्वांचेच विवेचन करणे होईल. आणि ज्या अर्थी स्थल व काल यांच्या अभावी तें आह्मांस शक्य नाहीं, त्या अर्थी आज येथे केवळ त्याचे दिग्दर्शन करून व इतर सविस्तर माहितीकरितां या विषयाचा स्वत: व्यासंग करण्याची शिफारस वाचकांना करून आजचा मुक्काम येथेंच थांबवीत आहों.

(बुधवार, दि. ५ फेब्रुवारी १९१३)

जुन्या अनुभवाची पुनरावृत्ति!

'ताजा इक्षु जसा पिळोनि निघतो, चरकामध्ये घालुनी, तैसे भूप पहा प्रजेसी पिडिती...' ह्या कवीच्या उक्तीप्रमाणे, गरीब प्रजेच्या असहाय व निकृष्टावस्थेकडे लक्ष न देतां तिजवर मिळेल तसे कर बसवून आपल्या गरजा भागविणे, हा राजनीतीतील एक प्रमुख नियम आहे; ही गोष्ट काही नवी नाही, हा अनुभव जुना आहे. परंतु उच्च ध्येयाने स्थापीत झालेल्या व जी राजपद्धती रामराजाहून श्रेष्ठ ह्मणतात अशा लोकसत्तात्मक राजपद्धतीत देखील ही राजनीतीतील तत्त्वें अव्याहत चालावी ह्या सारखी आश्चर्यकारक व उद्वेगजनक दुसरी कोणतीही गोष्ट नसेल. गेल्या दिवसांत फोंडे व सांगे ह्या महालावर नव्या कराच्या रूपाने, त्या जुन्या अनुभवाची पुनरावृत्ति करून प्रचलित राजपद्धतीदेखील वरील राजनीतीतत्त्वास पारखी नाहीं, हे राज्याधिकाऱ्यांनी लोकांच्या निदर्शनास उत्तमप्रकारे आणून दिले आहे. अशारीतीनें लोकमत दुखविल्यामुळे गोव्यांत आजपर्यंत लोकक्षोभामुळें राष्ट्रांत काय अस्वस्थता व कहर उडून राहातो ह्याचा राजकर्त्यांना पुरा अनुभव आलेला आहे. असें असताना त्यांच्या स्वार्थ बुद्धीचा लोप होत नाही, हे

प्रजेचे खरोखरच दुर्दैव होय. परवां फोडें व सांगे येथे त्रस्त नागरिकांच्या व तेथील जमीनदारांच्या जाहीर सभा होऊन हे कराचें 'चेपण, दूर लोटण्याचा विचार करण्यात आला आहे, हे सर्वांना ठाऊक आहेच. आमच्या लोकांची अशी एक खोड किंवा निसर्गदत्त स्वभाव आहे की, आपआपसांत पुष्कळ भांडतील परंतु तिसऱ्याकडून जर त्या वर कोणत्याहि प्रकारचा जुलूम किंवा अन्याय होत असला तर ऐक्यभावाने तत्प्रतिकारार्थ कोणतीच चळवळ ह्मणून करावयाचे नाहींत. ह्या त्यांच्या जन्मस्वभावाविरुद्ध जरी त्याचे हे सध्याचे वर्तन प्रतिकाराची क्रिया असेल तरी तें त्यांना लांच्छनास्पद नसून उलट भूषणास्पद आहे हे त्यांनी चांगले लक्षांत ठेवावे. ह्यांच्या ह्या कर्तव्यजागृतिबद्दल आह्मांस अत्यानंद होत आहे, हे येथे नमूद केल्याशिवाय आमच्याने राहावत नाहीं. ह्यांची ही चिकाटी इष्ट हेतु सिद्ध होईपर्यंत अशीच अखण्ड राहो, असें आह्मीं इच्छितो.'

प्रजेवर अशा रीतीनें, कराचे बोजें लादणे कोणत्याही बाजूने योग्य आहे की काय, हें प्रथम पाहिले पाहिजे. प्रजेची स्थिती जर आज पाहू गेलों, तर एकंदर बाजूने खालावलेली व खालावत असलेली दृष्टीस पडते. गेल्यावर्षाप्रमाणें ह्या वर्षी पीक नाही; ह्या वर्षांहून पुढील वर्षी कमी, अशा रीतीने भूमाता रुष्ट झाली आहे. त्याचप्रमाणें वर्षो वर्षे पाण्याचा पुरवठाही कमीच होत असतो. त्यांतल्यात्यांत फोंड्या सांग्यासारख्या डोंगराळ महालांत लोकांना बागायती वगैरे करण्यास कोण महत्प्रयास पडतात, ते त्यांचे त्यांनाच ठाऊक. त्याची कल्पना 'व्हाक, वर ताव मारून विरुठाचे फवारे उडविणाऱ्या प्रासादाधिष्ट राजकर्त्यांना येणे शक्य नाहीं. वरील महालांतील सांपत्तिक स्थिति जर सरकार काही पगडीवाल्या व जरीकाठी फडकेंवाल्या (अ) लक्ष्मीपुत्रांवरून व तेथील सधन देवस्थानांवरून अजमावीत असेल तर ह्यांची ही घोडचूक आहे हें आह्मी स्पष्ट येथें सांगू शकतो. आमची 'अंदर की बात' आह्माला व त्या परमेश्वरालाच माहीत! जरी ह्या महालांत काही गोव्यांच्या मानाने श्रीमंत असले तरी त्याची संख्या हाताच्या बोटानी मोजण्या इतकी सुद्धा नाही, इतकी ती अत्यल्प आहे. ह्याकरिता एकंदर गरीब प्रजेला भंडावून सोडणे गैर आहे. पंधराव्या शतकांत इंग्लडातील सातव्या हेन्री मॉर्टन नामक

प्रधानाने प्रजेची सांपत्तिक स्थिति अजमाविण्याची एक विलक्षण क्लृप्ति काढली होती. कोणी चैनीने व ऐषारामाने राहत, त्याच्या जवळ अर्थांतच बरेच द्रव्य असले पाहिजे असे तो ह्मणे व जे कोण गरीबपणाने राहत त्यांनी चांगलेंच संभाळून ठेवलें आहे. असा त्याचा ग्रह होता. व अशा कोटीने तो प्रजेकडून पैसे उकळीत असें. ह्या त्याच्या संभावित जुलमास मॉर्टन्स फॉर्क असें ह्मणत हे बहुतेकास विदीत असेलच. अशा तऱ्हेचा जर हा मॉर्टन्स फॉर्क असेल तर अर्थांतच आह्मांस मुग्धता धारण करणे भाग आहे. बाकी केवळ राष्ट्रहितार्थ यांचा हा 'अव्यापारेषु व्यापार, ह्मणावे तर तसेंही संभवनीय दिसत नाहीं, कारण, रिपब्लीक झाल्यानंतर देखील पुष्कळ सरकारी कामगारांचे पगार वाढविले आहेत, व अशा रीतीनें राष्ट्रास अधिक खर्चात पाडले आहे. लष्करांतील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना आज गोव्याच्या सांपत्तिक स्थितीच्या मानाने फाजील पगार मिळत आहे, तर तेथे काही काटकसर करण्याकडे सरकारनें लक्ष वळवल्यास चालणार होतें. 'कुत्र्यास कुठेंही इजा केली तरी ते मागच्या डाव्या पायानें लंगडते ह्या कोंकणीतील ह्मणी प्रमाणें केव्हाही झालें तरी, गरीब प्रजेवर सरकारची गदा येते.'

आज युरोपाच्या मानाने आमच्यावर कर कांहींच नाहीत हे खरें पण तिकडील राजाधिकाऱ्याप्रमाणें आह्माला सवलती व सोई आहेत काय? युरोपाप्रमाणें येथे धनोत्पादक धंदे कुठें आहेत? युरोपमध्ये शेतकी कॉलेजे आहेत, तेथे औद्येगिक कॉलेजे आहेत, तेथे धनवर्धनीय संस्था आहेत, परंतु येथे त्याचा मागमूस तरी आहे काय? अशा दृष्टीने विचार केला पाहिजे. युरोप व गोवें ह्यांत महदन्तर आहे व त्यांतही फोंडे, सांगे, आणि साष्ट बारदेस इत्यादी महालामध्ये ते बरेच आहे. अशा वेळी प्रजेच्या सांपत्तिक स्थितिकडे बारीक रीतीनें पाहिले पाहिजे. त्यांतही इतर महालाहून ह्या महालांत 'फोर' ज्यास्त ही विचार न करिता एका लेखणीच्या झपाट्यासरसें भलतेंच ठराव पास करण्यास 'हा जुलूम आहे', असे कोणीही सच्चा माणूस ह्मणण्यास कचरणार नाहीं. असो, राजाधिकाऱ्यांचे डोळे भावि कराच्या रुपयांच्या लखलखाटाने प्रजेचे कर्ज वाटण्यास अंध न होवोत व त्याच्या मोहक आवाजाने प्रजेची गाऱ्हाणी ऐकण्यास त्याचे कान बधीर न होवोत

आणि ह्या लोकक्षोभाचे राष्ट्रीय अस्वस्थतेत रुपांतर होण्यापूर्वीच सरकारचे प्रजेच्या गाऱ्हाण्याकडे लक्ष वळो असें परमेश्वराजवळ निवळ मागून वाचकांची तूर्त रजा घेतो.

(बुधवरा, दि. १६ फेब्रुवारी १९१६)

गोरक्षण

गोमंतक हें आपल्या प्रदेशाचें नाव. याचा लौकिक अर्थ 'गोमान' पर्वताच्या जवळचा प्रदेश असा करतात. गोमान ह्या पुष्कळ गाईंनी गजबजलेला. हा अर्थ मनात आणला ह्मणजे पूर्वी एका काळीं आपल्या या गोवा प्रांतांत गोधनाची बरीचशी समृद्धि असावी आणि तदनुकूलतेमुळें येथील शेतकी उत्तम प्रकारे चालून लोक मोठे समृद्ध, सुखी आणि आनंदी असावे असे अनुमान होते. परंतु कालावशात् दुर्दैवाने आज ती सर्वच स्थिति पालटलेली दिसते. सांप्रत आमच्या या गोवाप्रांताची चोहोंबाजूंनी हलाख झालेली स्थिति मनांत आणिली, व ती सुधारून आपण सुस्थितींत कसे येऊ असा विचार करू लागलो, तर पहिल्यानें 'उत्तम शेती' असें जें आपल्या वाडवडिलांचे ह्मणणे आहे, तदनुसार शेतीची सुधारणा होऊन आपल्या प्रातांत उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थांनी आपल्या प्रांतीय प्रजेचे पोषण झाल्यास आपली स्थिति बरीचशी सुधरेल असे वाटू लागते.

नैसर्गिक रीतीने आपल्या गोवाप्रांताची स्थिति सुपीकपणाच्या बाबतीत केवळ वाईट आहे असें नाही. परंतु योग्य प्रयत्नाच्या अभावी अनुभव विपरीत येतो. मनुष्याच्या निर्वाहाला आवश्यक पदार्थ ह्मटले ह्मणजे अन्न आणि वस्त्र हे होत. त्यांच्या मागून बाकीचे सगळे. पैकी अन्नाच्या संबंधाने आजला आपणास कांही कां, बऱ्याच अंशी व वस्त्राच्या बाबतींत तर सर्वथैवच दुसऱ्या देशांच्या तोंडाकडे पहात बसण्याचा प्रसंग आहे. बहुतेक देशांची काही अंशी अशीच स्थिति असते. वरती ह्मटल्याप्रमाणे सगळेच पदार्थ सगळ्याच देशांत उत्पन्न होत नसल्याने आपापल्या देशांत होणाऱ्या पदार्थांचा

परदेशास पुरवठा करून परदेशांतून आवश्यक ते जिन्नस मोबदल्याच्या रूपानें आणता येतात.

आपल्या प्रांतीचे उत्पन्नाचे मान परदेशांतून आणाव्या लागणाऱ्या पदार्थांच्या मोबदल्यास पुरेल इतकें असलें, त्यांत तूट पडण्याचा संभव नसला, ह्मणजे तो देश किंवा प्रांत अबाद आहे, असें मानण्यास हरकत नाही; व त्यांत तूट येत असली, तर त्या मानानें तो देश अगर प्रांत कंगाल मानावयाचा. तसेंच मोबदल्यांत द्याव्या लागणाऱ्या पदार्थापेक्षां अधिक पदार्थ आपल्या देशांत होत असतील व ते आपण दुसऱ्या देशास पुरवीत असलों, तर त्या मानानें आपला देश समृद्ध आहे असे समजावयाचें.

आपल्या गोमंतक प्रांतापुरता वरील दृष्टीने विचार केल्यास येथें उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थांच्या विनिमयाने आपणास आपली आवश्यक पदार्थांची गरज भागविता येणे शक्य नाही हे उघड आहे. अर्थात, आपला हा गोवाप्रांत कंगाल आहे. ही कंगालगिरी कशी घालविता येईल हा विचार प्रत्येक स्वोत्कर्षेच्छु मनुष्याने करणे उचित आहे. आपल्या या प्रांताची सद्य:स्थिति इतकी कष्टमय आहे की, या प्रांताला रामराम ठोकून दिवसेंदिवस येथील तरुण पिढीतले लोक पोटासाठी अन्य प्रदेशांत निघून जाऊ लागलें आहेत. आणि 'पितृपूर्वोर्जिता भूमिर्निर्धनापि सुखावहा' असे मानून जे कोणी येथे मोठ्या अभिमानाने राहिले आहेत, ते येईल त्या स्थितीस मान देऊन आपलें दिवस कसे तरी अब्रुने घालविण्यास मोठा आटापीटा करतात, असें ह्मटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही.

शेती आणि व्यापार हीं जी देशाची संपत्ती वाढविण्याची मुख्य साधनें, त्यांच्या संबंधाने आपल्या या प्रांताची फारच हीन स्थिति झाली आहे. पैकी व्यापाराची गोष्ट ह्मटली तर एवढ्याशा गोवा प्रांतासंबंधाने सोडाच, पण सगळ्या हिंदुस्थान देशाच्या संबंधाने सुद्धां विचार केल्यास समाधानकारक स्थिति नाही. आजकालच्या सुधारलेल्या जगात ज्या नव्या नव्या कल्पना व नवे नवे प्रयत्न चालले आहेत, त्यांच्या पुढे टिकाव धरून राहण्यासारखी त्याची अवस्था नाहीं हें उघड उघड दिसत आहे. हिंदुस्थान देशाचा जो व्यापार आज इतर देशांशी चालतो, तो निवळ हमालगिरीचा

ह्मटला तरी चालेल. आपल्या देशांत उत्पन्न होणाऱ्या कच्च्या मालाचा परदेशास पुरवठा करून परदेशांतून येणारा पक्का माल त्याच्या दसपट किंमतींत आपल्या लोकांच्या पदरांत टाकण्याचें दलालीचे व हमालगिरीचे काम आज आपण करीत आहोंत, ह्याला व्यापार हें नाव देणे देखील शोभणार नाही. अर्थात् त्या बाजूनें आपली सुधारणा करून घेण्याची गोष्ट फार दूरची. ती आपणासारख्या कंगाल प्रांतांतील लोकांनी मनात आणण्याची देखील सवड नाहीं ह्मटल्यास चालेल. तेव्हां सगळा हिंदुस्थान देश त्या बाबतीत जें काय करील, तदनुरोधानें हळुहळु पाऊलं टाकीत जाणे इतकेंच आज आपले कर्तव्य ठरेल.

आता, शेतकी सुधारणेच्या संबंधानेही जरी आजच्या यांत्रिक शक्तीने पुढे सरसावलेल्या ह्या काळांत जुन्या पुराण्या पद्धतीने शेती सुधारणा करण्याचें मनांत आणणें श्रेयस्कर नाहीं असें दिसतें, तरी आपल्या पुरता आपणास विचार कर्तव्य असल्यास त्यांतल्या त्यांत होईल तो प्रयत्न करून आपल्या शेतीची निकृष्टावस्था दूर करण्याचे काम आपण यथाशक्ती आणि यथामती केले पाहिजे असेंच ह्मणावे लागतें. आणि अशा रीतीने थोडाही लाभ झाला तरी तो संतोषप्रद आणि उत्तेजन देणारा होईल ह्यात संशय नाही.

शेती सुधारण्याच्या कामांत मुख्य अंगे ह्मटलीं ह्मणजे, जमिनीची उत्तम मशागत आणि कसदार खत ही होत. आणि ही दोन्ही ज्याच्यावर मुख्यत्वे अवलंबून आहेत, असे सध्याच्या आपल्या इकडील अशिक्षित स्थितींत आणि गरिबींत चाललेल्या शेतीचे मुख्य साधन ह्मटलें ह्मणजे गोधनसमृद्धि हें होय. पण दुर्दैवाने त्या साधनाची आपल्याकडे दिवसेंदिवस फारच कमताई होत चालली आहे. लोकांची गरिबी व गुरचराईच्या रानांचा अभाव ही दोन कारणे तर त्याच्या मुळाशी आहेत हे झालेच, पण आमच्या मते त्याहीपेक्षा जबरदस्त कारण ह्मणजे आपल्या प्रांतात होणारा बेसुमार गुरांचा संहार हे होय. तो जोपर्यंत थांबत नाही, तोपर्यंत शेतकी सुधारणेचे कोणत्याही दिशेने केलेले प्रयत्न व्हावे असे यश:प्रद होणार नाहींत असे ह्मटल्यासही चालेल.

आमच्या प्रजातंत्र, अतएव प्रजाहिततत्पर सरकारच्या नजरेंत

योग्यवेळी ही गोष्ट आणून देण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत असे आमचे मत आहे. अलीकडे आमच्या सरकारची शेतकीच्या सुधारणेकडे दृष्टि वळली आहे असें ह्मणतात; व त्या कामीं मामूल वहिवाटीप्रमाणे मोठ्या पगाराचे स्वतंत्र कामदार वगैरे नेमून निकृष्ट दशेला आलेल्या शेतकीला सावरून धरण्याची योजना चालली आहे असे ऐकतों. सुधारलेल्या देशांतील यांत्रिक शक्तीने वगैरे होणारी ही शास्त्रीय सुधारणा करून पाहण्याचा उद्देश असावा असे दिसते. तो फार स्तुत्य आहे. तो सफल होऊन प्रजेचे त्यांत अपरिमित कल्याण व्हावें अशी आमचीही सरकारच्या मागोमाग पुष्कळशी इच्छा आहे; पण हे सगळे दीर्घ प्रयत्न आहेत. त्या मानाने ते दीर्घ कालानेच फलद्रुप होणारें असले पाहिजेत. ते खुशाल सावकाशपणे चालू द्यावेत, पण त्या आधी आह्मी ह्मणतो, फारसा दीर्घ प्रयत्न न करितां अगदी थोडक्यांत शेतकीसुधारणा ओनामा सुरू करावयाचा असल्यास आमच्या सरकारने या प्रांतांत गोरक्षणाची तजवीज करून पहावी. प्रतिवर्षी होणाऱ्या अपरिमित गोसंहाराची शक्यता असल्यास अगदी बंदी करून, निदान कांही मर्यादा घालून तो आटोक्यांत येईल, गुरांचे संरक्षण आणि संवर्धन जेणे करून होईल, अशा प्रयत्नास लागावे; तसेच जनावरांना मुबलक चारा मिळण्यासाठी गांवाच्या आसपास गुरचराईच्या मोकळ्या जमिनीं राखून त्यांच्या पोषणाची तजवीजही करावी. शेतकी सुधारणेचे मोठ्या प्रमाणावर होणारे मोठे प्रयोग, मोठ्या किंवा थोड्या अवकाशाने कधी होतील ते होवोत, सध्या हा एक लहानसा गोसंरक्षणाचा प्रयोग सरकाराने करून पहावा. हिंदू प्रजेची तर सरकारास याकामीं मनोभावानें सहनुभूति मिळेल. आमच्या ख्रिस्ती बांधवांनींही याकामीं देशहितबुद्धीनें सरकारास मदत करावी. आह्मी खात्रीने सांगतों. थोडक्याच काळांत या लहानशा प्रयोगाने सरकारास आणि प्रजेसही समाधान मानण्यासारखा अनुभव येईल. इतर रीतीने शेतकी सुधारणा करण्याचें प्रयत्न हवेतच. ते नकोत असें आमचें ह्मणणें नाहीं. पण पहिल्या प्रथम औताची जनावरे व त्याच्या पोषणास आवश्यक अशा चाऱ्याची तजवीज होण्याकरिता गुरचराईची राने मोकळी होण्याची योजना अत्यंत आवश्यक आहे.

गुंराच्या शेणामुताच्या खतांसारखें सस्तें व मुबलक मिळण्याजोगे

दुसरें खत नाही. ते आपल्या इकडील पोफळींच्या वगैरे बागाईत जमिनीस आणि जिराईतांच्या शेतांसही किती उपकारक असतें याचा अनुभव सामान्य प्रतीच्या शेतकऱ्यास देखील पक्का आलेला असतो. तरीपण या खताची साठवण करण्याची अडाणी शेतकऱ्याची सांप्रतची पद्धत असावी तशी नसते. व त्यामुळे त्यांतील बराचसा कस निरुपयोगी होऊन जातो. ह्या खताचा योग्य रीतीने उपयोग केल्यास शेतकऱ्यांस पुष्कळ फायदा होण्यासारखा असतो. गुरांच्या कमताईमुळे खत शेतकऱ्यांस हवें तसें मुबलक मिळत नाहीसें झालें आहें. शिवाय सपर्णाच्या महागाईमुळें अज्ञान आणि गरीब लोक या उत्कृष्ट खताच्या द्रव्याचा गोवऱ्यांच्या रूपाने जळणाकडे उपयोग करून तोटा पाडतात हे वेगळेंच. दुसरीं फार खर्चाची खते घालण्याची तर गरीब शेतकऱ्यांस ऐपत नसते. अशा रीतानें औताच्या सशक्त जनावरांचा अभाव; त्यामुळें जमिनीची निगा जशी व्हावी तशी होत नाही; सस्ते व मुबलक असे खत मिळत नाहीं; अशा स्थितींत जमीन उत्पन्न काय देईल हे दिसतच आहे.

गुरांच्या रक्षणापासून मनुष्यांच्या शरीराचें पोषण इतर सर्व आहारांपेक्षा उत्तम अशा गोरक्षणानें जास्त होते हे तर सर्वानुभूत आहे. दूध हें इहलोकचे अमृत आहे ह्मणतात. हे अगदीं खरें आहे. लहान मुलांच्या पोषणास तर दुधासारखा दुसरा कोणताच पदार्थ उपयोगी नाही असे सिद्ध झालेले आहे. निर्भेळ स्वच्छ दूध न मिळाल्यामुळे लहान मुलांत मरणाचें प्रमाण जास्त आढळतें ह्मणून तसे भेसळ न झालेले दूध मिळण्याकरिता स्वतंत्र संस्था उत्पन्न होत आहेत. अशा प्रकारें दूध आपल्या या प्रांतात अगदी दुर्लभदुखणाईत मनुष्यास औषधासाठी देखील न मिळण्या इतके- दुर्लभ होत चाललें आहे, नव्हे झाले आहे. मग लहान मुलांना ते कसे मिळावे याचे अनुमान सहजच होईल. सर्व काळीं, सर्वस्थितीत व सर्वप्रकारच्या प्रकृतींच्या मनुष्यांनी सहजीं पचून सद्य; शक्तिदायक असा जर कांही पदार्थ असेल, तर तो दूध होय. हे दूध जेथे दुर्लक्ष तेथील प्रजा नि:सत्व, अशक्त व अल्पायुषी निघाली तर त्यांत आश्चर्य तें काय!

असो. अशी रीतीनें चारी प्रकारांनी गाईसारख्या मनुष्यप्राण्यास उपकारक जनावरांचे रक्षण करणे हे अत्यंत उचित आहे. गोरक्षणाच्या

आवश्यकतेकडे सरकारचे लक्ष्य वेधावे व त्यांनी या प्रजातंत्र राज्यांत- दुराग्रहवशतेनें हिंदुलोक आपल्या धर्मांत पूज्य मानलेल्या गाईचे रक्षण करण्याचा सरकारास आग्रह करतात; ते त्याचें एकतर्फी ह्मणणे लक्ष्यांत घेण्याजोगें नाहीं, इ. प्रकारची हरकत येण्याचा ज्या काळांत संभव प्राय: कमी, अशी सध्याच्या काळांत- आपल्या दयाळू सरकारापाशी या बाबतीत अर्ज वगैरे करून आपल्या प्रांताची एका दिशेनें होणारी सुधारणा अवश्य करून घेण्यास झटावे, ह्मणून हा दिग्दर्शक लेख आज थोडक्यांत आह्मीं लिहिला आहे. 'ठोका ह्मणजे उघडेल' हे तत्त्व लक्ष्यांत ठेऊन आमच्या लोकांनीं प्रयत्न करावा, असें आह्मी पुन: एकदा सुचवितों. ख्रिस्ती प्रजा या बाबतींत आड येईल असेंही नाही. गाईचे रक्षण धर्मश्रद्धेमुळे जरी ख्रिस्ती लोकांस आवश्यक वाटलें नसलें, तरी आपल्या प्रांताची स्थिती सुधारावी, शेती सारखा व्यवसाय सुस्थितीत येण्यास गुरांसारखे आणि सुलभ असे दुसरें साधन नाही, ते आपणास मिळून आपल्या जन्मभूमीचा सुपीकपणा वाढविण्याकडे त्याचा सदुपयोग होत आहे हें समजल्यावर केवळ मांस भक्षणासाठी गाईगुरांचा संहार आपल्या मायदेशांत व्हावा हे त्यास खचितच आवडणार नाही. हा प्रयत्न करण्याची सद्बुद्धी आपल्या लोकांस व तिला मदत करण्याची राज्यकर्त्यास परमेश्वर देवो असे इच्छून येथेंच थांबूं.

(बुधवार, दि. १६ जुलै १९१३)

कर आणि गव्हर्नर

कोणत्याही विषयाचें पूर्ण ज्ञान संपादन न करता त्यावर मत देण्यास धजणें ह्मणजे शुद्ध आततायीपणा करणें होय. त्यांतही मदत देणाऱ्याचा दर्जा जबाबदारीच्या उच्च पेहरावांत झळकत असला ह्मणजे तर त्या आततायीपणाला नांवच नाहीं ह्मटलें तरी चालेल. कसल्याही गोष्टीसंबंधाने आपले विचार सार्वजनिक रीतीने प्रकट करताना जबाबदार माणसानी अर्थांत त्या गोष्टीचे सर्वांग दृष्टीने मनन केलेलें असलें पाहिजें. असें नसेल तर दर्जाची

जबाबदारी लोकमत क्षोभाच्या समुद्रांत सैंधवाप्रमाणें विरून जबाबदारीचा दर्जा लोकादराच्या उष्णतामापक यंत्रांत पूज्याखालीं उतरल्याखेरीज खास राहणार नाहीं, हें उघड आहे.

वरील विचार सुचण्याचें कारण, आमच्या मानलेल्या प्रांताधिपतीनी मुरगांव येथें शहरसुधराई कमेटीच्या संस्थापनेच्या मंगल प्रसंगी केलेल्या भाषणांतील एक अमंगल विधान, हें होय. सदरहू प्रसंगी सि. मोराईस यांनीं असें जाहीर केलें की, गोमंतकातील कर देणाऱ्याची स्थिति दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रांतील लोकांपेक्षा ज्यास्त सुकर असून करांच्या वाढीविरुद्ध ऐकण्यांत येत असलेला आक्रोश निराधार आहे. इतकेच नव्हे, तर ते नुसतें ढोंग असून त्यांत कांहींच सत्यांश नाहीं.

आमची अशी प्रामाणिक समजूत आहे की, गोमांतकांतील मध्यम 'कर' वाल्यांची – व यांचीच संख्या कोठें हि विशेष असते– खरी 'घर' स्थिति ज्ञात असती तर साहेब बहाद्दरांच्या अधिकारी तोंडांतून उपरिनिर्दिष्ट अर्थाचे बेजबाबदार विचार कदापिही निघते ना!

ज्यांच्या घराचें वांसे कर चुकते करणें अशक्य होऊन सरकारी जप्तींत फस्त होण्याच्या पंथास लागले आहेत, ज्यांच्या चेहऱ्यावरील तेज, मुख्य उत्पन्नाचा भाग कर रूपाने राष्ट्राच्या सर्वग्रासी तिजोरींत गडप होत असल्यामुळें जीवितक्रम अत्यंत कष्टप्रद बनून, लोपत चाललें आहें, ज्यांची मुलेंबाळे करांच्या जड दडपणाखाली चेंगरून पोटासाठी कंठशोष करीत आहेत, अशांची स्थिति सुकर ह्मणणे ह्मणे कोळशाचा रंग काळा नसून पांढरा आहे असेच ध्वनित करण्यासारखें नाहीं काय?

घटकाभर अशी कल्पना करू कीं, गोमांतकांतील लोकांची सांपत्तिक स्थिति समाधानकारक असून ज्यास्ती कर देण्याची त्यांस ताकद आहे. असें जरी मानले तरी दिलेल्या करांचा उघड उघड दुरुपयोग होत असलेला नित्यशः कळून येत असतां त्यांनी ज्यास्ती कर कां ह्मणून द्यावा?

शेफर्ड कंपनीस दिलेला बोटीचा मक्ता स्वतःच्या अंगावर घेऊन लोकांच्या सोई वाढविण्याचे सरकारने अभिवचन दिले. पण त्या अभिवचनाचें पर्यवसान गैरसोईच्या रूपानें सध्या लोकांस जाचत आहे.

टपाल खात्यांत चालत असलेली 'अंदरकी बात' अवलोकनांत आली ह्मणजे कपाळ उठून जाऊन, अशीच अंदाधुंदी टिकली तर आमच्या देशाचें पुढे काय होईल? असा प्रश्न मनात येऊन, निरुत्साहाने अंगातील रक्त थिजावयास लागले! आणखी किती तरी वरील विधानास पुष्टि आणणारी उदाहरणे देता येतील!

तात्पर्य, गोमांतकांतील 'कर' वाल्यांची सांपत्तिक स्थिति जरी समाधानकारक असती तरीसुद्धा वर नमूद केलेला दुरुपयोग प्रत्यहीं दिसत असल्यावरून कराच्या वाढीस त्यांनी भयंकर विरोध केला असता. सध्या तर लोक महागाईच्या भयंकर वणव्यांत होरपळत असून 'उद्यांच्या दिवसा' च्या घोर चिंतेने ते अगदी त्रस्त झाले आहेत.

अशा विपत्तींत गोमांतकांतील कर देणाऱ्यांची स्थिति सुकर आहे, असे जाहीर रीतीने प्रसिद्ध ठिकाणीं विधान ठोकणाऱ्या गव्हर्नरसाहेबांस गोमांतकाच्या अंत:स्थितिचे काडी इतकेसुद्धां ज्ञान झालें नाही, असेंच मोठ्या खेदाने ह्मणावे लागते.

(बुधवार, दि. २२ एप्रिल १९२०)

हात आटोपा!

गोमांतकांची सांपत्तिक स्थिति सांप्रत अवनतीच्या इतक्या भयंकर थरावर पोंचली आहे की, कितीही निधड्या छातीचा आशावादी माणूस असला तरी तो अवलोकून त्याच्या अंत:करणांत निरुत्साहाची कालवाकालव झाल्याखेरीज खास राहणार नाहीं, असें आह्मांस वाटतें. व ही आमची समजूत कशी चुकीची नाहीं हें खालील विवेचनावरून वाचकांच्या लक्षांत येण्यास जास्त सायास लागणार नाहींत.

गेल्या दहा वर्षांमागे आमच्या अंदाजपत्रकांत एकंदर खर्च वजा जाऊन १९११४२ रुपयांची शिल्लक राहिलेली दिसून येत होती. ही स्थिति पुढें बदलत बदलत गेली व १९१७-१९१८ साली संबंध शिल्लक 'गडप,

होऊन, त्या ऐवजी उलट ६२७२६२ रुपयांची तूट दृष्टोत्पत्तीस यावयास लागली! ही तूट दोन वर्षांनंतर १३३२२७२ रुपयांपर्यंत वाढलेली असून भविष्यकाली तिच्या वाढीचे क्षेत्र किती आकडे व्यापील हें ठरविणें अत्यंत कठीण आहे!'

शेवटच्या दोन वर्षांच्या तुटींत भयंकर वाढ होण्याचे मुख्य कारण ह्मटले ह्मणजे पोर्तुगालांत इकडील स्थितिविषयीं पसरलेलें गाढ अज्ञान होय. या अज्ञानाचा मुबलक फायदा घेऊन स्वार्थलोलुप नोकरशाहीनें राष्ट्रोन्नतीचें ध्येय पोटांखाली दडपून आपला तळीराम गार करण्याचा एकदम सपाटा लावला. सरकारी ग्याझेंटवर पगार वाढीचें कायद्यांवर कायदे फडकावयास लागले. आज एकाचा पगार वाढव तर उद्यां दुसऱ्याच्या पगारांत भर घाल, अशा रीतीनें ज्यांची ज्यांची ह्मणून पोर्तुगालास तोंड ओळख अगर पत्र ओळख होती त्यांनी त्यांनी आपला स्वार्थ साधण्याची संधी या दोन वर्षांत दवडली नाहीं. रिटायर नोकरांचे पगार कोठेंही झाले तरी कामकरी हुद्देदारांपेक्षा कमी असतात, परंतु त्यांनी सुद्धां हालचालीच्या अमदानीत असलेल्या वेतनांपेक्षा निश्चळ अशा वानप्रस्थ काळांत सव्वापटीने आपल्या बसून खत असलेल्या पगारांत वाढ करून घेतली!

पगार वाढीचें हे खमंग तूप सर्वच नोकरशाहीला आपल्या पोळीवर ओढतां आले असें नाही. ज्यांची पोर्तुगालांत कसलीही ओळख नव्हती त्यांना आपल्या कष्टतर आयुष्यांत कोणताही फेरबदल करतां आला नसून ते पूर्वस्थितींतच धडपडत आहेत, एवंच नोकरशाहीच्या पगारांची वाढ झाली खरी; परंतु त्यामुळें खुद्द तिचेंच बहुतेक मेंबर, उपरिनिर्दिष्ट कारणामुळे असंतुष्ट आहेत!

एकीकडे नोकरशाही असंतुष्टतेच्या विषारी फुत्काराने राजकीय वातावरण कलुषीत करून सोडीत आहे तर दुसरींकडे गरीब जनता अंदाजपत्रकांतील वाढत्या तूटवाढीमुळे दचकून जाऊन राजकीय भूमि अश्रुनें भिजवीत आहे. तरीही पण आमचे सरकार या अनिष्ट प्रकाराकडें आपली सक्रिय नजर फिरवीत नाही हे पाहून आमचे काळीज निराशेनें चर्र व्हावे यात आश्चर्य ते कशाचे? ह्मणून राजकर्त्यांसमोर आह्मीं असे ओरडतों की तूट

वाढीच्या या चालू असलेल्या, चाबुकांच्या मारांत आपला हात आटोपा, हात आटोपा!

(गुरुवार, दि. १९ ऑगस्ट १९२०)

करांचे राज्य

कोणत्याही राष्ट्रापेक्षां पोर्तुगीज हिंदुस्थानांतील लोकांची स्थिति संपन्न असल्याची हाकाटी खुद्द गव्हर्नर साहेबांनी सुरू केल्यापासून ती कोणत्या भावी कार्याचे पूर्वरूप आहे हे सहज समजण्यासारखें होतें व तसा कांगावा केल्याशिवाय उजळ माथ्याने नवे कर लादण्याची तयारी होणें, निदान त्यांचा दृष्टीने असंभवनीय होते. वास्तविक पाहतां, जमीनमहसुलाची फारकत सरकारी तिजोरींत योग्य मुदतींत न झाल्यामुळे तिचा अवधि वर्षानुवर्षे वाढविणें भाग पडतें. इतकेंही करून त्या वाढविलेल्या मुदतींत देखील पैशाची फारकत न होतां ते वसूल करण्यास कायदेशीर उपाय करण्यापर्यंत मजल पोचते. अशा रीतीने खालावलेल्या सांपत्तिक स्थितीच्या दोन दशेचें रोखठोक माप पदरांत पडत असतां केवळ पांढरपेशा लोकांचे भपकेदार पोषाख पाहून जर सरकारास हिंदी पोर्तुगीज नागरिकांची स्थिति संपन्नतायुक्त वाटूं लागली तर वाढत्या नोकशाहींत नवीन कामदारांची भर घालून त्या संपन्नतेचा फायदा त्यांच्या पगारखर्चाकडे घेतल्याशिवाय गत्यंतर नाही हे सिद्ध होते!

गोव्यांतील मुख्य उत्पन्नाची जननी जी जमीन ती तर दिवसेंदिवस निकस होत आहे. इतर सुधारलेल्या देशांत व आमच्या शेजारी ब्रिटिश अमलांत, राज्यकर्ते जमिनीचें उत्पन्न वाढविण्याच्या कामी नव्या नव्या साधनांची योजना करून गरज पडल्यास त्यासाठी लोकांस सवलती सुद्धा देतात. पण इकडे पहावें तर, निस्तेज व दिवसेंदिवस पिकांत कमी असलेल्या जमिनीवर जास्त कर आकारून, ती सुधारण्यासाठी करण्याची नवीन उपाययोजना बाजूला ठेवून, नवे नूतन व अनावश्यक कामदार नेमण्यांत आमचे सरकार इतके वाकबगार झालें आहे कीं, त्याचें डोकें कसले कसले नवीन हुद्दे

शोधून काढील हे कोणासच माहित नसून, ज्याची नेमणूक होत आहे त्यास सुद्धां स्वतः आपण त्या हुद्यास कितपत पात्र आहो हेंच समजत नाहीं. व गोव्यांत तर इतकीं कामें, सरकारी कामदारांशिवाय अडून राहिली आहेत की गोव्यांतील सगळ्या लोकांच्या नेमणुका त्या कामावर करूनही पोर्तुगालांतील बड्या साहेबांस पाहिजे तितक्या भरपूर जागा मिळतील! आणि करांचे प्रमाण वाढत राहिल्यास जमिनी ओस पडून सगळे जमीनदार नोकरशाहीत शिरतील! हे कोणासही अतिशयोक्तिपूर्ण वाटावयास नको. कल्पनेला देखील खोट्या वाटणाऱ्या ह्या गोष्टी व्यवहारांत खऱ्या झालेल्या पाहण्याचे दुर्दैवी हिंदी-पोर्तुगीज प्रजेच्या नशिबांत आले आहे.

अर्थशास्त्राचा असा एक नियम आहे की, मिजासखोर जिनसांस आळा पडण्याकरिता त्यांवर ज्यास्त कर आकारला पाहिजे. ह्या दृष्टीनें पाहू गेल्यास दारू, तंबाकू वगैरे जिनसांवर लादलेल्या करांमुळे त्या त्या अनावश्यक वस्तूंच्या वाढत्या खपास आळा पडून तसल्या मादक पदार्थांचा त्याग निदान परिमित सेवन करण्याच्या बाबतीत तरी करांचा फायदा मिळेल अशी आशा करण्यास जागा आहे. पण भाड्याच्या गाड्या, होड्या, बैलरेडे व गाढवघोडे ही जी कामकरी लोकांच्या दैनिक उदरनिर्वाहाची साधनें होत, त्यावर आज महागाईच्या दिवसांत कराचें करकरते चाक फिरविण्याची बुद्धि सरकारास सुचावी हे मात्र अर्थशास्त्रासंमत नसून त्यापासून प्रजाक्षोभ होऊन अनर्थ ओढण्याचा संभव आहे, हे खरें न लपवितां सत्य, बोलण्यासारखे आहे. कां कीं लोकांस तर सरकारी नोकर व कर हे दोनही समप्रमाणांत वाढलेले दिसतात व , पोर्तुगीज हिंदुस्थान हे नोकरशाहीचे साम्राज्य की कराचे राज्य? असा भ्रममूलक प्रश्न मनांत येऊन, हे करांचेच राज्य! असे ह्मणण्याकडे ज्यास्त प्रवृत्ति होते. ह्या राज्याची सत्ता घरे, गाड्या, होड्या, घोडे वगैरे सजीव व निर्जीव वस्तूंवर चालत असल्यावरून स्थिरचरभूमि, जल, ह्या सर्वांसच व्यापून अद्यापही शिल्लक राहिलीच आहे! दुसऱ्या बाजूनेंही पाहिले असतां, जर कर वाढविण्याच्याच कामी ह्या राज्याचें अस्तित्व दिसून येतें, तर हे करांचेच राज्य असें कां ह्मणू नये?

(गुरुवार, दि. ४ नोव्हेंबर १९२०)

उद्योगी बना!

देशाच्या उत्कर्षाचा मुख्य संबंध सांपत्तिक स्थितीशी आहे. जगाच्या इतिहासाकडे पाहिले तर राष्ट्राच्या उन्नतीची कारणें अनेक असली तरी त्यांत सांपत्तिक मुख्य आहेत, असें सिद्ध होतें. मराठेशाही बुडण्यास तिची सांपत्तिक दु:स्थिति कारण झाली, असे विद्वानांचे मत आहे. बाजीराव, थोरले माधवराव, नाना फडणवीस वगैरे मंडळींना आपापली कामे तडीस नेण्यास पैशाची अडचण घडोघडी त्रास देत होती. शिंदे, होळकर वगैरेंचा पराजय होण्यास तीच अडचण कारण झाली. प्रचंड मोंगलबादशाही संपत्तिक्षयामुळें लयास गेली, व युरोपियन राष्ट्रांत हिंदुस्थान जिंकितां आले ते या संपत्तिच्याच जोरावर, फ्रांस देशांत अनेक राजक्रांत्या झाल्या, त्यातून तो देश बचावत गेला तो केवळ संपत्तीच्या जोरावर. नेपोलियनची कीर्ति युद्धकलेंत विशेष आहे पण बारकाईनें विचार केला असतां त्याने देशाची सांपत्तिक स्थिती सुधारण्याचे तात्कालिक उपाय योजिले त्यातच त्याचे शहाणपण व करामत दिसून येते असें सामान्यत: इतिहासकाराचे मत आहे. इसवी सन १८७० त जर्मनीनें फ्रेंच राष्ट्रास जिंकीले, तेव्हा एवढा जबरदस्त दंड जर्मनीनें फ्रांस पासून घेतला की, ह्या अरिष्टांतून आतां फ्रांस डोकें वर काढील असें जर्मनीनें वाटलें नव्हतें. पण ह्या अरिष्टाने फ्रेंच राष्ट्र डगमगले तर नाहीच उलट, त्या अरिष्टामुळें त्यास जास्तच चेव येऊन त्यानें आपली सांपत्तिक स्थिती सुधारण्यास आरंभ केला, आणि दहा पांच वर्षांत जर्मनीचें कर्ज फेडून टाकून पुन: जर्मनीशी दोन हात करण्याची तयारी केली.

सामाजिक, नैतिक बाबतींत तर आमची सुधारणा झाली पाहिजे. परंतु सांपत्तिक प्रश्न सर्वांत अतिशय महत्त्वाचा आहे असें दिसून येईल. आज आह्मी गोमांतकवासी सर्वथैव हीन झालों आहों. आपली सांपत्तिक स्थिति सुधारण्यास कोणते उपाय करावे; ह्याचा आपल्या पुढाऱ्यांनी आणि विद्वानांनी शोधक बुद्धीने विचार केला पाहिजे. आपल्या संपत्तीचे उगम कशांत आहेत, हे प्रथम ठरविले पाहिजे. भांडवल, शेतकी व इतर उद्योगधंदे, कसब आणि मालाची विपुलता हे आपल्या संपत्तीचे झरे आहेत. आपली स्थिति पराधीन

हातात नाही. तथापि आपल्या हातांत जेवढे आहे तेवढें तरी आपण प्रथम मनापासून केले पाहिजे. उद्योग सर्वथैव आपल्या हातीं आहे. त्याला पैशाचें सहाय्य पाहिजे ही गोष्ट खरी; पण आपला गोमांतक आळस टांकून खडबडून जागा होईल तर उद्योगाच्या जोरावर त्याला सर्व कांही करिता येईल. उद्योगं पुरुष लक्षणं.

(गुरुवार, दि. १३ जानेवारी १९२१)

आमची सांपत्तिक उन्नति कशी होईल?

अत्यंत श्रीमान व वैभवशाली देशांमध्ये आमच्या ह्या देशाची गणना होण्यास आह्मी कोणकोणते उपाय योजले पाहिजेत या विषयाकडे आजकाल आमच्याकडील आधुनिक सुशिक्षित वर्गाचे बरेंच लक्ष्य वेधून राहिले आहे. हे एक सुचिन्ह खरें पण त्यांच्या उपाया संबंधाने मात्र बराच मतभेद आहे.

काही पुढाऱ्यांचे मत असें दिसते की, आह्मांस स्वातंत्र्य व तदनुषंगिक राजकीय हक्क जसजसे अधिकाधिक मिळत जातील तसतसें देश सुधारणेचे पाऊल पुढें पडेल. कांहीच्या मते समाजांत स्त्रीशिक्षण, प्रौढविवाह पुनर्विवाह व या सारख्या दुसऱ्या अनेक सुधारणा जारीनें अमलांत आल्याशिवाय कांहीएक देश हित होणार नाही, अशा समजुतीस आश्रय देऊन त्या धोरणानेंच त्यांची चळवळ चाललेली असते. कित्येकांची मतें, राजकीय व सामाजिक सुधारणा बरोबर व्हावी अशी आहेत व त्याचप्रमाणे सामाजिक सुधारणा आधीं व्हावी किंवा राजकीय आधीं व्हावी हाही वाद बराच ऐकूं येतो. निरनिराळ्यांचें धोरण वेगवेगळे असले व त्याला परिपोषक असे त्याचे प्रयत्न होत असले तरी एकंदरींत आमचे पाऊल पुढे पडावयाचें तसें ते पडत आहे असें ह्मणण्यात विशेषसा आधार नाहीं. दारिद्र्यरूप काळ मुखांतून जर आमची आर्यभू सांपत्तिक बलानें सोडविली गेली नाहीं तर आमच्या पुढाऱ्यांच्या सांपत्तिक उन्नति व्यतिरिक्त प्रयत्नांना मूर्त स्वरूप त्यायोगें आमचें विशेष कल्याण होईल असें वाटत नाहीं. शिवाय थोडथोड्यांचा हल्लींचा क्रम

उर्फ धोपट मार्ग या हेतूंस बराच विघातक आहे ह्याबद्दल शंका नाही.

हल्ली इतस्त: नजर फेंकली तर आमचा सर्व कल उदरंभरणार्थ नोकरीकडे रोखलेला दिसून येतो. नोकरीशिवाय तरणोपाय नाही अशा नष्ट, भ्रष्ट व गैर समजुतीस थारा देऊन आह्मीं मिळेल त्या पगारावर तिकडेच धांव घेतों. तद्‌व्यतिरिक्त त्यांच्या मतें रिकाम्या सांपडलेल्या वेळांत, नोकरीचा शीण दूर करण्यास एखाद्या क्लबांतून किंवा इतर ठिकाणी स्वस्थ बसून गप्पीदासाचीं कीर्तनें करणे, लोकांच्या कुचाळ्या व निंदा करणे इत्यादी गोष्टी आवश्यक आहेत असें त्यांना वाटते! कोण हा अंध:कार! काय हें अज्ञान!

अशा या काळ्याकुट्ट अज्ञानांध:कारांतही थोडथोडीं आशेची किरणे चमकूं लागली आहेत. शेतकी व इतर धंदे शिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र होऊन त्यांची सुधारणा झाल्याशिवाय व हिंदुस्थानांतील प्राचीन व अर्वाचीन कलाकौशल्याचे पुनरुज्जीवन केल्याशिवाय आमच्या देशाला ऊर्जितावस्था येणे कठीण असें आतां ठाम वाटूं लागलें आहे.

उद्योगी राष्ट्राकरितां संधी सदा तयार असते. त्या संधीचा फायदा घेण्यास मात्र सदैव तयार असले पाहिजे. जपान व अमेरिका या राष्ट्रांनी गेल्या महायुद्धाची संधी साधून आपापल्या देशांत सोन्याचा धूर निघण्यास लाविलें. इतर देशांप्रमाणे हिंदुस्थानी व्यापारी दळणवळण धोक्याचे व कठीण झाल्यामुळे हिंदुस्थानालाही ही संधी आली होती पण ती साधली मात्र नाहीं. अमेरिकेचा परराष्ट्रांशी व्यापार १९१३ साली ६०००००००० डॉलर्सचा होता तो १९१८ त २०३१०००००० डॉलर्सचा झाला ह्मणजे त्यांनी आपल्या उत्पन्नाची वाढ जवळ जवळ चौपटीने केली. हिंदुस्थाननें कांहीच फायदा मिळविला नाही असें नाहीं, परंतु त्यांतील बहुतेक भाग परकी लोकांकडेच गेला अशा वेळी स्थानिक उत्पन्न वाढविले असते, देशी कच्चा माल, देशी कष्टमेहनत व देशी तयार माल झाला असता तर या कष्टमेहनतीरूपी फायदा परकींयाकडे न जाता त्यावर बिचाऱ्या हजारों गरीब दुबळ्यांचा निर्वाह चालला असता पण ती अपूर्व संधी गेली ह्मणूनही स्वस्थ बसतां कामा नये. नवीन उद्योगधंद्याचे ज्ञान लोकांस करून दिले पाहिजे. तत्प्रीत्यर्थ लागणारा कच्चा माल आपल्याच देशांत मिळविण्याचे प्रयत्न केले पाहिजेत. मग ते

भूमिगत, भूस्तर किंवा भूपृष्ठावरचे असोत, ते पैदा करण्याची विद्या मात्र देशभर फैलावली पाहिजे. कच्च्या मालाची विपुलता झाल्यावर यंत्रकला व शास्त्रीय ज्ञान यांच्या साहाय्याने पक्का माल तयार करण्याची कृती, तो फायदेशीर पडावा ह्मणून थोड्या मेहनतींत अधिक माल तयार होण्याची युक्ती व त्याच्याशी स्पर्धा करणाऱ्या मालाशीं टिकण्याची क्लृप्ति याचें ज्ञान संपादन केले पाहिजे.

सर्व खरे. पण 'सर्वारंभा स्तंडुला प्रस्थ मूला:' या न्यायानें उपरोक्त कार्य द्रव्याभावी तडीस जाणे शक्य नाहीं हेंही लक्षांत घेतलें पाहिजे. ह्मणून ठिकठिकाणी पतपेढ्यांची स्थापना होऊन त्यांच्याकडून किंवा इतर भांडवलवाले लोकांकडून अशी कामें करणाऱ्यांना वेळोवेळ मदत झाली पाहिजे. या प्रित्यर्थ झटणारे उच्च ज्ञान संपन्न असलें तर तें अत्युत्तमच आहे.

विशेष आनंदाची गोष्ट ही आहे की, कांही तरुण होतकरू मंडळी स्वखुषीनें व आवडीनें या मार्गाचे अवलंबन करून आपल्या इतर बंधूस कित्ता घालून देत आहेत. याबद्दल त्याचें अभिनंदन करावें तेवढे थोडेच आहे; कारण त्यांच्यावर आमची सांपत्तिक उन्नति अवलंबून आहे.

(गुरुवार, दि. १७ मार्च १९२१)

येरे माझ्या मागल्या!

तिजोरीची स्थिति पराकाष्टेची हलाख बनली असल्यावरून, गोवा सरकार नवीन भलें भक्कम कर्ज उभारण्याच्या विचारांत आहे. अशी दाट वदंता आहे. या नतून कर्जाचा विनियोग कांही अन्य कामी खर्च झालेल्या रकमांची भरपाई करण्याप्रित्यर्थ होणार असून, बहुतकरून ग्रामस्थ मंडळ्यांकडे सदर्हू कर्जाची हुकूमवजा मागणी केली जाईल, अशीही बोलवा आहे!

हें अमंगल वर्तमान जर खरें असेल तर आमच्या सरकारच्या वाढत्या दुलौकिकांत भयंकर भर पडल्याखेरीज खास राहणार नाही हे उघड आहे.

'हांतरुण पाहून पाय पसरण्याच्या' धोरणाकडे दुर्लक्ष झाले ह्मणजे कोणाचीही वरील सारखी शोचनीय स्थिति न होणे अगदी अपरिहार्य होय, मग तो 'कोण' कमी महत्त्वाची एखादी व्यक्ती असो अगर उच्च दर्जाचें एखादें सरकार असो.

सरकारच्या गाफिलगिरीमुळे आमच्या तिजोरीत लागलेलें तुटीचें खग्रास खच्ची केले पाहिजे. अद्वातद्वा खर्च करण्याच्या बादशाही कलास कायमचा फांटा देऊन, सुव्यवस्थेच्या धोरणाचा अविलंबीतपणे अवलंब करणे जरूर आहे. नोकरशाहीच्या बालिश चोचल्यांत व अर्थशून्य दग्यांत चुराडा होणाऱ्या रकमांचा विनियोग इतर उपयुक्त कार्यांत होणे अत्यंतावश्यक आहे. एवंच आपल्या घरची सांपत्तिक व्यवस्था सुरळीपणे चालून, नांवलौकिक कायम राहावा - किंबहुना त्याची वृद्धि व्हावी- या उत्कट हेतूनें जसा एखादा चाणाक्ष घरधनी स्वत:च्या आदाखर्चानुरूप आपले धोरण निश्चित करीत असतो त्याचप्रमाणें वर्तन करण्याचा सरकारकडून प्रयत्न झाल्यासच मात्र तिजोरीवर ओढवलेल्या दुर्धर प्रसंगाची तीव्रता कमी होणार आहे, असें लोकमत असल्याची खात्री आह्मीं अनेकदां सरकारला पटविली आहे.

परंतु 'येरे माझ्या मागल्या' ही स्थिति आहे ती आहेच! इतकेंच नव्हे तर त्यांत कर्जरूपाने विलक्षण भर घालण्याचा आततायी अति प्रसंग होत आहे!!!

एकीकडून ग्रांमस्थमंडळ्या आपलें कर्तव्य योग्य रीतीनें पाळीत नाहींत असे ह्मणावयाचे व दुसरीकडून त्यांवर नाना तऱ्हेचे बोजे लादावयाचे, या सैतानी कारभाराला 'तोंड दाबून बुक्यांचा मार' असेच शहाणे लोक ह्मणतील. यात काडीचाही संशय नाहीं.

तात्पर्य, सरकारच्या मनांत प्राप्त झालेल्या कष्टतम आपत्तींतून मुक्त व्हावयाचें असेल तर त्याचें 'येरे माझ्या मागल्या' हें तत्त्व अजिबात विसरून, आह्मीं सुचविलेले विचार अमलांत आणण्याचा पक्का निर्धार केला पाहिजे. याच निर्धारावर 'आबादी आबादीची' सौख्यदायक भव्य इमारत उभारली जाणार आहे. नाहीं तर हें असेंच चालायचें!

(गुरुवार, दि. ७ एप्रिल, १९२१)

सांपत्तिक उन्नतीचे मार्ग

गोमांतकीय लोकांनी आपल्या शेजाऱ्यांकडे किंवा जगाकडे पाहिल्यास किंवा सर्व ठिकाणी पाहण्याचें सामर्थ्य नसेल तर एका अमेरिकेकडे दृष्टी फेंकल्यास आपल्या कूपमंडुकत्वाबद्दल त्यांना विषाद वाटू लागल्याशिवाय राहणार नाही.

दिवसेंदिवस आह्मी खालावत चाललो आहों, आमचा अध:पात होत आहे, आमचा जीवनकलह कष्टतर होत आलेला आहे! थोडक्यांत सांगावयाचे ह्मणजे आह्मी 'अंध:काराकडे' वाहत चाललो आहो. पण वरवर पाहाणाऱ्या परकियांना आह्मा गोमांतकवासियांची दु:स्थिती किती समाधानकारक दिसत आहे? सरकारी कर माफक (१) इतस्तत: शिक्षणार्चन केलेल्या सुशिक्षित वर्गाचा भरणा, प्रदेश सुपीक, मुबलक पाणी! इतकेंही असून आमची अशी शोचनीय स्थिति कां व्हावी? ह्मैसूर संस्थानाची इतकी सुधारणा करणारे प्रस्तुतचे महाराज कृष्णराज वडियार जेव्हां गोवा प्रांत पहावयास आले होते त्यांनी सुद्धा हेंच आश्चर्य प्रगट केलें आहे! 'कामधेनुतुल्य भूमि असून गोवा प्रांतवासियांस अशी निकृष्टावस्था यावी हें खरोखर आश्चर्य आहे. परक्या लोकांनी आमच्या प्रांताची स्तुती करावी आणि तिच्या ऊर्जितावस्थेचा कांहीच प्रयत्न न करिता अंत:कलह करण्यांत, परक्यांची हांजी करण्यांत व ते आपले उदर भरून जों काही शिल्लक राहिलेला शिळ्या भाकरीचा तुकडा आमच्या तोंडावर फेंकतील तेवढ्यावरच त्यांच्या दानप्रियतेचा डंका वाजविण्यांत धन्यता मानावी ह्यापेक्षां दुसरें दुर्दैव कोणते?' परक्यांनी आमच्या सुस्थितीचा हेवा करावा व आह्मी सार्वजनिक कामाला मोडता घालून संघशक्तीचा लागणाऱ्या सहानुकंपेला हांकलून देण्याचा प्रयत्न करून किंवा कारणीभूत होऊन त्याची फिटंफाट केल्याचें समाधान मानावे! त्याच्या दृष्टीनें आमची किती आबादी आबाद असायास पाहिजे होती, आह्मी किती वैभवशाली बनावयास पाहिजे होतों पण वस्तुस्थितीकडे पहावे तो सर्वत्र रडारड! सगळीकडे अंध:कार! आणखी या सर्वाचें आद्यकारण कोणते तर परोत्कर्षसहिष्णुतेचा अत्यंताभाव! यामुळें आमच्यांत संघशक्ती निर्माण

होत नाही. ह्मणून सहकारितेच्या योगानें होणारी सांपत्तिक उन्नतीची कार्ये आमच्याकडून होत नाहींत! या सर्वांना अवश्य फांटा दिल्याशिवाय व एकजुटीनें यद्विषयक प्रयत्न केल्याशिवाय कांहीं होणें शक्य नाहीं.

गोवा हा एक हिंदुस्थानांतील लहानसा प्रांत. त्यांत राहणारी प्रजा उत्तरोत्तर वाढत आहे. या जनसंख्येच्या वाढीबरोबर निर्वाहाची साधनेही वाढावयास पाहिजे होती पण ती वाढत न जातां उलट आमची नोकरीकडे व दलाली व्यापाराकडे प्रवृत्ति झुकल्यामुळे कमी झालेली दिसून येतात. फक्त ५ माणसांचा निर्वाह चालेल अशा कुटुबांत २५,३० माणसें उपजली आहेत अशा स्थितींत निर्वाहाची साधनें वाढविली नाहीत तर त्याचें यथायोग्य उदरपोषण कसें व्हावें? दलाली व्यापार व नोकरी यांनी आमची कितीशी सांपत्तिक उन्नति होणे शक्य आहे? बाहेरून व्यापार आणणारे लोक बाहेरच्या कारखानदारांना व्याजनफ्यासह पैसा भरितांतच, अर्थांत त्यांना जो नफा मिळतों तो आपल्याच लोकांकडून, आपल्याच देशांतून मिळवावा लागतो. राष्ट्र हें एक कुटुंब मानिले तर स्वत:च्याच कुटुंबांत लुटीचा धुमाकूळ घालून व आपल्याच राष्ट्रबंधूना नागवून हे थोडेसे लोक गबर होतात. असें ह्मणावें लागतें! नोकरीचाही प्रकार तोच. नोकरी करून जो पैसा ते मिळवितात तोही कांहीं ते बाहेरून आणीत नाहींत. आपला माल बाहेर देशांत जाऊन बाहेरचा पैसा आंत आल्याशिवाय आमची सांपत्तिक उन्नति होण्याची आशा नाही हे यावरून स्पष्ट होत आहे.

गोवा प्रांतांतून बाहेर जाणारा मुख्य माल ह्मणजे नारळ व सुपारी. परंतु ह्या दोन्हीवरच आमची सारी उदरंभरणाची भीस्त असल्यामुळे व हे उत्पन्न आह्मांस पुरे सहा महिनेही पुरण्याजोगे नसल्यामुळें त्याच्या व्यतिरिक्त दुसऱ्या साधनांची आह्मांस जरुरी आहे. गेल्या दोन तीन वर्षांत लाकडाचा व्यापार चांगला चालला होता व ती एक उन्नतीची बाजू झाली असती; पंरतु प्रस्तुत तो व्यापार अगदीं मोडकळीस आलेला असल्यामुळे ते एक महत्त्वाचे साधन आहे असे ह्मणतां येत नाहीं. आता राहिले एक मुख्य साधन व ते ह्मणजे शेतकी हे होय. या प्रातांत अशा बऱ्याच लागवडीलायक जमिनी आहेत परंतु त्याची ऊर्जितावस्था करणारीं साधनें मनुष्यबल, पैसाबल व

चिकाटी ही आह्माला दुर्मीळच आहेत. पैसाबलावर मनुष्यबल मिळूं शकेल; परंतु पैसाबळ मिळविण्यासाठी लागणारी चिकाटी ही मात्र मिळणे कठीण आहे. एखादा मनुष्य आपल्या जमिनीची ऊर्जितावस्था करण्यास पुढें सरतों व लगेच 'आरंभशूरा: खलु दक्षिणात्या' ह्या उक्तीला बाध येईल ह्मणून की काय ते कार्य अर्धवट टाकून देतो. शेतकी सुधारणा करण्यास जर खास संस्था उत्पन्न होतील तर मात्र काही सुधारणा झाली तर होईल. शेतकीची सुधारणा करणें ह्मणजे ओसाड जमिनी लागवडी योग्य करणें इतकेच नव्हे तर त्या जमिनीपासून जितकें उत्पन्न करवेल तितकें करून त्याचा फायदा घेतां आला पाहिजे. तरच ती सुधारणा व ऊर्जितावस्था फायदेशीर होईल. पाश्चात्य लोक शेतकी सुधारणा करितात ती खरी सुधारणा आहे; कारण ते लोक दर एकराच्या ह्मणजे अजमासें १५ कुडव भात बियाणें पेरितां येईल एवढ्या जमिनीपासून निदान ५५०–६०० रुपयांचे उत्पन्न घेतात पण आमच्याकडे तेवढ्या जमिनीचें उत्पन्न ६०–७५ रुपयांच्या पलिकडे जात नाहीं. भात हें आह्मांला अत्यावश्यक आहे ह्मणून त्याची पेरणी करण्याची जरुरी असली तरी वर्षांतून दोन पिकें होण्याच्या दरम्यान जमिनी ओसाड राहतात; त्यापासून आह्मांला कांही सुद्धां फायदा नसतो. त्याशिवाय खुद्द भाताचींच पिकें चांगली येण्यासाठी भरपूर खतेंही आह्मीं घालीत नाहीं. एकंदरीने शेतकी सुधारणा झाल्यास त्यापासून आमच्या उन्नतीला बरेच साहाय्य होणार असलें तरी सुस्थितींत राहण्यास नारळ, सुपारी व शेतकीसुधारणा एवढींच साधनें पुरी पडतील असें वाटत नाहीं; ह्मणून इतर बाजूंनी आमचे प्रयत्न अव्याहत चालू असले पाहिजेत. तहान लागल्यावर विहीर खणण्यात काय हंसील आहे?

निग्रो लोकांची सुधारणा करणारे बुकर टी. वॉशिंग्टन यांनी ॲटलांटा प्रदर्शनांत जें भाषण केले त्यांत त्यांनी एक गोष्ट सांगितली. एका जहाजावर पाणी नव्हते, इतक्यांत तेथें दुसरें एक जहाज आलें. या जहाजावर पाण्याची मागणी येतांच त्यांनी उत्तर दिलें की, तेथेच डोल टाका ह्मणजे पाणी मिळेल. त्यांनी सांगितल्याप्रमाणें करतांच त्यांना हवें तितकें पाणी मिळाले. आह्मींही तसेंच केले पाहिजे, आह्मीं जेथे आहोंत तेथेंच डोल सोडला पाहिजे. आह्मी आमच्याच राष्ट्रांत सांपत्तिक उन्नतीचे प्रयत्न केले पाहिजेत. परकी लोक

आह्माला जेवढें पाणी पाहिजे तेवढें देणार तर नाहीतच उलट बुद्धिवाद सांगून हाती मिळेल तेवढें लुबाडण्याचा मात्र प्रयत्न करतील. सांपत्तिक उन्नति करण्यासाठीं आह्मी सर्व राष्ट्रबंधुत्वाच्या नात्यानें बांधून घेऊन व्यक्तीद्वेष, जातिमत्सर इत्यादी चटदिशीं सोडून ह्या उन्नत्यर्थ झटलें तरच आमचा तरणोपाय आहे.

(गुरुवार, दि. १४ एप्रिल १९२१)

शेती खातें व जनता

जगाच्या प्रगतींत शेतकीला किती महत्त्व आहे, हे आज कोणास नव्याने सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. एकंदर व्यापारी घडामोडीकडे सूक्ष्म लक्ष पुरविलं असतां दिसून येईल कीं, तिचा सर्व पाया शेतकीवर उभारला गेला आहे. अशा या महत्त्वाच्या विषयासंबंधी जनतेंत हरेक तऱ्हेची माहिती देऊन, तिला शेतकींत वाकबगार बनविण्याचा प्रयत्न करणें, हें कार्य अर्थात् अत्यंत उपयुक्त आहे, यांत संशय नाही.

आमच्या शेतकी खात्यानें वेळोवेळी सदर्हु प्रकारची माहिती लोकांना पुरविण्याचा नवीनच उपक्रम केला आहे. तो स्तुत्य नाही असें कोण ह्मणेल?

परंतु जनता जोपर्यंत ८० टक्के लिहायाला वाचायला शिकविली गेली नाही तोपर्यंत सर्वांत अशिक्षित अशा शेतकरी वर्गाला या पासून काय फायदा मिळणार आहे? हरतऱ्हेचे प्रयोग करून अनुभव पाहण्यास सरकारचे हजारों रुपये खर्च होत असतील परंतु त्याचे ज्ञान कामकरी अगर शेतकरी वर्गास होण्यास त्यांच्या डोळ्यांदेखत ते प्रयोग झाले पाहिजेत. पारोडें क्यानलवर येथें असलेच प्रयोग होत असतात असें सरकारी भाषणांतून व लेखांतून वाचल्याचें आठवते. पण इकडे त्यांचा कांहीच बोलबाला नाही. खुद्द पारोंडेच्या रहिवाश्यांस या संबंधीची माहिती विचारल्यास तेही कानावर हात ठेवितात. ह्मणजे त्यांनाही या बाबतींत, वर्तमानपत्रीय किंवा सरकारी

गाजावाज्याशिवाय, कसल्याच तऱ्हेची खरी माहिती नाही. यापुढे या जागेंत प्रत्यक्ष जाऊन माहिती मिळविण्यांचे आह्मी योजिलें आहे, तूर्त शेतकी खात्यास किंवा त्याच्या तज्ञ कामदारांस एवढीच सूचना करावीशी वाटते, ती ही कीं, असले प्रयोग पाहण्यास तुह्मीं निवडेलेल्या जागेंत लोक येत नसतील तर लोक जमतील तेथेंच तुमचे प्रयोग चालू करून दाखविणें भाग आहे. पारोडें क्यानलवर निवडलेली जागा योग्य ठिकाणी ह्मणजे लोकवस्तीपासून दूर आहे तर पारोंडेच्या बाजारांत चर्च समोरील जमिनी निवडून तुमचे ते प्रयोग तेथें सुरू करा. दर रविवारी आसपासच्या गावांतून शेकडों लोक तेथें सहज जमत असतात. केवळ कौतुकपूर्ण दृष्टीनें तुमचे प्रयोग पाहण्यास आणि तुह्मी देणार ती माहिती ऐकून घेण्यास लोक मागें घेणार नाहींत.

(गुरुवार, दि. १९ एप्रिल १९२३)

काटकसर व सरकार

गोवा सरकारच्या तिजोरीस तुटीच्या समंधानें पछाडून त्याने जनतेची कशी दुर्दशा करून टाकली आहे हे आज रस्त्यांवरील पोरांटोरांस सुद्धां ठाऊक झालें आहे. या अक्राळविक्राळ समंधाच्या लीलांनी नोकरशाहीची कशी हबेलंडी उडाली आहे, हें कोणास माहीत नाहीं? तिजोरीच्या तुटीमुळे लोक हवालदील बनले आहेत. खुद्द सरकार भयंकर कचाटींत सांपडले आहे व गोमांतकाचे एकंदर वातावरण अशांततेच्या वणव्यानें भडकलेले आहे इत्यादी गोष्टी न जाणणारा एकही नागरिक गोव्यांत असेल, असें ‘भारता’स तरी निदान वाटत नाही.

अशा या अनुकंपनीय स्थितीचा आद्यजनक जो उपरोक्त समंध त्याला गाडण्याची मंत्रयोजना सध्या सरकार दरबारांतून चालू आहे, हे ऐकून कोणास समाधान वाटणार नाहीं? गेल्या आठवड्यांतील सरकारी ग्याझेटवर अनेक अनावश्यक जागा कमी करण्याविषयी हुकूम सुटले असून ते लवकरच अमलांत येतील, असा रंग दिसत आहे व या धोरणाचाच अवलंब सर्रास

सुरू केला गेल्यास तुटीच्या संमंधाच्या हैदोसास कायमचा आळा बसेल यांत बिलकूल संशय नाही.

अर्थात सरकारनें स्वीकारलेलें सांप्रतचें छाटाछाटीचे धोरण भारतास मान्य आहे, हें निराळें सांगण्याचे कारण नाही. इतकेंच नव्हे, तर त्याला त्या बाबतींत सरकारशीं सहकारिता करण्यास पराकाष्टेचें उत्तेजन येत आहे. 'भारत' सरकारचा मित्र नाहीं, हें खरें. परंतु सरकारकडून एखादेवेळी उपयुक्त कामगिरी होत असून, तीजमुळें जनतेचे क्लेश दूर होत असल्यास, भारत सरकारचें, आपल्या कट्या शत्रुचें, अभिनंदन करण्यास मागें पुढें पहात नाही. असो.

तात्पर्य काय कीं, सरकारच्या काटकसरीच्या धोरणास 'भारता'चा पूर्ण पाठिंबा असून या कामी ते पूर्ण यशस्वी व्हावें अशीच भारताची इच्छा आहे. ती परमेश्वर पूर्ण करो!

(गुरुवार, दि. २६ एप्रिल १९२३)

गोव्याचें नष्टचर्य!

कोणत्याही एका संख्येंत एखादी रक्कम मिळविली व तीच त्या संख्येतून वजा केली तर त्या संख्येच्या किंमतीत बदल होत नसतो. उदाहरणार्थ.

८ ही संख्या घ्या. या संख्येत ४ मिळवून ४ वजा केल्यास आठाचे आठच रहातात. हा गणितशास्त्राचा सोप्यांतला अगदीं सोपा सिद्धांत आहे. व तो आत्म्यांच्या अमरत्वाप्रमाणे अचल आहे.

गणितशास्त्र व अर्थशास्त्र ही उभय शास्त्रें परस्परसहाय्यक आहेत ती एकमेकांवर अलोट प्रेम करतात, हें सर्व जगाला माहीत आहे. परंतु 'गोमांतक' एका कोपऱ्यांत खिचपत पडला असल्याकारणानें येथील राजकर्त्यांस ती जगजाहीर गोष्ट अजून समजलेली नाही असे समजण्यास

भरपूर पुरावा आहे.

निरनिराळ्या खात्यांतील नोकर कमी करण्याचे हुकूम सुटले असून, त्यामुळें तिजोरीस लागलेला तुटीचा संबंध गाडला जाण्याचा संभव आहे असे आह्मी गेल्याच्या मागील अंकी एक विधान केलें होतें. परंतु ज्या शाईनें ते भविष्य कागदावर मांडले गेलें, ती शाई अजून ओलीच असतानां, असे उघडकीस आलें आहें की गव्हर्नर साहेबांच्या मोटरखर्चापैकी नुसत्या गाजोलीनास दर साल तेरा हजार रुपयें खर्च केले जातात! दुसरीही एक गोष्ट उजेडांत आली आहे की, मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नरसाहेब येथें येऊन गेल्याबद्दल, आमच्या तिजोरीस छपन्न हजारांचा भुर्दंड भरावा लागणार आहे!

अशी रीतीने उधळपट्टीचें घोडें स्वैरगतीनें तिजोरीवर चरावयास लागल्यास नोकरशाहीच्या क्षुल्लक छाटाछाटीपासून होणारी बचत कशी जीव धरून राहील? अर्थात गणितशास्त्रापासून अर्थशास्त्रास बळजबरीने व सारासार विचार न पाहतां जगाबाहेरील मूर्खपणानें दुरावण्याचा प्रयत्न झाल्यास, तिजोरीच्या बोडक्यावर थैमान घालणारच्या समंधाच्या लीला कशा बंद होतील? असो.

तात्पर्य गोमांतकाचे नष्टचर्य अजून संपलें नाहीं. हेंच खरें स्वत:चें हित ह्मणजे देशाचें हित अशा दुष्ट भावनेनें राज्यकर्त्यांच्या मनांत कायमचा आसरा धरला असल्यानें, कशाही रीतीने प्रगतिपथ आक्रमिणें गोमांतकाला अशक्य झालेलें आहे. जोपर्यंत या दुष्ट भावनेपासून राज्यकर्त्यांची मने मोकळी होणार नाहीत तोपर्यंत असल्या स्थितींत कसलेही अंतर पडेल असे वाटत नाही. उलट दिवसेंदिवस वाईट स्थितींतच आह्मांस खिचपत पडावें लागणार हे उघड आहे. हे एकंदर दृश्य पाहून 'ये काळ कसा विपरीत अहा' असे कोदंडी उद्‌गार ज्याच्या त्याच्या तोंडांतून निघत असलेले ऐकूं आल्यास नवल ते कोणतें?

(गुरुवार, दि. ९ मे १९२३)

माणसांवर कर व देशावर कहर

अखेर आह्मी वर्तविलेलें भविष्य सत्य स्वरूपानें प्रगट व्हावयास लागले आहे, असें, तीन आण्याच्या माणसांवरील कराच्या वसुलीने ठिकठिकाणी व्यक्त झालेल्या लोकक्षोभावरून ह्मणण्यास हरकत नाही. ज्या वेळी हा तीन आण्याचा अमानुष कर गोव्यांत येणाऱ्या व गोव्याबाहेर जाणाऱ्या माणसांच्या डोक्यावर लादण्याचा विचार चालू होता, त्या वेळी त्याचें भीषण स्वरूप पुढें इतकें भयंकर होईल, असें खुद्द करांच्या चाहत्यांस सुद्धा वाटलें नसावे. तसें असतें तर त्यांनी प्रस्तुत कर बसविण्याचा तीन आणे मूर्खपणा कधीच केला नसता, अशी आमची समजूत आहे.

सदरहू माणसांवरील तीन आणे करानें मुख्यत्वें सीमेनजीक गावच्या लोकांत, मनस्वी असंतोष पसरावयास लागला असून, जेथें जेथें सरकारच्या नांवाने खडे फोडल्याचा कर्णकटु आवाज ऐकावयास येत आहे 'उपरिनिर्दिष्ट कर ह्मणजे पोर्तुगीज सत्तेचे विनाशकालसूचक चिन्हच होय' असे टोमणेवजा उद्‌गार काढण्यास जनता कचरत नाही. यावरून तिच्या असंतोषाची डिग्री किती अंश चढली असेल याचें अनुमान करण्यास कोणासही कठीण पडणार नाही.

थोडक्यांत सांगावयाचे ह्मणजे वर नमूद केलेल्या माणसांवरील 'तीन आण्याच्या' करानें देशावर कहरच आला आहे, अशा रोखठोक विधानाने वस्तुस्थिती विपर्यास होण्याची भीति नाही. उलट विचारसरणी मात्र सत्याची खूण करणारी आहे, हें कोणीही कबूल करील. असो.

परंतु मायबाप सरकार लोकक्षोभानें जागृत होऊन असंतोषाचें मूळ उपटून टाकील अशीही आशा करणे वाजवी होईल असे आह्मांस वाटत नाहीं. अर्थांत हा देशावरील कहर, जनतेकडून, तशाच रीतीचे प्रयत्न न झाल्यास, निष्कंटकपणे सुरू राहील हे उघड आहे. 'तशाच रीतीचे प्रयत्न' ह्मणण्याचे कारण इतकेंच की, योग्य तारतम्यज्ञानाचे अभावीं आमचे बहुतेक प्रयत्न फोल ठरून त्याचें मोल जड होतें, असा अनुभव आहे.

उक्त स्थिति प्राप्त होऊं नये व आपला प्रत्येक उद्योग यशस्वी व्हावा अशी इच्छा असलेल्यांनी खालील मननीय विचार आचारांत आणण्यास अंत:करणपूर्वक झटावें अशी अत्याग्रहाची सूचना करून हा लहानसा लेख येथेंच आटोपता घेतों.

'आतां कोणतेही महत्कार्य ह्मटले ह्मणजे ते अवघड असेंच असणार. व ते संपूर्ण व यशस्वी होण्यास अधिकारी पुरुषांची जरुरी असते. बहुजन समाजही उन्नतावस्थेप्रत जात असावयास लागत असतो. अडचणी, निरनिराळें व्यत्यय व संकटें ही येणारच. ती थांबणे मुळीं शक्यच नाहीं. ती न आलीं तरच आश्चर्य. संकटें जसजसीं अधिक प्रमाणांत येऊ लागतात तशतशीं ती सहन करण्याची समाजाच्या अंगांतील शक्ति व त्यापासून आपला बचाव करून घेण्याची युक्ती व मार्ग हेही अधिक प्रमाणांत कळू लागतात. आणि संकटें, अडचणीं ही मधून मधून उत्पन्न होत असली तरच एकंदर कार्याची महती व मातब्बरी. त्यामुळें कालांतराने त्याचे स्वरूप अधिक उज्ज्वल होत असतें. कालांतराने त्याला अधिक सौंदर्य प्राप्त होत असते. त्यांत कितीही अडचणी किंवा संकटें आली तरी फिकीर नाही. सद्हेतूनें प्रेरित होऊन नि:स्वार्थ व परोपकारबुद्धीनें सत्कार्ये व आपले कर्तव्य करीत राहणारांचा परमेश्वर साह्यकर्ता आहे. दीनांचा, अनाथांचा, अनन्य शरणागतांचा, भक्तांचा तो कैवारी आहे. तो मार्ग दाखवील, आलेल्या संकटांपासून संरक्षण करील, इष्ट स्थली नेऊन पोंचवील. मात्र समाजाने व त्यांतील कार्यकर्त्यां व्यक्तीनी आपले कार्य पवित्र अंत: करणानें, सद्बुद्धीने व एकनिष्ठपणें करीत राहिले ह्मणजे झाले. कार्यात जी एक शक्ती निर्माण होते, जे एक अतर्क्य दिव्य तेज उत्पन्न होतें तें यांच्याचमुळे या शक्तीपुढें, या तेजापुढे संकटे हतवीर्य होतात. त्याचें चालनासें होते; यश:प्राप्ती होते, सत्कार्ये सिद्धीस जातात. नीच मनोवृत्ति, ढोंगीपणा, भोंदूपणा, खरी कळकळ व नि:स्वार्थ प्रेम यांचा अभाव, नस्ता गर्व, भलता ताठा, वैयक्तिक व अनीतिमूलक धनतृष्णा, नुसत्या मानमान्यतेची फुकट हांव, अंगी पात्रता नसतां व सद्बुद्धी नसतां सत्ता गाजविण्याची अनिवार घातुक इच्छा हीं सत्कार्यांत येणारी विघ्ने होत. समाजावर ओढवणाऱ्या आपत्ति होत. कार्यनौका उद्ध्वस्त करून टाकणारे हे

अदृश्य सुरंग होत. यांच्यामुळे उच्च विचार, उदात्त तत्त्वे व पवित्र ध्येयें यांचा लोप होऊ लागतो, ती दडपली जाऊं लागतात. यांच्यामुळें समाजांत नस्ते घोटाळे व नस्ती अंदाधुंदी माजून राहते; तो विस्कळीत होतो, तो हतवीर्य होऊ लागतो; त्याचे तेज कमी कमी होऊ लागते, कित्येक प्रसंगी वरून वरून जरी त्यांची प्रगति होत आहे असें दिसत असलें तरी न कळत तो अधोगतीला जात असतो. परिणामी त्याला दु:खच भोगावें लागते. त्यांच्यामुळे समाजाच्या वाढीला जबरदस्त धोका पोंचून ती खुंटली जाऊं लागते. इच्छेनें जी कांही थोडीबहुत वाढ होईल. तीही, रोगट, पाणी व निसत्व अशीच होईल. आतां हे खरें आहे कीं, आपल्या कर्तव्याप्रमाणे वागयचे, महत्कृत्ये पार पाडावयाची व चांगल्या गोष्टीं घडवून आणावयाच्या ह्मणजे भोंवतालची परिस्थिती सदैव स्फूर्तिदायक व उत्साहजनकच असेल असें नाही. तीं कधी अनुकूल तर कधी प्रतिकूल अशीच असणार. कार्याला उपयुक्त असणारी साधनें बेताबाताचीचं असतात. कित्येक प्रसंगी तर त्यांचा अभावच असल्यामुळें ती नवीन उत्पन्नच करावी लागत असतात, किंवा असलेल्या साधनाचाच काळजीपूर्वक व मोठ्या शिताफीने उपयोग करून घेणे जरूर असते. द्रव्यबळ व मनुष्यबळ यांची कधी उणीव भासत नाही असे बहुधा क्वचितच होत असते. कार्यामध्ये जो वारंवार कमीपणा येत असतो, त्याला तरी हीच बलवत्तर कारणे होत. भोंवतालच्या समाजामधून व स्नेही मंडळीकडून जितकी व जशा प्रकारची मदत मिळणें अवश्य असतें तितकीच ती मिळणें हे काम फारच श्रमाचें असते. महत्प्रयासानेंच साध्य होणारी ती गोष्ट आहे. हाती घेतलेल्या विषयांचे योग्य, खरें व सांगोपांग ज्ञान झालेलें असावयास पाहिजे. वस्तुस्थितीचें विचारपूर्वक पूर्ण आकलन झालेलें असावयास पाहिजे. नाहीतर त्याच्या अभावी हातून भलत्याच अयोग्य, निरुपयोगी अगर विघातक गोष्टी घडण्याचा बराच संभव असतो. त्याचप्रमाणे कार्याच्या दृष्टीने अवश्य असणारी योग्य शिस्त व इष्ट असलेला सुव्यवस्थित व सुसंघटितपणा यांच्या अभावीही कार्य अडखळूं लागतें, बिघडूं लागतें. प्रसंगी इष्ट फलप्राप्ति तर बाजूलाच राहिली, पण नसती संकटपरंपरा बरीच ओढवण्याचा संभव असतो. परंतु या सर्व गोष्टी साध्य होऊन कार्याचा योग्य प्रकारे उठाव होणें ह्मणजे कांही लहानसहान गोष्ट

नाहीं. हे कार्य बऱ्याच श्रमाचें व दगदगीचें असून त्याला बऱ्याच वर्षांचा अनुभवही लागत असतो. शुद्ध ज्ञान व बऱ्याचशा वर्षांच्या तपश्चर्येचीही याला भर घालावी लागते. आणि जर एखाद्या कार्याला कांही थोडक्या मंडळीनीं कां होईना पण वाहून घेतलें असेल, त्यांवर त्यांची निष्ठा असेल, प्रेम असेल, भक्ती असेल, त्याकरितां अंगी अवश्य असणारें सामर्थ्य कमाविलें जाईल, योग्य मार्गानें प्रयत्न केले जातील, तर त्यांत यश आल्यावांचून राहणार नाही. इतकेंच नव्हे, तर तेणेंकरून समाजाची उन्नति होईल, भरभराट होईल, तो मान्यता पावेल. सुखसमृद्धि त्याच्या दासी होऊन राहतील.

(गुरुवार, दि. ३ नोव्हेंबर १९२१)

सत्याग्रह करा!

जुने गव्हर्नर फ्रैतस रिबेर यांची उचलबांगडी होऊन ज्या वेळी त्यांच्या जागी नव्हे गव्हर्नर डॉ. ज्याईम मोराइसची योजना झाली त्या वेळी आबालवृद्धांची समजूत होती कीं, गोमांतकाचे नष्टचर्य संपून आतां त्याला सुखाचे दिवस लागतील, 'हम करेसो कायद्यांच्या सैतानी वृत्तीस मूठमाती मिळेल. निदान तिची तीव्रता तरी कमी होईल, काळा-गोरा या प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीस कलंक फासणाऱ्या धोरणास कायमची तिलांजली दिली जाईल, एवंच स्वतंत्रता, बंधुप्रेम व समता या तीन तत्त्वानुसारच येथील राजकारणाचा गाडा हांकलला जाईल.'

ही कल्पना लोकांच्या मनांत काही काळ स्वैर विहरू लागून काही पत्रातून नव्या ग. साहेबांची स्तुतिस्तोत्रेंसुद्धा प्रसिद्ध व्हावयास लागली! जिकडे तिकडे साहेबांच्या नावाचे गोडवे गाण्यांत येऊं लागले! गव्हर्नर असावा तर ज्याईम मोराइस सारखा उदार अंत:करणाचा असावा, अशी कित्येक ठिकाणी वाखाणणी व्हावयास सुरुवात झाली! तात्पर्य, साहेब मजकुरांच्या हातून झाले तर गोमंतकाचें कल्याणच होईल, अहित कदापि होणार नाही. अशी भावना पसरावयास लागून, कांही जण तर त्यामुळें आनंदसागरांत 'गटंगळ्या' खावयास लागले!!

परंतु 'दु:खिताचे घरी आनंद स्थिरावत नाही' अशी गत झाली. साहेबबहाद्दरांनी कामाचा चार्ज घेताच हरेक विषयांची माहिती करून घेण्याच्या मिषानें आठ-नऊ महिने निवळ अज्ञातवासांत कंठिले. मोठ्यामोठ्यांच्या भेटीशिवाय इतर सर्व खेटी बाजूस सारून या काळांत केवळ अभ्यासमग्न झाले. या अभ्यासकाळानंतर आपले खरें स्वरूप प्रगट करण्यास डॉ. जाइमनीं प्रारंभ केला; व तेव्हा पासून 'मनांतले मांडे मनांत राहिले, जळो जळो संसार' असें लोकपक्षास वाटावयास लागलें.

गोव्याच्या तिजोरीची व लोकांची स्थिति अगदी हलाख बनली असून पगार वाढ व नवीन कराचा बोजा सहन करण्याची त्यांची ऐपत नाही. अशी जेव्हा मागे एकदां एका कौन्सिलरने पृच्छा केली, तेव्हांच डॉ. मोराइसचें राजकीय धोरण पहिल्यांदा चव्हाट्यावर आले. त्या वेळचे यांचे उद्गार आमचे वाचक विसरले नसतील; 'पाहिजे तर येथील नेटिव्हांनी मोफत चाकऱ्या कराव्या, माझी त्याला ना नाहीं; परंतु युरोपियन कामगाराचे मात्र पगार वाढलेच पाहिजेत.'

जनता उपासमारींत आयुष्य कंठीत असता व महागाईत तीव्र वणव्यांत होरपळत असतां, ज्या अधिकाऱ्यांच्या तोंडातून वरील मुक्तफळें निघतात तो अधिकारी एक तर पाषाणहृदयी असला पाहिजे. नाही तर बेजबाबदार तरी असला पाहिजे परंतु सि. मोराइस तसे नाहीत अशी दाट वदंता आहे!... असो.

या नंतर वरील प्रश्नाची नवीन कौन्सिलांत फिरून चर्चा झाली. पगारवाढ होणे व नवीन कर लादण्यांत येणे, या दोन्ही गोष्टी सद्यःस्थितींत शक्य नाहींत असे एकसमयावच्छेदेंकरून लोकपक्षीय मेंबरांनी सरकारास जाहीर केले, याही वेळी साहेब महाशयांनी आपले गोरें अंत:करण काळ्या लोकांसमोर व्यक्त करून 'मी कोण, कुठुनी आलो' याची भेददर्शक जाणीव एकंदर जनतेस करून दिली!

निरर्थक खर्च कमी करण्याचे अभिवचन पाळलें जात नसून, उलट ज्या गोष्टी नुकसानदायक ह्मणून कोणासही नको आहेत, त्या मुद्दाम प्रचारांत आणण्याचा आपला आततायी व शांतिविघातक निश्चय प्रत्यक्षपणे गेल्याच्या

आठवड्यांत साहेबांनी उघड केला!

हा दुष्ट निश्चय पार पडेपर्यंत आह्मी स्वस्थ बसणें ह्मणजे आमच्या पायावर आह्मी जाणूनबुजून धोंडा घालून घेणें होय! आता हात पांघरून बसणें ह्मणजे अक्षम्य गुन्हा आचरणें होय, हें सूर्यप्रकाशा इतकें स्पष्ट आहे. ह्मणून जनतेस आमची नम्र पण अत्याग्रहाची विनंति आहे की, देशबांधव हो उठा! चळवळ करा व सरकारास कळवा की, 'सांप्रतचा काळ पगारवाढीस व नवीन करास कोणत्याही दृष्टीने योग्य नाहीं अनेक आपत्तीमुळें जनता भुकेकंगाल झाली असल्यामुळे लोकमताविरुद्ध वरील गोष्टी अमलांत आणण्याचा तुजकडून प्रयत्न झाल्यास मुळशी पेठ्यातील मावळे लोकांप्रमाणे आह्मी सत्याग्रहाचा अवलंब करून उपरोक्त कुकर्मापासून तुला परावृत्त करणार ही पूर्ण खात्री मनांत बाळग!'

सत्याग्रह! सत्याग्रहानेंच आमचें वेडावलेलें सरकार ठिकाणावर येण्याचा संभव आहे. आतापर्यंतचे उपाय निष्फळ ठरले आहेत. व... ह्मणूनच सत्याग्रहाची आवश्यकता आह्मांस भासते.

(गुरुवार, दि. १६ जून १९२१)

स्वस्थ बसूं नका!

पुष्कळ वादविवादानंतर कोंसेल्य लेझिज्लातीवच्या बैठकींत पगार वाढीच्या बिन अंकी नाटकास प्रारंभ होऊन, त्याचा शेवट थोड्या फार प्रमाणाने नोकरशाहीस आनंदपर्यवसायी होईल, अशी स्पष्ट चिन्हें दिसावयास लागली आहेत. अर्थांत् तुटीनें फाटलेल्या बजेटावरील चर्चेच्या प्रहसनाचा पडदा उघडतांच करवाढीचे भीषण पात्र सदरील लोक व राज्यपक्षीय संस्थेच्या रंगभूमीवर थैमान घालावयास लागलें असल्यास आश्चर्य नाहीं.

करवाढीच्या धोंड्याने लोकशाहीचे डोंके छिन्नविछिन्न केले जाईल यांस आतां काडीचाही संशय नाहीं. करवाढीपासून जनतेवर ओढवणाऱ्या संकटपरंपरेचे आविष्करण आह्मीं अनेकदां व अनेकरीतीनें केलेंच आहे.

चर्वितचर्वणाच्या आरोपभयास्तव त्यांचा पुनरुच्चार करणें आह्मांस इष्ट वाटत नाही. सध्या आह्मांस इतकेंच सांगवयाचे आहे की, गोमांतकीय नागरिक हो, करवाढीच्या या दुर्धर प्रसंगी स्वस्थ बसू नका! उठा व सर्व शक्ति एकवटून सभांच्या रूपानें सरकारास कळवा कीं, करवाढीचे आततायीं धोरण आपणाला पसंत नाही! महागाईची प्रखरता नोकरशाहीसच जाचते व 'इतरजना'स जाचत नाही. अशांतला काहीच प्रकार नसल्याने, देतो त्यापेक्षा जास्ती कर आपणाकडून दिले जाणे सर्व बाजूंनी अशक्य आहे.

गोमांतकीय नागरिक हो, स्वस्थ बसू नका! ही वेळ चकाट्या पिटण्याची नाही, निरर्थक गप्पाष्टकांत घालावयाची नाही! स्वस्थ बसाल तर कराच्या राक्षसी दडपणाखाली चेंगरले जाऊन नामशेष व्हाल – हें पूर्ण लक्ष्यांत बाळगा! तुमच्या पैशाचा विनियोग कशा रीतीनें केला जातों याची आधी अगदी बारकाईने चौकशी करून त्याविषयी तुमचें बनेल ते मत निर्भिड व निर्भयपणे सरकार समोर मांडा व सनदशीर मार्गानें तुमच्या खऱ्या गृह व ग्रहस्थितीची जाणीव करून द्या.

'मागेल ते द्यावे, सुखी असावें' या निर्जिव, नि:सत्व ग्रंथाचे आक्रमण करणे ह्मणजे राजकीयदृष्ट्या भयंकर पाप आचरणें होय. ह्मणून त्या पंथापासून, नागरिक हो, तुह्मीं दूर रहा व स्वस्थ न बसतां करवाढीच्या संकटनिवारणार्थ अत्यंत धिमेपणाने झटा!

गोमांतकीय नागरिक हो स्वस्थ बसूं नका! उठा व ग्रांसू पहाणाऱ्या करवाढीच्या संकटाचा धुव्वा उडवून द्या! तरच तुह्मी जगाल, तरच तुमची कीर्ति उज्ज्वल राहील. उलटपक्षीं पांघरूण तोंडावर ओढून निद्रानंदांत घोरतच पडाल तर घोरनिद्रेंतच तुमचे राजकीय अस्तित्व पार विरून गेल्याशिवाय रहाणार नाही. हे पूर्ण ध्यानांत ठेवा!

उठा! नागरिक हो उठा! व सनदशीर मार्गानें कर्तव्य बजावून सरकारला जिवंतपणाची जिवंत साक्ष जिवंत रितीने पटवा!

स्वस्थ बसूं नका! शुभस्य शीघ्रं....

(बुधवार, दि. २३ जून १९२१)

आजही पुन्हां तेंच!

आमच्या प्रांताची तुलना पोर्तुगालाशी केली तर असें दिसून येईल की, सांपत्तिक दृष्ट्या उभय पितापुत्रांचा प्रवास एकाच अवनतीच्या मोटारींतून चालू आहे! कित्येक बाबतींत 'बापा पेक्षा बेटा सवाई' जरी असला तरी एकंदरीत उभयतांसही एकाच जातीच्या व भीतीच्या संकटाशी टक्कर द्यावी लागत आहे, हें खालील उद्‍गारांवरून सहज सिद्ध होतें. हे उद्‍गार एका माजी प्रधानाचे, अत्यंत महत्त्वाचे आहेत, हें कोणीही कबूल करील. ते ह्मणतात :-

'आमची तिजोरी अत्यंत भयंकर हलाखीच्या समुद्रांत गटंगळ्या खात असल्यावरून परराष्ट्रांत, कोणतेही सांपत्तिक गोष्टींत संबंध असलेले कार्य घडवून आणण्यास धैर्य होत नाहीं. महागाईचा कडक अंमल जरी चोहोंबाजूनीं तीव्रतेनें सुरू आहे, तरी नोकरशाहीची पगारवाढ होणे शक्य नाहीं, कां की, या ऑपरेशनमुळे होणारी इजा सहन करण्यासारखी तिजोरीची प्रकृति धडधाकट नाही. या खऱ्या स्थितीकडे मुद्दाम डोळेझांक करून पगारवाढीचें वाचनात्मक टुमणें लावणें कोणासही झालें तरी लाजीरवाणेंच वाटलें पाहिजे. कोठेही जरा उत्पन्नाची वाढ झाल्यास गवगवा झाला की पुरे, जिकडून तिकडून तिजोरीवर मारे हल्ल्यांवर हल्ले होऊं लागतात! अशा स्थितींत राष्ट्र शकट चालविणें अत्यंत कठीण होय. अमुक अमुक नोकरांचा पगार अमुक अमुक रीतीनें वाढविण्याची शक्यता दाखवून बिलावर बीलें दाखविणें फार सोपे आहे. मात्र ती कृतींत उतरविणं अशक्य कोटींतले आहे. ह्मणूनच जेथे तेथें छाटाछाट करण्याचा माझा निर्धार आहे- मग त्या छाटाछाटीपासून कितीही असंतोष उत्पन्न झाला तरी त्याला तोंड देण्याची माझी तयारी आहे. खरोखर, नोकरशाहीच्या घटनेत क्रांति झाली पाहिजे, कां की, सर्वत्र अनावश्यक नोकरांचाच सुळसुळाट माजून राहिला आहे.'

करवाढीचें समर्थन करणाऱ्या गोऱ्या व त्यांचीच 'री' ओढणाऱ्या काळ्या 'अदमिनी' उपरोक्त विचारांपासून शिकावयाचा धडा अवश्य पाठ करावा, अशी आमची त्यांस प्रेमाची सूचना आहे.

कोणत्याही दृष्टीनें सांप्रतचा काळ करवाढीला योग्य नाहीं, हें अनेकदां 'भारताने' सिद्ध केले आहे. जुन्याच करांच्या माराने जनता हवालदील बनली आहे. कर चुकते करून जो उत्पन्नाचा थोडासा अवशेष शिल्लक राहतो, त्याचा मोठासा भाग जेथें इंफ्लुऐंजा, महागाई, देवी इत्याद्यनेक आपत्तींकडून निर्दयपणे आकर्षण केला जातो, पोटाचा प्रश्न सुटणे अशक्य झाल्यावरून जेथे परदेशांत द्रव्यसंपादनार्थ जाणाऱ्या लोकांची संख्यावाढ त्याच प्रमाणावर आहे, तेथें नवीन कर वाढविण्याचा प्रयत्न करणे ह्मणजे पडलेल्यावर अमानुषपणे लाथांचा मारा करण्यासारखें दुष्टपणाचे काम नव्हे काय?

अठराव्या शतकांत फ्रान्स देशांत प्रस्तुत ज्या तऱ्हेचा सांपत्तिक सांवळागोंधळ आमच्या देशांत नजरेस येतो, त्याच प्रकारचा बेबंद कारभार दृष्टीस पडत होता. लोकमताची बिलकूल पर्वा ना करतां, त्या काळच्या फ्रेंच राजकर्त्यांनी कर वाढविण्याचा धूम सपाटा सुरू ठेवला होता. त्याचा परिणाम काय झाला, हें इतिहासतज्ञांस नव्यानें सांगण्याची आवश्यकता नाही. करवाढीच्या व इतर अमानुष कृत्यांच्या छळांनी त्रासून, तेथील जनतेनें अखेर आपल्या अरेरावी शत्रूचा खरपूस समाचार घेतला!

जी जनता भेंकड व अभिमानशून्य मानली जात असे, जे लोक अधिकाऱ्यांस देवापेक्षांही जास्त वचकत असत, ज्यांस देशाभिमान कशाशीं खातात हे सुद्धां माहीत नव्हतें, थोडक्यांत सांगावयाचे ह्मणजे जी जनता गोगलगाईपेक्षांही 'मऊ' समजली जात असे, त्याच जनतेकडून सर्व जगास थक्क करून सोडणारी राजक्रांति झाली, ही लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे.

सारासारविचार न करिता, केवळ 'मऊ' ह्मणून एकसारखे उकरीत राहणे स्वार्थ दृष्ट्या कितीही मजेचें असले तरी या मजेचा शेवट घातक झाल्याखेरीज खास रहात नाही, हे सत्य नजरेसमोर ठेऊन कर वाढवूं इच्छिणारांनी आपले करवाढीसंबंधाचे धोरण निश्चित केले पाहिजे. 'गोमांतकातील जनता करवाढीविरुद्ध कांही काळ बोंबलत बसेल; पण, ऐन वेळी, कर चुकते करण्याचा समय पोंचला ह्मणजे निमूटपणे कां कूं न करितां ती ते सरकारांत पोचते करील, असा चुकींचा समज करून करवाढीचें अरेरावी व दुष्ट कृत्य राज्यकर्त्यांकडून आचरले जाणार नाहीं, अशी अजून

आह्मांस उमेद आहे. इतक्यां परोपरीनें विनविलें असतां करवाढ होईल तर त्यापासून भयंकर परिणाम होईल, हें पूर्ण लक्ष्यांत ठेवावे.'

(गुरुवार, दि. ३० जून १९२१)

किल्ला सर करा!

जनतेच्या हलाख स्थितीची कांहीही पर्वा न करितां आमचे चलाख सरकार कर वाढविण्यांत दिमाख दाखवितच असून नाहक रीतीनें प्रजेला कसें छळीत आहे, याचे हुबेहुब चित्र रेखाटण्यांत आजपर्यंत आह्मी शिकस्त केलेली आहे.

पण दु:खाची गोष्ट कीं, लोकांचा दुबळेपणा कायम आहे तो आहेच. त्यांत ज्या माननें फरक पडावयास पाहिजे होता, त्या मानानें पडत नाही. इतकेंच नव्हे तर प्रत्येक नागरिक आपल्या चैनींत गुंग आहे तो आहेच. देश दुर्गतीच्या रसातळास पोंचण्याच्या भयजनक अवस्थेप्रत ठेपला तरी आमच्या चैनबाज मगरुरांची झोंपमोड होत नाही व दुबळेपणावर खासी तोड निघून अरेरावी नोकरशाहीच्या आततायीपणास आळा बसण्याची सुचिन्हें दृगोच्चर होत नाहींत!

करवाढीमुळे लोकांत त्राण राहिलेलें नाहीं. जेमतेम पोटाचीच खळगी भरण्याची मारामार झाली आहे. गरिबीमुळें अत्यावश्यक गोष्टींतसुद्धा छाटाछाट सुरू आहे. तीनदां जेवणावर नि:शंकपणे ताव मारणारे भोजनप्रिय ब्राह्मण कसेंबसें दोनदां किंवा एकदांच भागवून घेत आहेत. बाकीच्यांच्या अनुकंपनीय स्थितीचें तर शेषालासुद्धां यथार्थ वर्णन-व तेहि पंचमुखानें - करणें अवघड होऊन बसलें आहे.

करवाढ हा प्रत्येक नियमाला अपवाद आहे या नियमाला अपवाद आहे, असें विधान केल्यास अतिशयोक्ती होणार आहे असे वाटत नाही. करवाढीच्या गाडीची गति अतिशय जलद चालणाऱ्या मोटारच्या वेगापेक्षांही

जास्त झालेली दिसून येते. अशा कष्टमय स्थितींत 'कुंभकर्णी' निद्रेनें घोरत पडल्यास, आमचा निभाव लागावा कसा?

ज्या 'सेलाद फोलीला' पूर्वी २०० रैंस पडत असत त्याच 'फोलीला' आतां ३६० रैस ह्मणजे जवळजवळ दुप्पट किंमत द्यावी लागत आहे. 'युद्धस्टांप' च्या वेळी केवळ ५० रैसच जास्ती भरावे लागत असत. पण आतां ऐन शांततेच्यावेळीं त्याहीपेक्षां चौपटीनें जास्ती किंमत वाढविण्याची विपरीत बुद्धि चालू विनाशकालांत सरकारला आठवली आहे.

परंतु आमची झोंपमोड होत नाहीं! आमच्या बलकावच्या गप्पा थंडावत नाहीत. नकली देशभक्तांच्या घमेंडखोर बाता बंद पडत नाहीत. शिस्तीनें देशकार्य करण्यास पुढें सरसावा, असा मारे हातवारे करून इतरांना उपदेश देणारेच खुद्द एखाद्या कंपनीच्या अगर सरकारच्या तिजोरीवर मनमुराद चरण्याचे गैरशिस्त वर्तन टाकीत नाहीत. उलट कोणीही प्रामाणिकपणानें देशहितार्थ झटत असल्यास त्याविरुद्ध मात्र अत्यंत साळसूदपणानें व जाणूनबुजून गैरसमज उत्पन्न करण्यास हे कुत्सित महात्मे सर्वा आधीं तयार! आपण बोलायचें पण करायचें नाही व दुसऱ्यांनी न बोलतां कांहीही सत्कार्य केल्यास त्यांस खपायाचें नाहीं! कां, आहे की नाही मजा? असो.

आह्मांस सांगावयाचे आहे ते इतकेंच की, आता घोरत पडण्याची वेळ राहिलेली नाही. करवाढीचा रवि पुष्कळ वर आला आहे. आतां खडबडून उठल्यास 'कुंभकर्णी' निद्रेचें पर्यवसान घोरनिद्रेंत होण्यास निमिषाचाही अवधि लागणार नाही, याची खात्री प्रत्येकानें बाळगिली पाहिजे. तर बांधव हो, उठा! सरकारशी दोन हात करा– सनदशीर चळवळीने.

झगडा – व खरा उन्नतिपथ आक्रमिण्याच्या उद्योगास लागा. स्तुतिपाठकांच्या काव्यमय वर्णनांनी हुरळू नका किंवा निंदेच्या कोल्हेकुईनें भेदरूं नका! इकडे तिकडे न पाहतां थेट ध्येयाचा किल्ला सर करा!

(गुरुवार, दि. २५ मे १९२२)

धंद्यांची आवश्यकता

गोमांतकांत आमच्या सुशिक्षित तरुणांचा कल सरकारी नोकरीकडे वाहत असल्यानें ओद्यौगिक उन्नतीच्या दृष्टीने आह्मी फार मागसलेलें आहोंत, याविषयी दुमत असणें शक्य नाही. नोकरीच्या 'आळशी' साधनानें पोटाचें कसेंबसें साध्य गांठणें बिनभांडवलानें नफेचा धंदा करण्यासारखें सुलभ असल्याने शारीरिक त्रास सहन करण्यास अगर बुद्धीला ताण देण्यास कोणीही पुढे सरसावत नाही. जिकडे तिकडे नोकरीच्या भिकार चर्चेशिवाय चकार शब्द बहुदा ऐकूं येत नाही! याच मुख्य कारणामुळें जितक्या तेजस्वी रीतीनें स्वाभिमानाची जागृति आमच्यांत व्हावयास पाहिजे होती तितक्या प्रखरतेने होत नसल्यास त्यांत नवल नाही! असो.

उपरिनिर्दिष्ट परिस्थिती बदलण्यास आमच्यांत उद्योगधंद्यांची वाढ झाली पाहिजे. हे उघड आहे. आजला बहुतेक ठिकाणी हातमाग सुरू आहेत, तथापि त्यांतून तयार होणारा माल लोकांस पुरेसा मुबलक निघत नाही. एकदी गिरणी स्थापन झाल्यास, देशांतल्या देशांत मालाचा खप होऊन, बाहेरगांवी सुद्धा पाठवितां येईल व गरीब मजूर लोकांची पोटाची एक सोयही होईल.

आपल्या संसारांत आपण प्रत्येकास अवश्य लागणाऱ्या वस्तू, तसेच कागद, पेन्सिली, आगकाडी, कांच वगैरे जिन्नस आह्मांस बाहेरूनच सर्व माल बिनबोभाट मिळतो हें खरें, परंतु आमच्या देशांतच कारखाने काढून सर्व जनसमुहास घरच्या घरी माल मिळत जाईल व पुष्कळ लोक पोटासाठी बाहेरगांवी जाण्याचे बंद करतील अशी व्यवस्था मात्र कोणी करीत नाहीं! परंतु इतकी खटाटोप करावी कोणी? आमच्या देशांतच कारखानें व धंदे काढण्याची सुबुद्धि जोपर्यंत आमच्या लोकांस होत नाही, तोपर्यंत हा देश अशाच स्थितींत रहाणार हें खचीत! कित्येकांना धंदे काढण्याची इच्छा असते, परंतु त्यांना अनुभव नसल्यामुळे ते धंद्यांत सपशेल फसतात. बरें, अनुभवी, हुशार व होतकरू इसम पुढें सरसावले तर त्यांस भांडवलाच्या अभावी धनिक लोकांकडून प्रोत्साहन मिळत नाही. एकूण चणे व दांत ही दोन्हीं एकत्र केव्हांही नसतात. कागद, कांच, तेले, आगकाडी, साखर,

कौलें, विटा व साबण यांची गोमांतकांत आज किती जरुरी आहे बरें?

देशांतील उद्योगधंद्यांची वाढ होण्यास मुख्यत: सरकारचें सहाय्य लागते. इंग्लंड, जर्मनी, फ्रांस, वगैरे पाश्चात्य राष्ट्रांनी व जपान अमेरिकेनें कशा काय सोई करून ठेविल्या आहेत व त्यांच्या मालाचा खप प्रत्येक राष्ट्रांत कसा फैलावत आहे हें सर्वश्रुतच आहे. ब्रिटिश हिंदुस्थानापेक्षां पोर्तुगीज हिंदुस्थानांत जास्त सवलती दिल्या जातात व उद्योगधंद्याची वाढ व्हावी एतदर्थ चांगले कायदेही करून ठेविले आहेत. अशी स्थिति प्राप्त झाली असतां देशांत एकही जोमदार धंदा निघत नाही! परस्पर सहाय्यकारी भांडवल जमवून, आमचे व्यापारी किंवा धनिक लोक एकादा दुसरा नमुनेदार धंदा काढतील ह्मणावे तर त्या बाबतींत पूर्ण निराशा!

ब्रिटिश हिंदुस्थानांत धंदे काढण्यासाठी लोकांनी जशा धंदेविषयक बँका (Industrial Banks) स्थापन केल्या आहेत, तशाच पद्धतीवर आमच्या चिमुकल्या देशांत, चिमुकल्या भांडवलावर, एकच बँक स्थापन झाली तर लोकांना तिचा किती फायदा होईल बरें! बँक - काढणारा व अधिकार सूत्रें चालविणारा त्या कामांत बराच निष्णात् असावा लागतो. नाहींतर आज बँक स्थापन केली, व उद्या त्याचें दिवाळें निघालें ह्मणजे लोकांचा विश्वास पार उडून जाईल व पुनरपि, आपल्या पैशाचा असाच व्यय होईल ह्मणून बहुजनसमाज अशा बँकेपासून अथवा कोणत्याही धंद्यापासून कायमचा अलग राहील. बँकेसाठी खटपट करणाऱ्या इसमानें वेळींच सावध राहून कळकळीनें अंगमेहनत घेतल्यास यश आलेंच पाहिजे. तरी धनिक लोक स्वार्थ साधून, परमार्थ साधण्याचें पुण्य श्रेय संपादन करतील अशी आशा आहे.

(गुरुवार, दि. २० सप्टेंबर १९२३)

''भारताचे ध्येय ह्मणजे सत्य असेल ते स्पष्ट बोलणार व या कामी होईल ती शिक्षा भोगण्यास एका पायाने तयार असणार, असे आहे. या ध्येयाचे संगोपन आमच्या हातून शांतचित्ताने होवो, हीच परमेश्वरापाशी प्रार्थना.''

''कोर्टाकडून कसलाही निकाल पुकारला गेला, तरी त्याची गोड किंवा कटु फळें शांत चित्तानें चाखायाची 'भारता'ची पूर्ण तयारी आहे. गोड फळांची गोष्ट सांगणेंच नको; पण ती फळें क्विनाइनच्या रुचीची सुद्धा असली, तरी 'भारत' ती साक्रेटीसच्या चित्तवृत्तीनें मोठ्या आनंदानं भक्षण करणार आहे!''

संकीर्ण अग्रलेख

आर्यवैद्यकावरील बहिष्कार

माजी मूढश्रद्धाशील राजवटीत आपल्या प्रांतात आर्यवैद्यकावर बहिष्कार घालण्यास जी कारणें पुढे आणण्यांत आली, त्यांची केवढ्याही निष्पक्षपातित्वाने छाननी केली, तरी त्यांपैकी एक देखील नीतीच्या कसोटीस उतरणारें होतें, असे सहसा ह्मणतां यावयांचे नाही. साक्रेतीसाच्या तत्त्वविचारांस तत्कालिन सत्ताधिकारीवर्ग जसा निष्करण बुजला व योग्यायोग्य, ग्राह्याग्राह्य कांहीएक न पाहतां त्यास मूठमाती देण्याची यातायात करू लागला, तद्वत हिंदुस्थानांत आले त्या पोर्तुगीज लोकांस, हिंदु लोकांचा धर्म, शास्त्रे, चालीरीती, देशाचार, वगैरे कपाळशूळ उठविण्यास कारणीभूत झाली. आणि मूढधर्माभिमानानें डोक्याची पोकळी तुडुंब भरली असल्यामुळें पुढील शांततेच्या काळांतदेखील कपाळांत सुविचारास स्थान मिळेनासें झालें. हिंदुलोक ज्या न्यायानें रानटी, आर्यधर्म ज्या ज्या दृष्टीनें पापवृद्धिकारक, तसल्याच तराजूवर त्यांची शास्त्रेही अडाणी ठरावी, हे साहाजिक आहे. 'अर्धार्मिक'(!) हिंदूना सरकारी कामें देऊं नयेत, हा कायदा अमलांत आणण्यास जेथें लाज वाटली नाही तेथे आर्यवैद्यकासारखी हिंदूंची शास्त्रे बहिष्कारास पात्र ठरली, तर त्यांत नवल ते कसलें?

तथापि येथें हे लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे की पोर्तुगीज कायद्यांना जरी आर्यवैद्यकास कडक प्रतिबंध केला होता, तरी पोर्तुगीज लोकांच्या घरींदारी वावरण्याची त्यांस मुभा होती. ज्याप्रमाणें जुगार आणि दुराचार ह्यांवर कायद्यांची वक्रदृष्टी असतांही त्यांस सरकारदरबारांत पुढल्या दारांतून नसले तरी मागील दारांतून जाण्यास प्रतिबंध नव्हता, त्याचप्रमाणे आर्यवैद्यकासही पोर्तुगीज लोकसमाजांत उठण्याफिरण्यास आडकाठी नसे. इतकेच नव्हे तर खुद्द पोर्तुगालासदेखील आर्यवैद्यकानें आपला अमल बसविण्यास कमी केले नव्हते. प्रांताधिपतींसारखे बडे अंमलदार आर्यवैद्यकाच्या पायांशी प्रसंगविशेषी डोके नमवीत. मग बारीकसारीक पोर्तुगीजाची गोष्ट कशाला पाहिजे? इतकी स्थिती होती तरी कायद्याच्या कडकपणांत ह्मणण्यासारखा मवाळपणा आला नाही. तो थेट इंक्विजिशनच्या वेळेसारखाच राहिला.

लोकसत्ताक पद्धतीचा विजय होऊन प्रांताचा कारभार डॉ. कौसेर द कोस्त ह्यांच्या हातांत आला, ज्या वेळी, आपणावर होणाऱ्या जुलमाची इतिश्री होईल, अशी हिंदुसमाजानें आशा बाळगिली होती. ती सरकारी कामासंबंधाचा निर्बंध काढून डॉक्टर साहेबांनी अंशत: सफल केलं, हें खरें तथापि तिचा परिघ इतका संकुचित आहे, की हिंदुसमाजाच्या कर्तृत्त्वशक्तीस वावरावयास अवश्य तितका अवकाश तेथे नाही. वरील निर्बंध काढून टाकतेवेळी गव्हर्नर साहेबांची दृष्टि आर्यवैद्यकाच्या भागाकडे अवश्य वळावयास पाहिजे होती. आर्यवैद्यकावरील बहिष्कार हा पोर्तुगीज न्यायदेवतेवरील कलंकापैकी एक डाग आहे. तो पुसून न्यायदेवतेचे तोंड उजळ केल्याच्या यशाबरोबर हिंदुसमाजाची दिलसफाई केल्याचें यश गव्हर्नर साहेबांस मिळावयास पाहिजे होते. कोण्या अशुभ मुहूर्तावर गव्हर्नर साहेबांच्या हातांत कारभाराची सूत्रें आल्या कारणानें लोकस्थितीचें सुक्ष्म निरीक्षण करण्यास जरूर तितकी शांतता त्यांस लाभली नाही, हे खरें आहे. बाकी तशी शांतता लाभली आणि तिचा उपयोग ते लोकस्थितीच्या अवलोकनांत खर्च करते, तर त्यांस खात्रीने असें समजून चुकले असते. की नवीन काबिजादींत डोंगराळ प्रदेशांत राहणाऱ्या लोकसंख्येत जननापेक्षा मृत्यूचे प्रमाण मोठे आहे. माजी गव्हर्नर साहेबांच्या चौकस बुद्धीस ही शोचनीय स्थिती जाणवली होती आणि तिच्या सुधारणेप्रित्यर्थ ह्मणून तत्कालीन मंत्र्याच्या सांगणीवरून त्यांनी थोडीशी हालचाल केली होती. परंतु रोग एक तर उपचार भलतेच झाल्यामुळे इष्ट हेतु सफल झाला नाहीं. वस्तुस्थिती अशी होती (आज देखील आहे) की डोंगराळ प्रदेशांत वास्तव्य करावें लागल्याकारणाने वसाहतवाल्यांची शरीरें ही मलेरीया वगैरे रोगांची बिऱ्हाडें होऊन राहिली आहेत. रोगाचे प्रमाण लहान आहें तोवर औषधोपचार करून रोगमुक्त व्हावें, अशी बुद्धि त्या अज्ञानी लोकांस होत नाहीच. तशांत एखाद्यास झाली, तरी आसपास वैद्य नसावयाचा. वस्तुत: सगळ्याच ठिकाणी वैद्य नसतो, असे नाही. तर देशी वैद्यांचे हातपाय जखडून टाकल्यामुळें ते असून नसून सारखेच होतात. येऊन जाऊन चार पाच कोस लांबीच्या प्रदेशांतील रोग्यांस आसरा काय तो तालुक्यांच्या गांवी असणाऱ्या सरकारी डाक्टराचा. परंतु आजवरचा अनुभव

असा आहे कीं, नवीन काबिजादीत नेमले जाणारे बहुतेक डॉक्टर चलाख नसतात. मग सरकारकडून रोजमुरा मिळत असल्यामुळें काम करण्याची त्यांची हुशारी मंदावत असो, किंवा नवीन काबिजादींतील अडाणी लोकांच्या संगतींत काळ कंठावा लागल्यामुळे ते स्वत: नालायक होत असोत, इतकें खरें कीं रोगांनी पिडलेल्या लोकांस व्याधिमुक्त केल्याचे यश त्यांस मिळालें तरीं त्याचें प्रमाण फारच अल्प असते. सारांश सरकारी, किंवा पाश्चात्य वैद्यशास्त्रांचे ज्ञान मिळवलेले खाजगी डॉक्टर जरूर तितकें नाहींत व देशी वैद्यास परवानगी नाहीं, अशा स्थितींत नवीन काबिजादींतील लोकांस मृत्यूचे प्रमाण वाढतें असावे. हे साहजिक आहे. स्वत: जेवू घालण्याचें सामर्थ्य नाहीं, अशांनी आपल्या पोरांस भीक मागून जीव राखण्याची तरी परवानगी दिली पाहिजे. तितकी सवलत दिली गेली, तर आपल्या इभ्रतीस कमीपणा येईल, अशा समजुतीनें त्यांचा कोंडमारा केला तर त्याचे पर्यवसान मृत्यूत व्हावयाचें. नवीन काबिजादींतील लोकसमाज क्षीण होत चालल्याची ओरड आहे, ही अशाच कारणांमुळे होय. त्याची सुधारणा करण्याचा खरा मार्ग ह्मटला ह्मणजे आर्यवैद्यकावरील बहिष्कार उठवून त्यास स्वैर संचारण्याची मुभा देणें हाच होय. तो निष्कंटक करून डॉक्टर साहेबांनी धन्यवाद मिळवावा, असे आह्मी ह्मणतों.

नवीन काबिजादींतील लोकांचा, ह्मणजे, हिंदुसमाजाचा आर्यवैद्यकावर विशेष विश्वास असल्यामुळें, त्यांच्या खुषीकरतांच आर्यवैद्यकावरील बहिष्कार उठवावा असें आह्मी ह्मणत नाहीं, तर सुधारलेल्या पाश्चात्य वैद्यशास्त्रांत पारंगत असे डॉक्टर, लोकवस्तीच्या गांवी ठेवणें ज्या पक्षी सरकारास शक्य नाहीं, त्यापक्षी जुन्या देशी वैद्यांस तरी आपल्या प्रांतबंधूंस यथाशक्ती मदत देण्याची संधी देऊन रोगग्रस्त रयतेचे प्राण वांचविण्याचा प्रयत्न व्हावा. शिवाय हे लक्ष्यात ठेविलें पाहिजे की, पाश्चात्य वैद्यशास्त्र झालें तरी ते अगदीं पूर्णावस्थेंत पोंचले आहे असें नाहीं, कमीअधिक प्रमाणाने तेही अपूर्णच आहे. आर्यवैद्यकास शस्त्रक्रिया इतर बरेच रोग अपरिचित आहेत, तर प्लेग इत्यादी रोगांची पाश्चात्य वैद्यकाला ओळख नाहीं. ह्मणजे पहिले दुसरें अशी क्रमवारी करिता आली, तरी सर्वांगीणपूर्ततेची निराळी पंगत पाश्चात्य वैद्यकांकरिता

मांडता यावयाची नाही. एकूण स्थूल दृष्टीनें जर दोन्ही शास्त्रेसंक्रमणावस्थेंतच आहेत तर एकावरच तेवढी वक्रदृष्टी असण्याचे कारण आहे, असें आह्मांसच नव्हे, तर अंधधर्माभिमानाने किंवा इभ्रतीनें ज्यांची विचारशक्ती बिघडली नसेल त्यासही पटेल अशी आमची खात्री आहे. पाश्चात्य वैद्यकाला अद्याप केवढी लांब चढण चढायची आहे. किती जणांच्या मदतीची अपेक्षा आहे, हें परवा मेडिकल स्कूल उघडतेवेळीं मुख्याध्यापकाने केलेल्या भाषणावरून गव्हर्नर साहेबांच्या लक्ष्यांत आलें असलें पाहिजे. तर अप्रत्यक्षत: तशी मदत आर्यवैद्यकाला करिता येण्यासारखी आहे. वेदांपासून अतिप्राचीन इतिहास, उपनिषदांपासून शुद्ध धर्मजीवन पाश्चात्यांस मिळाले, तसेच आर्यवैद्यकापासून काहींना काही तरी मिळेल. पण अगोदर त्याजवरचा बहिष्कार उठवून त्यास प्रेमानें जवळ केलें पाहिजे, अंधधर्माभिमान शिथिल केला पाहिजे, हिंदी लोकांचे हृद्गत हिंदी गुप्तपोलीसांकडून जसे शिताफीने कळतें, तसेच युरोपियन डिटेक्टिवाकडून समजत नाहीं. ह्मणून हिंदी प्रकृतिमानाचा शोध लावायचा असेल, आणि तो लावणें हें पाश्चात्य वैद्यकांचे कर्तव्य असल्याचें उपरिनिर्दिष्ट भाषणांत कबूल करण्यात आले आहे, तर आर्यवैद्यकास हाताशी धरले पाहिजें. ते कार्य गव्हर्नरसाहेबांनी करून ह्या नवयुगांत अंधधर्मानिभिमानाची पिच्छेहाट झाली आहे, असें लोकनिदर्शनास आणावे, अशी आमची इच्छा आहे.

(बुधवार, दि. ३ डिसेंबर १९१३)

पावसाची सर काय ह्मणते?

मी पावसाची सर आहे. माझी सर कोणी घेऊ ह्मटलें तरी यावयाची नाही. माझ्यासाठी लोक जसे हपापले दिसतात तसे इतर कोण्याही सरीला हपापलेले दिसायचे नाहीत. आज जगांत चाललेल्या एकूणएक घडामोडी माझ्या आगमनावर अवलंबून आहेत. ह्मणूनच ‘पावसाचे येणे आणि जगाचें जिणे’ झाले नाहीं तर बहुतेक सरांचे सरत्व जाऊन माणसांच्या शरीरांवर मात्र घामांचे सर दिसूं लागतात. असाच प्रसंग गेल्या दिवसांत आला होता.

माझ्यावांचून मृगनक्षत्राचे दिवस कोरडे जाऊ लागलेले दिसतांच प्राणी, वनस्पतीवगैरेची झालेली तळमळ अवर्णनीय अशी होती. माझ्यानेंसुद्धा ती पाहवली नाही. लोकांनी तर माझ्या नावानें बोटें मोडण्यासदेखील कमी केले नाही. आतां माझे येणे झाल्यास बरेच दिवस झाले पण माझी विचारपूस यथातथाच चाललेली दिसते. माझे स्वागत कसें करावे, मजपासून कोणता फायदा करून घ्यावा हें यांना आजपर्यंत मिळालेल्या अनुभवाने किंवा माझ्या परिचयानेंसुद्धा समजत नाहीं. माणसांशिवाय इतर प्राण्यांविषयी माझे कांहींच ह्मणणे नाहीं. कारण कधी काळी माझ्या येण्यास विलंब झाला आणि त्यांना काही त्रास सहन करावे लागले तरी त्यांनी मला नावे ठेविलेली माझ्या एकिवांत नाही. पण माणसाचें मात्र तसें नव्हे. ते आपल्या बुद्धीनें माझ्या येण्याची मुदत ठरवितात व त्या मुदतीत माझे येणें झाले नाही तर त्यांना माझ्याविरुद्ध दातांची सर पुढे करून शिव्याची सर वाहिलीच ह्मणून समजावे वाहोत बिचारे! मला कांही त्याचे वाईट वाटत नाहीं व वाटणारे नाही. त्यांच्या मानानें ते कितीही जाणते अथवा वृद्ध असले तरी त्यांचा जाणतेपणा अथवा त्यांचें वृद्धत्व माझ्या पासंगासही पुरणार नाही. माझ्या येण्याबरोबर जमिनीवर उगवणाऱ्या व माझ्या अखेरच्या जाण्याबरोबर सुकणाऱ्या गवताची देखील यांना किंमत नाही. कारण गवताला चार महिन्याचे तरी ठरावीक आयुष्य असते, तितकेंसुद्धा यांना नाही. मी जगाच्या आरंभापासून आहे तसीच आता आहे व पुढेंही राहणार. कधी काळी जगाचा अंत झाला तर तेव्हां मात्र माझ्या अस्तित्वाची शंका घेण्यास जागा मिळणार आहे. आजपासून मी काय थोडक्या वेळां आले? पण माझा यांनी काय व कोणता उपयोग करून घेतला? हे आपले सारावेळ चैनीत दिवस घालीत बसावयाचे. बसलेल्या ठिकाणी उन्हाळ्याची बाधा होऊ नये ह्मणूनच यांना माझी जरुरी भासते. ग्रीष्मऋतूचें नाव घेण्यास कधीच तयार झाले नसते. यांच्या पोटापाण्याची भर होण्यास यांना माझें येणें हवें आहे पण माझ्या योगानें आपल्या व मुलांबाळांच्या पोटाची भर कशी होईल व ती होण्यास आपण काय केले पाहिजे एवढ्यापुरतांसुद्धा हे विचार करणार नाहींत. इतर देशांत माझी केवढी बडदास्त राखण्यांत येते व तेथील लोक माझ्याबरोबर शेतावर, माळावर, मैदानांवर व डोंगरावर कसे खपत

असतात हें यांनी पाहिलें असतें तर माझ्यापासून मिळालेल्या पाण्याची हे कधीच हेळसांड करणार नव्हते.

हवा आणि पाणी ही यांच्या जीवनाची मुख्य अंगे असली तरी शरीराचे बल वाढविण्यास अन्नाचीही तितकीच आवश्यकता आहे. हे अन्न त्यांस भरपूर मिळावे यासाठी परमेश्वराने यांना सुपीक व विपुल जमीन दिली आहे. परंतु त्या जमिनीचा व माझा जसा उपयोग करून घ्यावा तसा ते 'सद्यः स्थितीस अनुसरून' करून घेत नाहीत ह्मणूनच मी माझ्याने होईल तितकी शिकस्त केली तर यांचा आणि दुष्काळजनित महर्गतेचा इतक्यावर्षे जडलेला संबंध तुटत नाही. मग यांना पोटभर सुग्रास अन्न कसें मिळणार? व ते कोणासही मिळालें तर यांच्या दारांशी तिष्ठत बसलेले सावकाराचें वसूलदार त्यांना रुंचू द्यावयाचे नाहीत. हर! हर! सुवर्णभूमि ह्मणून नावाजलेल्या हिंदुस्थानच्या रहिवाश्यांची कोण विपन्नस्थिती ही?!! अन्न अन्न ह्मणून उपाशीं राहतील; पण आंगात इतकी वर्षे खिळलेला आळस झाडून भूदेवीची आराधना करणार नाहीत; सारा दिवस आंथरुणावर लोळत राहून निजल्याजागी त्यांनी, सोंगट्यानीं फार काय, दगडधोंड्यानी देखील खेळून चैनीत राहतील; पण आपल्या व आपणावर अवलंबून असलेल्या कुटुंबाच्या निर्वाहाची तरतूद करण्यासाठी ह्मणून माझ्या येण्याबरोबर हे शेतांत, बागेत अगर परसांतदेखील जावयाचें नाहींत 'उत्तम शेती' या तत्त्वाचा यांना पूर्ण विसर पडत चालला आहे. व तो जर असाच पडत राहील तर यांची व यांच्या पुढील पिढीची गत काय होईल याची कल्पना मला झाली तरी येथें सांगवत नाही. यांना एखादे वाटत असेल की, आमच्या वाडवडिलांनी तरी आह्मी करितों त्याहून विशेष असे काय केलें होतें? पण ही यांची चूकच नव्हे तर घोडचूक आहे. आपण स्वस्थ घोरत पडून राहावे व वेळ आल्यास पूर्वपरंपरेच्या पडद्याआड लपून आपल्या कृत्याचे मंडण करावे ही यांची खोड गेल्याशिवाय सुटणारी नाही. यांच्या पूर्वजांनी जी शेतीभाती व बागबागायती केल्या त्यांचें वर्षातून एकदांसुद्धां हे दर्शन घ्यावयाचे नाहीत; मग हे त्यांची परंपरा कशी सांभाळतील? त्यांनी घेतलेल्या श्रमाचें चीज यांनी त्या जमीन गहाण ठेऊन चैनीत करावयाचे व त्यांनी विशेष काय केले आहें असें ह्मणत

सुटावयाचे याला कोणते नाव द्यावे हेच समजत नाहीं. व दिलें तरी तें कोण ऐकतो? ऐकोत न ऐकोत शेवटील दोन शब्द सांगून हे माझें ह्मणणें येथेंच संपवितो.

हिंदुस्थानांतील, या माझ्या परमप्रिय भरतखंडातील लोकांनो, तुह्मांस जर तुमची ही विपदग्रस्त स्थिती सुधारायाची असेल तर तुमचें मुख्य उत्पन्न शेती व जिला तुह्मी तुमच्या पैकीच फार अशिक्षित व कंगाल अशी शेतकरी ह्मणविणाऱ्या वर्गाच्या स्वाधीन केली आहे, ती कशी सुधरेल या गोष्टीची तुमच्या मनांत कळकळ वाटूं द्या.

इतर देशांतील शेती श्रीमंत व सुशिक्षित लोकांच्या हातीं असल्यामुळे त्या जमिनींत ज्या प्रमाणानें पीक निघते तितके तुमच्या शेतात निघण्यासाठी परिश्रम घ्या.

परदेशांतील तज्ञांनी काढलेले व प्रयोगाअंती खरे ठरलेलें शेतकीविषयक शोध तुमच्या जमिनीस लागू होतील की नाही याचा अनुभव घ्या.

हे फार श्रमाचें व खर्चाचें वाटत असेल तर सामाईक पद्धतीनें भांडवल उभारा. तुमचा देश गरीब असला तरी भिकारी झाला नाही. अद्याप देशांत पुष्कळ ठिकाणी गोठलेले किंवा मेलेले ह्मणा पाहिजे तर, द्रव्य विपुल आहे. ते जिवंत करून तुमच्या कामी लागेल अशी पात्रता तुमच्या अंगी आणा ह्मणजे ते तुमच्या पाठोपाठ धांवत येईल व तुमच्या गळीं पडेल.

आणि हेंही साधलें नाही तर मग तुमच्या शेतकीच्या जुन्या तऱ्हा तुह्माजवळ आहेतच. त्यांत थोडी सुधारणा करून थोड्या भांडवलांवर व्यवस्थित रीतीनें शेती करून उत्पन्न कसें घ्यावें याचें ज्ञान तुमच्या शेतकरीवर्गास करून द्या ह्मणजे तुमच्या श्रमाचा मोबदला तुह्मांस मिळून तुमच्या नावांवर शेकडो मजूर पोट भरतील व त्यांचे श्रेयही तुह्मासच मिळेल.

तुह्मी प्रयत्न केला तर मग मी माझ्यासाठीं कधीच अडविणार नाही, असें तुह्मांस पूर्ण आश्वासन आहे.

(बुधवार, दि. ३० जून १९१५)

डॉ. बुकर टी. वॉशिंग्टन

केवळ एकश्चित पामरालासुद्धां निरपेक्ष कळकळीने व अविरत परिश्रमेंकरून केवढें प्रचंड समाजकार्य करतां येते, हे ज्या थोर दीर्घोद्योगी पुरुषाने उत्तम प्रकारे जगाच्या निदर्शनास आणून दिले, व भगवंताच्या 'उद्धरेदात्मनात्मानम्' ह्या सदुपदेशास जागून आपल्या अश्रांत परिश्रमानें विलक्षण बुद्धिमत्तेनें व अचाट साहसाने स्वतःचा व आपल्या निग्रो जातीचा उद्धार करून घेतला त्या सुप्रसिद्ध कर्मवीर डॉ. बुकर टी. वॉशिंग्टननीं इहलोकची यात्रा संपवून स्वर्गलोकी गमन केले, अशी दुःखदायक वार्ता नुकतीच कांही दिवसांमागे हिंदुस्थानांत येऊन थडकली आहे.

डॉ. वॉशिंग्टननी आपले 'आत्मचरित्र' 'अप फ्राम स्लेव्हरी' लिहिले असून हे फारच मननीय, स्फूर्तिदायक व बोधप्रद आहे व सर्वांनीच आणि विशेषतः विद्यार्थ्यांनी व देशसुधारणेच्छूंनी तें अवश्य वाचलें पाहिजे. इतर सटरफटर कादंबऱ्यांदि पुस्तकें वाचण्यापेक्षां ह्या पुस्तकाची जर प्रत्यहीं पारायणें केली, तर अमोल फायदा होईल; निराशेनें ग्रस्त झालेल्या हृदयास आशांकुर फुटेल; व हताश निरुत्साही व कर्तव्य- विन्मुख झालेल्या भारतीयांस लोककार्य करण्यास अपूर्व हुरूप येईल. अशाच योग्यतेचें हे आदर्शरूप पुस्तक आहे. तरी प्रत्येकाने इंग्रजी येत असल्यास हे पुस्तक अवश्य वाचावें व नसल्यास त्याचे मराठीत झालें भाषांतर (आत्मोद्धार-ले. श्रीयुत गुणाजी) तरी वाचण्यास चुकूं नये अशी आमची विनंती करून ह्या थोर विभुतीचे अत्यल्प चरित्र भारताच्या वाचकांस सादर करीतो.

डॉ. बुकर टी. वॉशिंग्टन ह्यांचे बालपण अत्यंत कष्टप्रद अशा गुलामगिरीत गेले. डॉ. वाशिग्टनची आई आपल्या तिघां मुलांचा उदरनिर्वाह एका शेतीत मोलमजुरी व स्वयंपाकिणीचा धंदा करून चालवीत असे. १८६३ साली जेव्हा दक्षिण अमेरिकेतील निग्रो लोकांस दास्यत्वातून मुक्त करण्यांत आले तेव्हा व्हर्जिनीया येथील एका मिठाच्या आगरांत मजुरी करून राहिली. तेथेच मिष्टर वॉशिंग्टन एका सुशिक्षित निग्रो मजुराकडून थोडं लिहिण्यावाचण्यापुरते शिकले, व पुढें मजुरी करून मध्ये मिळालेल्या वेळांत,

जवळच असलेल्या एका शाळेंत जाऊ लागले. परंतु येथे ह्या उद्योगी पुरुषांची ज्ञानतृष्णा शमूं शकली नाही; आणि पुढे तर ती इतकी बळावली की ह्यांनी हॅम्पटन येथील औद्योगिक शाळेमध्ये जाण्याचा निश्चय केला. ह्या वेळी त्याचें पोरवय होतें. जवळ पैसा नाही. व हॅम्पटन शहर पाचशें मैल! पण अशा स्थितीतही ते स्वस्थ बसले नाहीत. वाटेंत मोलमजुरी करीत, उपासमार काढीत व उन्हातान्हांत खपून त्यांनी हॅम्पटन शहर गांठलें व वर्णभेद आड आला असतांसुद्धा एकदाचा त्यांचा शाळेंत प्रवेश झाला नंतर १८७५ सालीं तें विश्वविद्यालयाचे पदवीधर होऊन हॅम्पटन येथील शाळेत अध्यापकांच्या जागी त्यांची नेमणूक झाली व पुढे अल्बसा संस्थानांत टस्केजी येथील शाळेत त्यांस नेमण्यात आले. ह्या ठिकाणच्या भोवतालच्या परिस्थितीचे डॉ. वाशिंग्टननी सूक्ष्म निरीक्षण केले, हिंदुस्थानाप्रमाणेंच तिथेंही निग्रो लोकांमध्ये भलताच प्रतिष्ठितपणा वाढला होता. मेहनतमशागत करणें हलकेपणाचें व विद्यार्जन करणे डामडौलाचें आहे, असें ते समजत. डॉ. वॉशिंग्टननी ह्या मूर्ख कल्पनांचा समूळ उच्छेद करण्यांस प्रारंभ केला व त्यांनी टस्केजी येथे स्थापलेल्या औद्योगिक शाळेच्या द्वारे उद्योगाची महती, स्वावलंबनाचा श्रेष्ठपणा व शेतकीची थोरवी आपल्या निग्रोबंधूंच्या व जगाच्या प्रत्ययास आणून दिली.

टस्केजी येथील ह्या औद्योगिक शाळेची स्थापना १८८१ मध्यें करण्यात आली. प्रारंभी ह्या शाळेमध्ये केवळ तीसच विद्यार्थी होते. व शाळागृह इतकें जीर्ण व मोडकळीस आले होतें की, पावसाचे निवारण विद्यार्थ्यांना छत्रींनी करावे लागे! परंतु आज दोन तीन तपाच्या अवधींत डॉक्टर साहेबांच्या परिश्रमाने ह्या शाळेचा प्रचंड विस्तार झाला आहे. ही शाळा ह्मणजे एक शहरच बनलें आहे. संस्थेच्या जवळजवळ शंभर इमारती असून ३६ तऱ्हेचे निरनिराळे धंदे शिकविले जातात व एक हजारावर एकर जमीन विद्यार्थ्यांकडून पिकविण्यांत येते. शेतकीच्या उपयोगा करीता व विद्यार्थ्यांच्या उपजीविकेस्तव घोडे, गुरें, खेचरें, डुकरेवगैरे हजारो प्राणी पाळण्यांत आले असून संस्थेचा वार्षिक खर्च पांच लक्षावर गेला आहे. संस्थेतील पुष्कळ विद्यार्थी स्वावलंबनानेच आपले विद्यार्जन करितात.

शाळेंत मानसिक, औद्योगिक व शेतकीचें शिक्षण दिले जात असल्यामुळे व विद्यार्थ्यांच्या शिलाची व दानतेची उत्तम काळजी घेतल्याने त्यांना सोडल्यावर स्वत:च्या उपजीविकेकरिता लोकांच्या तोंडाकडे पहावे लागत नाही व शक्तीनुसार ते अविश्रांतपणे समाजकार्य करतात. ह्या शाळेंतून आजपर्यंत तीनशेवर पदवीधर बाहेर पडले असून सात-आठ हजार लोक निरनिराळ्या उद्योगांत शिरून स्वतंत्रपणे आपला चरितार्थ चालवितात. आपल्या निग्रो जातीच्या उन्नतिप्रीत्यर्थ संस्थेतून बाहेर पडलेल्या विद्यार्थ्यांनी ह्याच शाळेच्या धर्तीवर आणखी बऱ्याच संस्था उभारल्या असून बरेच जण आफ्रिकेतील सजातीयांच्या मदतीला धावले आहेत व अशा रीतीनें त्यांची झपाट्यानें प्रगती होत आहे.

आमचे हिंदवासी जर थोडा वेळ आपल्या अहंमन्यतेस दूर सारतील व डॉ. बुकर टी. वॉशिंग्टन यांस गुरुस्थानी मानून त्यांच्या पवित्र चरित्राचे अनुकरण करतील तर भारताची दु:सह अवनति व नष्टचर्ये संपण्यास अधिक काल लोटेल असे आह्मांस वाटत नाही. आमचा विद्यार्थीवर्ग व शिक्षणसंस्थांचें चालक ह्या आदर्श चरित्रापासून बोध घेतील अशी आशा आहे. असो. डॉ. बुकर टी. वॉशिंग्टनच्या निधनानें एक दैदिप्यमान तारा जगाच्या दृष्टिआड झाला असे ह्मणण्यास हक्क नाहीं.

एका लॅटीन भाषेंतील वाक्याप्रमाणे ह्या थोर विभुतीचे स्मारक ह्मटले ह्मणजे अमेरिकेंतील निग्रो लोकांचा आजचा उत्कर्ष व जागृति हेंच आहे. स्वर्गात डॉ. वॉशिंग्टन ह्यांच्या आत्म्यास अखंड शांती व उच्च स्थान मिळालें असेल, ह्यांत शंका नाही.

(बुधवार, दि. ८ डिसेंबर १९१५)

दोन नवीन शहरें

मुर्गाव व सांवर्डे या ठिकाणीं दोन शहरें उठवून देण्याची उठलेली हूल सर्वांच्या माहितीची झाली असून, तो एक सार्वत्रिक चर्चेचा विषय होऊन

राहिला आहे. या दोन शहरांची स्थापना झाल्यास जुन्या व नव्या काबिजादींत एकेका शहराची भर पडून त्यांस अगोदरच्याहून ज्यास्त महत्त्व येईल व गोव्याच्या आर्थिक सामर्थ्याची वाढ होईल. प्रमुख बंदर आणि रेल्वे स्टेशन या नात्यानें, जगाच्या प्रवासी व व्यापारी दळवळणासाठी त्याचा चालू असलेला संबंध विशेष भरभराटीचा होऊन मुर्गावच्या व्यापारी ऊर्जितावस्थेवरच सरकारी हातभार लागला असतां त्याची किंमत जगांतील मुख्य बंदरांशी चढाओढ करण्यापर्यंत वाढेल आणि तसेच सांवर्डे येथेही खाडीचें बंदर व रेल्वे स्टेशन अशा दोन टोकांचा संयोग झाला असल्यामुळे गोव्यांतील अंतर्गत मालाचा खप व वाहतूक होण्याजोगें योग्य केंद्रस्थान अस्तित्वांत येईल, अशी आशा करण्यास जागा आहे. रेल्वे रस्त्याने गोव्यातील प्रदेश ओलांडल्यापासून जलस्थल प्रवासास अनुकूल अशा सोईचे, वरील दोनही ठिकाणी एकीकरण होऊन गेलें असल्यानें दिवसेंदिवस त्याची स्थिती सुधारत कालावधीनें शहर स्थापनेंपर्यंत त्यांचे पर्यवसान झालें असतें, असें त्या दोनही गावांत थोड्याच कालांत घडून आलेल्या क्रांतीवरून भासत होते. इतक्यांत, कालावधीवर अवलंबून असलेली गोष्ट, 'राजा कालस्य कारणम्' या ह्मणीतील यथार्थता दाखविण्यासाठी आजच करून दाखवावी असें आमच्या सरकारास वाटून शहर वसणुकेच्या कल्पनेंस मूर्त स्वरूप देण्यासाठी मुहूर्तमेढ सुद्धां रोवण्यात आली. आतां, यापुढें, मुर्गाव येथें साजरा करण्यात आलेल्या उत्सवाच्या सुरवाती नंतर काय काय प्रकार होतील ते दिसणार आहेतच. पण, अगोदर काही सूचना देणे हे आमचे कर्तव्य असल्यावरून त्यांत करतां येण्यासारखे फेरफार जे आह्मांस इष्ट वाटलें ते येथे नमूद करितो.

सांवर्डे या साधारण प्रतीच्या गांवास रेल्वे स्टेशननें प्राप्त करून दिलेल्या महत्त्वांत विशेष भर घालण्यास कारणीभूत होणारी जी जमीन नाही ती अनेक जागीं, आगबोटी व मोठ्या आकाराच्या होड्या मावविण्याइतकी खोल नसल्यावरून फारच गैरसोय सोसावी लागते. व जिकडे तिकडे प्रवासाची शीघ्रगामी वाहने प्रचारांत येत चालली असतां, रेंगाळत चालणारी प्रवास–साधनें अद्याप उपलब्ध असल्याबद्दल आश्चर्य वाटते. ही गैरसोय दूर केल्याशिवाय सावर्डे बंदरांस यावी तितकी उपयुक्तता तर येणार नाहींच.

मात्र दर साल नवा चिखल सांचत असल्याकारणानें नदीचें पात्र आंखुड होऊन ती गैरसोय भानगडीची होईल यास्तव, जनतेस फारच उपयुक्त ह्मणून आवश्यक, गोवा–सरकारच्या तिजोरींत आगबोटीच्या उत्पन्नाचे भर घालणारी ह्मणून फायदेशीर व सांवर्डे या गांवचे शहर बनविण्यास बहुश: कारणीभूत झालेली ह्मणून ह्याही बाजूने हितकर अशी नदीची दुरुस्ती अगोदर न केल्यास शहरवसणुकेपेक्षां अधिक अगत्याचे काम मागें ठेविल्याचें अपयश सरकारच्या माथीं आल्याशिवाय राहणार नाहीं.

मुर्गाव व सांवर्डे एका रेल्वे– रस्त्यावरची स्टेशनें असून, शहरें झाल्यानंतर त्या दोनही ठिकाणांतील व्यापारांची ने–आण सध्यापेक्षां किती तरी वाढेल. तथापि तींत रेल्वे कंपनीचा फायदा होऊन, इकडील गाड्या, होड्या वगैरे साधनांच्या मालकांस भाड्या संबंधाने फायदा घेता येणार नाही. हा फायदा तूर्त पणजी शहराच्या व्यापारी स्थानानें होत आहे. तोही, मुर्गाव शहराच्या स्थापनेनंतर पणजीचे वर्चस्व अंशत: कमी झाल्याने होण्याची आशा व्यर्थ आहे, हें लक्ष्यांत घेतले पाहिजे; ह्मणून ह्या नव्या शहरांच्या स्थापनेपासून दळणवळण वाढून गोव्याचा जितका फायदा व्हावयास पाहिजे होता तितका तो खास होणार नाही. तो फायदा योग्य प्रमाणांत घडून यावा असे सरकारास वाटून त्याने अन्य मार्गाचा अवलंब करण्याकरिता बाणस्तारी व बोरी येथील अपुरे राहिलेले मार्ग पुरे करण्याकडे लक्ष्य पुरविलें असते. तर नव्या जुन्या काबिजादीचा संयोगे होऊनही बाणस्तारी व बोरी येथील पुलांप्रमाणेच मुर्गाव सांवर्डे शहरवसणुकींचें काम अपुरें राहील की काय अशा प्रकारचा संशय लोकांच्या मनांतून जाऊन सरकारविषयीची अपूज्य बुद्धि कमी होण्यास जागा राहिली असती. आगबोटीनें पणजीपासून सांवर्डे पर्यंत किंवा उलट प्रवास केलेल्या इसमांस बाणस्तारी व बोरी येथील पूल आज हयात नसल्यावरून दृष्टीस न पडलें तरी नदीच्या काठी दोनही बाजूस त्यांची उभारलेली थडगी पाहून त्यांच्यासाठीं पाण्यासारखा खर्चिलेला पैसा पुलाबरोबर पाण्यांत गेल्याची याद देण्याकरितांच की काय दगडी स्मारक उभारण्यात आले आहें असें वाटूं लागतें. ह्यामुळें गव्हर्नरासारख्या बड्या हुद्याच्या माणसास असं वाटलें असावें कीं, पैसा पाण्यांत गेला तरी गुपचूप

राहणारी प्रजा कर देण्यास कमकुवत नाही. दुसरे, प्रजेसही असें वाटणे योग्य आहे की बाणस्तारी व बोरी येथील पुलांची री ओढून उपरिनिर्दिष्ट भावी शहरे अस्तित्वांत येण्यापूर्वीच कराच्या रूपानें कहर उठवून खर्चाच्या भारानें आकंठ बुडालेल्या प्रजेचा पाय कर्जाच्या 'खोलांत' लोटितात की काय?

भपका बाजूस ठेवून गोव्याची खरी सुधारणा व्हावी असे मन:पूर्वक ज्यांस वाटते त्यांनी आपोआप शहरें होण्याच्या मार्गावर असलेल्या बंदरी स्टेशनावर अहंपणाचा शिक्का मारण्याचा हेका सोडून, आयत्या पिठावर रांगोळ्या घालण्याचा हट्ट न धरिता दोन काबिजादीचा संयोग करण्यासाठी वरील दोन पुलांची उभारणी करून सरकार व जनता या दोघांत परस्परांविषयी असलेला गैरसमज दूर केल्यानंतर वर उच्चारित दोन शहरांच्या वसणुकेस आरंभ करावा.

(गुरुवार, दि. १० जून १९२०)

कै. लो. बाळ गंगाधर टिळक

या महाभागाचे निधनवृत्त ऐकिल्याबरोबर भारतीय राष्ट्रग्रह मालेंतील एक अत्यंत दैदिप्यमान तारा अस्तंगत झाला असे वाटून प्रत्येक हिंदी अंत:करण दु:खाने तळमळल्याशिवाय राहणार नाही.

लहान, थोर, गरीब, श्रीमंत लोकांच्या मनास उज्ज्वल व नि:स्वार्थ देशसेवेने सारखा चटका लावून स्वदेशव्रत आजन्म पाळणाऱ्या दीर्घ प्रयत्नी पुरुषाचें नांव सगळ्या भारतवासी लोकांच्या स्मृतिपटांत चिरकाल टिकावें इतकेंच ते ओजस्वी आहे. शिक्षणानें बुद्धि सुसंस्कृत होते आहे. इतक्यांत, शिक्षण हे केवळ नोकरीसाठीच नाहीं असा मनांत चक्क प्रकाश पडल्यापासून या राष्ट्रतेजभूषित पुरुषाच्या कर्तव्याचा रोख, स्वदेश आपत्तींतून कसा मुक्त होईल या दिशेकडे वळला. व एकदां ठरून चुकलेल्या मार्गांत अनेक अडथळे आले असतांही ते जिंकून सतत चिकाटींने पुढे जाण्याइतकी अजब कर्तबगारी लो. टिळकांच्या अंगांत असल्यामुळेंच त्यांस राष्ट्रकार्य यशस्वी रीतीनें

तूर्तच्या स्थितीपर्यंत आणतां आलें. त्यांनी आजन्म आरंभिलेली देशसेवा फलद्रूप होऊं पहात आहे. इतक्यांत आपली कृती परिणतदशेस आलेली प्रत्यक्ष पाहण्यांस ते आज आमच्यांत नाहीत ह्मणून फार दु:ख होतें. पण, त्या अलौकिक पुरुषानें प्रेरणा देऊन येथवर रेटीत आणलेलें नेटाचें कार्य स्वसंस्थापकाच्या पश्चात खोळंबण्यासारखें कमी जोरदार नाहीं असें मनांत आले ह्मणजे दु:खातही एक प्रकारचे समाधान वाटून पुढीलकार्याकडे अश्रुपूर्ण नेत्र सदाशेने पाहू लागतात.

लो. टिळकांत असलेला एकएक गुण कोणत्याही माणसाच्या अंगी असता तर त्याची गणना थोर पुरुषांत झाल्याशिवाय राहती ना! त्या प्रमाणे, लोकमान्यांवर आलेली संकटें इतकी भयानक आहेत कीं त्यांतील एकएक, सामान्य माणसावर आले असतें तर तो त्यांत चेंगरून गेल्याशिवाय राहिला नसता! एका अर्थी, ती संकटे धैर्यानें सहन केल्यावरून लो. टिळकांचे अद्वितीय गुण जगाच्या आदरास कारणीभूत झाले. त्याच्या अद्वितीय रहस्याची गुरुकिल्ली ती हीच! ''माझ्या इच्छेशिवाय मुत्यू मला काही करूं शकणार नाही!'' या त्यांच्या शब्दांवरून परिस्थितीवर त्याचे केवढाले अधिकारी सामर्थ्य चालत असे हे पाहण्यास मिळते. इच्छामरणी भीष्माचार्यांनासुद्धा मरण चुकवितां आले नाही. मग इतर संकटांना धाडसानें तोंड देऊन इच्छाशक्तीचा जोर वाढविलेल्या टिळकांस मृत्यूच्या तोडांत गडप व्हावें लागलें ह्यांत नवल तें काय?

व्याकरण, साहित्य, काव्य, सायन निरयणाचे लेख, पंचांगशोधन कमिटीतील काम, 'ओरायन' व 'आर्या'चे वसतिस्थान आणि 'गीतारहस्य' ह्यांतील कोणताही एकादा गुण अगर कृती निराळी घेतली तरी तिजवर ज्याचें बुद्धिवर्चस्व चालते तो नि:संशय कीर्तीमान झाला असता. तर वरील सारख्या व्यापक विषयांवर समुच्चय रूपानें लो. टिळकांची अधिकारी आकलनशक्ती पाहिली ह्मणजे त्यांची अगाध विद्त्ता व सर्वगामी बुद्धि यांचे कौतुक केल्यावाचून राहवत नाही व असा सुपुत्र भारत भूमीस लाभून आपल्या त्रिखंडकीर्ती अक्षय नावांबरोबर तिचेही नांव उज्ज्वल केल्याबद्दल कोणत्या भारतवासीयास, लोकमान्यांशी असलेल्या देशबंधूंच्या नात्यावरून धन्यता वाटल्याशिवाय राहील?

स्वत:च्या असाधारण ज्ञानानंदांत मग्न राहून मातृभूमीचें कीर्तीवैभव, वाढविण्याबरोबरच तिच्या लेकरांकडे अर्थात आपल्या देशबांधवांशी आपले पवित्र, थोर व प्रेममूलक कर्तव्य आहे ह्याचा विसर त्या उदारहृदयी पुण्य पुरुषास पडणें शक्य नसल्यामुळेंच किंबहुना, राष्ट्रकार्य हेच आपले अंतिम ध्येय अशी पूर्ण जाणीव असल्यामुळे त्याचा कर्तव्यारंभही सार्वजनिक कार्यातच होऊन न्यू इंग्लिश स्कूल, गणेशोत्सव, शिवाजी उत्सव, मद्यपान निषेध इत्यादी राष्ट्रीय संस्था, उत्सव व कार्ये यांची स्थापना त्यांकडून झाली. केसरीच्या गर्जना तर अखंड चालूच! ह्यास्तव 'स्वदेशे पूज्येते राजा, विद्वान सर्वत्र पूज्यते.' हे वाक्य सुद्धा लोकमान्यांच्या गुणांपुढे कोतें ठरतें. कां की, विद्वान व 'महाराष्ट्राचा अनभिषिक्त राजा' या दोनही नात्यांनी ते स्वदेशांत व परदेशांत विख्यात झाले आहेत!

शेवटी, सर्वमान्य ग्रंथकार ह्मणून शंकराचार्य, जान्सन, मिल्ल, बर्क, मोर्ले यांच्या पक्तींत त्याचे चिरस्मरणीय नाव खुलेल कीं, वॉशिंग्टन, फ्रांक्लिन, दादाभाई, गोखले, माझिनी या सुप्रसिद्ध देशभक्तांच्या मालिकेंत त्यांचें अजरामर नांव शोभेल, कीं, भारतवासी लोकांचें अंत:करणरूपी सिंहासन बळकाविल्यावरून 'अनभिषिक्त राजा' हे नाव सार्थ होईल असें समजून त्यांचा जरा जयजयकार करावा, ह्याचा खल करणें ह्मणजे एक मूल्यवान हिरा आंगठीत बसवावा, हारांत गोवावा कीं मुकुटावर बसवावा, हें ठरविण्यासारखेंच होय. हिरा तो! कोठे तरी शोभेलच! पण इतकें खरे कीं ब्रह्मपदी विलीन झालेल्या टिळकांचे उन्नत नाव भारतेतिहासांत स्वर्णाक्षरानें खोदलें जाईल व असामान्य देशसेवक ह्मणून जगात अजरामर राहील.

उदारजीवित मृताच्या आत्म्यास ईश्वर अढळ शांती देवो!

(गुरुवार, दि. १२ ऑगस्ट १९२०)

यशाची गुरुकिल्ली

कोणतीही संस्था, कार्य अगर चळवळ उन्नतदशेला पोंचविण्याची उत्कट इच्छा मनांत बाळगिणाऱ्या व्यक्तीचे मुख्य कर्तव्य ह्मटले ह्मणजे त्या संस्थेस, कार्यास अगर चळवळीस तिनें स्वत:ला कायावाचामनें वाहून घेणें हें होय. नुसती तोंडाची वायफळ बडबड, देशाभिमानाच्या पोकळ बाता अगर दिखाऊ पांडित्याने ओतप्रत भरलेले लेख, इत्याद्यनेक गोष्टी वरील कर्तव्याचें आचरण योग्य रीतीनें जोपर्यंत झालें नाहीं तोपर्यंत हितकर होण्याऐवजी देशविघातक झाल्याखेरीज राहणार नाहीत, हें उघड आहे. आजपर्यंत कोणती संस्था बडबडीच्या खांबावर टिकली आहे? कोणतें कार्य पोकळ बातांनी यशस्वी झाले आहे? व कोणती चळवळ दिखाऊ पांडित्याने ओतप्रत भरलेल्या लेखांनी प्रगतिपथ आक्रमिण्यास पात्र झाली आहे?

प्रो. कर्व्यांच्या लोकोपयुक्त संस्थांचा अढळपणा, लोकमान्य टिळकांचे टिकाऊ राष्ट्रीय कार्य व महात्मा गांधींची दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होत असलेली असहकारितेची चळवळ ही जिवंत उदाहारणे कशाची द्योतक आहेत? मूर्तिमंत आत्मयज्ञाची नव्हेत काय? प्रो. कर्वे, लो. टिळक अगर महात्मा गांधी यांनी केवळ बडबड करण्यांत, बाता झोंकण्यात अगर पांडित्याचे प्रदर्शन करण्यांतच आपलें कर्तव्य सर्वस्व मानिले असते तर त्यांच्या हातून कोणतीच देशसेवेची कामगिरी झाली नसती, हें सूर्यप्रकाशाइतकें स्पष्ट आहे.

हे बहुतेकांच्या ओळखीचे विचार आज सुचण्याचे कारण कॉंग्रेस प्रोव्हिंसियलाची अधोगति हें होय. कर्तव्यशून्यतेमुळे ही संस्था मृत्युपंथास- मोंडकळीस येण्याच्या बेतास लागली आहे, ही गोष्ट कितीही दु:खदायक असली तरी नाकबूल करण्यांत अर्थ नाही. डेलिगेटांच्या अत्यल्प संख्येमुळे ह्या संस्थेचे अधिवेशनपूर्वी ठरलेल्या तारखेस न होतां येत्या जानेवारीत भरविण्याचें निश्चित झालें आहे! परंतु डेलिगेटांची संख्या न वाढल्यास कॉंग्रेस भरेल किंवा नाही हे सांगणे बरेच कठीण आहे!

तात्पर्य, संस्थापकांच्या 'इतर काम' साधून 'फावलेल्या' वेळांत

देशहिताच्या शुष्क गंगेत आपल्या 'दिखाऊ' कर्तव्याचे घोडें न्हाणविणाच्या हास्यास्पद प्रघातामुळे उपरोक्त दु:खकारक प्रसंग येऊ पहात आहे. ह्मणूनच आह्मी काँग्रेसांत प्राणवायू खेळविण्यास 'जातीचे' देशभक्त पाहिजेत, असे गतांकी ध्वनित करून स्फुटांत काँग्रेस प्रोंव्हीसियाल यशस्वी होण्यास कोणकोणत्या गुणांची आवश्यकता आहे, हेही सूचविले होते. द्विरुक्तीच्या भयाने त्यांचा पुनरुच्चार करण्याचे जरी आह्मी टाळीत असलो, तरी 'मागच्यास ठेंच व पुढचा शहाणा' या दृष्टीने अखिल गोमांतकीय हिंदुपरिषदेच्या उत्पादकांनी वरील गोष्टीकडे नजर पुरविण्याची त्यांस प्रेमपूर्वक सूचना करण्याची संधी साधून घेतल्याशिवाय आमच्याने राहवत नाही. हेतू हा की, ज्या कारणांनी काँग्रेस प्रोव्हींसिल थकली, त्या कारणांपासून आमची स्थापू घातलेली संस्था प्रारंभापासूनच दूर असलेली बरी.

(गुरुवार, दि. २५ नोव्हेंबर १९२०)

विषाचे फवारे

आमच्या शेजारच्या हिंदुस्थानांत 'टाइम्स ऑफ इंडिया' नामक पत्र प्रसिद्ध होत असून त्यांत बहुतकरून आंग्लोइंडियनांच्या एकंदर बऱ्यावाईट कृत्यांची तरफदारी होत असते हे येथील वाचकांस माहीत आहेच. जालियानवाला बागेंत घडलेल्या अमानूष व राक्षसी कृत्यासारख्या गोष्टी सुद्धां, केवळ त्या इंग्रज बहाद्दरांकडून आचरण्यांत आल्या ह्मणून त्या पत्रास अयोग्य वाटत नाहीत! हिंदुस्थानांतील लोकांची स्वराज्याची आकांक्षा, म. गांधींची असहकारिता, राष्ट्रीय सभेचे धोरण इ. त्यांच्या हिताचे विषय उपरोक्त पत्राच्या मतें मूर्खपणाचे ठरतात! तात्पर्य, जितकें ह्मणून हिंदुस्थानांतील लोकांस हवे असतें तितकें 'टाइम्स ऑफ इंडिया' ला नको असते, असा आजपर्यंतचा अनुभव आहे!

गोमांतकांत अशा पत्राची उणीव भासत होती. परंतु ती 'आ प्रोव्हींस' नावाच्या साप्ताहिकानें भरून काढल्याबद्दल, त्याचे विशाळ व पोकळ डोके

गोरे संपादक पेरैरा स्तुतीस पात्र आहेत.

'ही कसली स्वतंत्रता?' या मथाळ्यांखाली सदर्हू पत्राच्या २५ एप्रिलच्या अंकात एक अत्यंत नीच बुद्धीने लिहिलेला लेख प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांत मठ्ठडोक लेखक ह्मणतात की, गोमांतकांत पूर्ण स्वराज्याची चळवळ चालत असून, पोर्तुगालापासून वेगळे होण्याचा कांहीकाचा देशद्रोही प्रयत्न नजरेस येतो! याचे प्रत्यंतर पहावयास 'त्रिबून' नावांच्या कळंगूट- बार्देश येथे प्रसिद्ध होणाऱ्या पत्रांतील लेख वाचण्यांची उपरिनिर्दिष्ट विशाळडोकें पत्रकार गर्भित शिफारस करितात.

अशा लोकांची वरील लेखक पुढें रडगाणे गातात- मुस्कटदाबी होणे अत्यंत जरूर असून या महत्त्वाच्या कामासाठी नवीन तऱ्हेचे विशिष्ट कायदे पास केले पहिजेत; कां कीं, येथील कोर्टे व जज्ज ही कामगिरी सांप्रतच्या कायद्यानुरूप पार पाडण्यास सर्वथैव नालायक (पक्षभेदामुळे) आहेत.

उदाहरणार्थ - तेच लेखक नंतर ह्मणतात- गेल्या दिवसांत एका जज्जानें वरिष्ठ हुकुमान्वये एका पत्रावर (भारतावर) खटला उभारला असतांही त्या पत्रास दोषमुक्त केले. वाचक हो, पहा या लुजो - इंडियन मूर्खाचे शहाणपण! केवळ 'समर्था घरीचें श्वान' ह्मणून सारासारविचार न पहात त्याला सर्व लोकांनी मान द्यावा! वरिष्ठापासून निघालेले हुकूम - मग ते योग्य वा अयोग्य असोत - डोळे झांकून मान्य करणें ज्याचे मुख्य कर्तव्य आहे! कां? आहे की नाही मजा?

इतक्यांतच उक्त लेखकाच्या शहाणपणाचा ओघ थांबत नाही. शेवटी ते आपल्या जातभाईस उद्देशून बजावतात. 'जर सरकार या चळवळीची पाळेंमुळे उपटून काढण्याचा प्रयत्न न करील तर, पोर्तुगीज लोक व पोर्तुगालचे मित्र हो, आह्मी सर्व एक होऊ या व आमच्याच हातांनी त्या देशद्रोही लोकांचा खरपूस समाचार घेऊ या!!!'

सांप्रतच्या स्वयंनिर्णयाच्या काळांत वरील गुलामगिरीचे चमत्कारिक विचार मजेदार नाहींत असें कोण ह्मणेल?

वाचक हो, आपण वाचा व मित्रमंडळीस दाखवा!

(गुरुवार, दि १२ मे १९२१)

मानवी न्याय

मनुष्यप्राणी निसर्गत:च सर्वज्ञ नसल्यावरून, त्याच्या हातनू आचरण्यांत येत असलेली कृत्यें पूर्ण निर्दोषी असणे कदापि शक्य नाही. माझे अमूक कृत्य पूर्ण न्याय्य आहे, त्यांत चूक झालेली नाही अशी वाक्यें उच्चारण्यात अर्थात कोणालाही अधिकार पोंचत नाही, मग तो केवढाही विद्वान असो, ज्ञानी असो अगर अनुभवी असो. मानवी बुद्धीतून प्रसवलेल्या यच्चयावत सिद्धांतांस हे तत्त्व सर्रास लागू आहे. हे उघड होय.

उपरिनिर्दिष्ट तत्त्वाच्या सर्वव्यापकतेंत कोणत्याही समाजाने स्थापन केलेल्या न्यायमंदिरांकडून देण्यांत येणाऱ्या निकालांचाही समावेश होतो, हे मनाला सहज पटतें. सुलभ व थोड्या शब्दांत सांगावयाचे ह्मणजे मानवी कायदेपांडित्याच्या जोरावर देण्यांत आलेले निकाल खऱ्याखुऱ्या न्यायास व वस्तुस्थितीस धरून असतीलच असे नाही. अपंगत्वाला शासन व निरपराध्याला दोषमुक्त करण्याचे दुहेरी कार्य प्रचलित कायदेकानून निर्दोषपणे बजावण्यास शक्य आहेत असे ह्मणणे ह्मणजे मनुष्यांत व परमेश्वरांत काडीचेही अंतर नाही, असा स्पष्ट कबुलीजबाब देणें होय व हा कबुलीजबाब पढतमूर्खाच्या अत्युच्च कोटीत नेऊन बसविणारा आहे, असें कोण ह्मणणार नाहीत?

मानवी न्यायाच्या सदोषतेचे प्रत्यक्ष प्रत्यंतर पहावयाचे असेल तर प्रस्तुत न्याय देण्याच्या बाबतीत क्षणोक्षणी दृष्टोत्पत्तीस येत असलेल्या विलक्षण विविधतेकडे नजर पुरविली की पुरे एकाच सरकारच्या छत्राखाली स्थापन झालेल्या कनिष्ठ, मध्यम व वरिष्ठ अशा तीन कोर्टात एकाच खटल्यासंबंधी तीन तऱ्हेचे निकाल देण्यांत आलेले अवलोकानांत येतात! आणि मजा हीं कीं, ज्या कायदेकानुनच्या सबळ आधारावर पहिले कोर्ट (स्मॉल कॉजेस कोर्ट) आपला 'पूज्य' निकाल पुकारते, त्याच कायदेकानूच्या ज्ञानपायावर इतर न्यायमंदिराच्या (हाय कोर्ट व प्रिव्ही कोन्सिल) निकालांची भरभक्कम इमारत उभारलेली असते.

या थोड्याशा विवेचनावरून सिद्ध होते की, मानवी कोर्टाकडून अपराध्याला शिक्षा ठोठावण्याचे व निरपराध्याला दोषमुक्त ठरवण्याचे काम योग्य रीतीनें पार पडणें फार कठीण–अशक्य असते. 'चोराला सोडून संन्याशाला सुळी देण्याचे' कितीतरी अनिष्ट प्रकार या अज्ञान जगांत घडत असतील! वास्तविक अन्यायी नसता, केवळ साक्षीदारांच्या 'त्रिकालज्ञतेमुळे' किती तरी लोकांचे न्याय्य हक्क 'कायदेशीरपणे' तुडीवले जात असतील व कितीतरी निरपराधी प्राण्यांच्या माना फांसावर लटकत असतील! तसेच उलट स्थितीची साक्ष पटविण्याची कितीतरी उदाहरणे घडत असतील!

मानवी न्यायपद्धती सदोष नसती तर असें अंत:करणाचे पाणी करून सोडणारे, या अज्ञानमय विचित्र जगताविषयी वीट उत्पन्न करणारे व 'संन्यास घ्या! संन्यास घ्या!' असे कंठरवाने उपदेशणारे नानाविध तऱ्हेचे चित्तभोक्षक व वित्तनाशक अनाचार घडते ना!

एखादे वेळी केवळ सांपत्तिक ऐपतीच्या अभावामुळें अन्यायी निकालांच्या जड दडपणाखाली मान चिरडून घ्यावी लागते. उदाहरणार्थ एका आरोपीस कनिष्ठ कोर्टाकडून, तो निरपराधी असतो, एखादी अन्याय्य शिक्षा ठोठावण्यात आली. त्यावर त्याने मध्यम कोर्टाकडे अपिल नेले. येथेही त्याला पूर्ण न्याय मिळाला नाही. खटला प्रिव्ही कौन्सिलांत नेणे जरूर होते. परंतु निर्धनतेमुळे ते त्याला शक्य झालें नाही, अर्थात प्राप्त स्थिती निमूटपणे मान्य करून सदर्हु आरोपीनें अन्यायी शिक्षेचे त्रास सहन केले. प्रिव्ही कौन्सिलांत खटला गेला असता, तर कदाचित दोषमुक्त झाला असताही; पण उपयोग काय?

सर्वज्ञतेच्या अभावी न्याय देण्याच्या बाबतीत मानवी न्यायमंदिरांकडून अन्याय घडतात, हे जरी खरें असले, तरी समाजाचा घटकावयव या नात्याने समाजाने बहुमताने मान्य केलेल्या कायदेकानूची पायमल्ली होऊ नये एतदर्थ प्रत्येक आरोपीने, वास्तविक निरपराधी असताही, कोर्टाच्या निकालानुसार वर्तन केलेच पाहिजे.नाही तर समाजांत बजबजपुरीचे अनियंत्रित साम्राज्य माजण्यास कालावधि लागणार नाही, यात संदेह नाहीं.

खुद्द भारताच्या खटल्याविषयीं पाहू. सरकारी वकिलांस युद्धस्टांप

विषयक लेख आक्षेपार्ह वांटून त्यांनी आह्मांविरुद्ध क्रिमिनल खटला उभारला. या खटल्याचा निकाल, कनिष्ट कोर्टात आमच्या हिती लागला. त्यावर सरकारी वकिलानी मध्यम कोर्टात अपील केले व अपिलाच्या निकालांत 'भारत' अपराधी ठरला जाऊन, त्याला शिक्षा ठोठावण्यांत आली! आता खटला वरिष्ठ कोर्टात (प्रिव्ही कौन्सिलांत नेला गेल्यास तिसरीच गोष्ट निष्पन्न होण्याचा संभव आहे!!)

परंतु कोर्टाकडून कसलाही निकाल पुकारला गेला, तरी त्याची गोड किंवा कटु फळें शांत चित्तानें चाखाणची 'भारता'ची पूर्ण तयारी आहे. गोड फळाची गोष्ट सांगणेंच नको; पण ती फळे क्विनाइनच्या रुचीची सुद्धा असली, तरी 'भारत' ती साक्रेटीसच्या चित्तवृत्तीनें मोठ्या आनंदानं भक्षण करणार आहे!

युद्धस्टांप विषयक लेखानें आह्मीं 'सरकारचें' घोडें मारलेलें नाहीं. सरकारी इभ्रतीचे दिवाळें वाचल्यास आधीच कैक दिवस लोटले होते. भारताने केवळ युद्धस्टांपच्या बाबतींत सरकारने अंगिकारलेल्या स्वार्थी, आततायी व बेमुर्वतखोर धोरणास अनुलक्षून, केवळ जनतेच्या हितासाठी सदरील कफल्लक स्थितीचें दिग्दर्शन केले होते इतकेच. आमच्या निरपराधतेची साक्ष अर्थात आमची मनोदेवता आह्मांस देतच आहे. अशी खरी वस्तुस्थिती असल्याने, कितीही कठीण शिक्षा भोगावी लागली तरी ती, समाजाच्या हितासाठी, खुद्ध सरकारच्या कल्याणासाठी, आह्मी आनंदाने भोगणार आहों, हें येथें नमूद करणें बरें.

(गुरुवार, दि. १९ मे १९२१)

गांधी टोपी

गांधी-टोपी या नावानें ओळखलें जाणारे शिरोभूषण आज बहुतेक सगळ्यांच्या परिचयाचे झाले असल्याकारणाने त्याचे वर्णन करण्यापेक्षा त्याच्या उपयुक्ततेसंबंधाने दोन शब्द लिहिणें अगत्याचें आहे.

अगोदर असें पाहिले की, गांधींची विचारसरणी, शक्य तितका साधेपणा व अंत:करणाच्या वाचेशी कृतीचा मेळ या दोन प्रमुख तत्त्वांवर उभारली गेली असून, जें काय ह्मणून या विचारसरणीला जुळेल त्याचा अवलंब करण्यास कोणाची भीडभाड धरावयाची नाही. असा प्रकार त्या म हात्म्याच्या कृतीत जसा काय मूर्तिमंतच दिसत आहे. मग त्यापासून आर्थिक, मानसिक किंबहुना शारीरिक आपत्ति ओढवल्या तरी त्यांना देखील तुच्छ मानून इच्छित ध्येय साध्य होईपर्यंत पाऊल मागे घ्यावयाचे नाही. गांधी टोपीच्या उपयुक्ततेविषयी लिहावयाचे असतानां जरा विषयांतर करण्याचें कारण हेंच की त्या टोपीत महात्मा गांधींच्या सगळ्या सद्गुणाचे समुच्चय रूपाने एकीकरण झाले असल्यामुळे ती कोणीही मस्तकी धारण करण्या इतकी खास पवित्र आहे.

साधेपणाविषयी पाहिले तर, गांधी टोपी इतके सुलभ, सुबक व सुलक्षणयुक्त मस्तकाच्छादन क्वचित एखादे असेल की काय संशयच आहे. शिवाय ते एका अत्यंत उज्ज्वल देशभक्ताकडून प्रचारांत आहे, ह्मणून त्या टोपीची आकृती किवा किंमत याकडे पाहून ती त्याज्य समजणें हे देखील वेडगळपणाचे होईल. ‘महा जनो येन गत:स पंथ. ह्या दृष्टीने पाहिले तरी गांधी हे महाजनाहूनही अधिक ह्मणजे महात्मे आहेत. सबब, त्यांनी स्वीकारलेल्या राष्ट्रीय पक्षाचें चिन्ह जे गांधी टोपी ते वापरण्यांत खरोखरच पुण्य आहे यांत संशय नाही.

आनंदाची गोष्ट ही की, गोमांतकांतील भावी पिढीचे आधारस्तंभ असे जे कालेजांतील विद्यार्थी त्यांनी, गांधी टोपी स्वत: वापरून तिचा फैलाव करण्याची तयारीच करून न थांबता त्या महात्म्याची तत्त्वे कृतीत उतरविण्याचा आरंभ करण्यापर्यंत मजल नेली हे त्यास खरोखरच भूषणावह असून इतरांस अनुकरणीय आहे.

(गुरुवार, दि. २४ ऑगस्ट १९२१)

गोवा हिंदु असोसिएशन

उपरोक्त संस्थेविषयी ‘भारता’त ह्यापूर्वी बरेच वेळा उल्लेख येऊन गेला असल्यामुळे, आमच्या मुंबई येथे अनेक कामांनिमित्त राहणाऱ्या बंधूंकडून गेल्या दोन वर्षापूर्वी स्थापन झालेल्या संस्थेची ओळख वाचकांस नव्याने करून दिली पाहिजे असे नाही. परमेश्वर कृपेनें व संस्थेच्या कार्यकारी मंडळाच्या चिकाटीने ही संस्था आज बऱ्याच ऊर्जींत दशेंत असून दिवसेंदिवस तिची भरभराट होत चालली आहे. गेल्या थोड्याच दिवसांपूर्वी तेथें गेलेल्या व ह्या फारच उपयुक्त अशा संस्थेची एकंदर व्यवस्था प्रत्यक्ष अनुभवण्याचा सुयोग साधून आलेल्या आमच्या एका बंधूनें दिलेली माहिती फारच उत्साहजनक आहे व ज्या अनेकविध हेतूंनी ही संस्था स्थापन करण्यांत आली ते पार पाडण्याच्या स्थितींत तिला इतक्या लवकर आणून सोडल्या बद्दल चालकांचे फारच कौतुक वाटते.

वास्तविक पाहतां ह्या आमच्या इकडच्या लोकांच्याच उपयोगी अशा संस्थेचा जन्म मुंबईसारख्या परक्या ठिकाणी होण्याऐवजी इकडेच व्हावयास पाहिजे होता. गोमांतकांतून ज्ञान अथवा धन संपादन करण्याच्या हेतूने गोव्याबाहेर जाणाऱ्या हिंदूंस त्यांच्या हेतूस पोषक अशी सर्व प्रकारची शक्यतेनुसार मदत करून परकें ठिकाणीं शक्य अशा नैतिक अधोगतीपासून त्यांचे संरक्षण करावें व आपल्या मायभूमीत चाललेल्या सामाजिक व राजकीय चळवळीशी त्यांस संलग्न ठेवावे व साधल्यास परस्पर सहाय्यकारी तत्त्वावर आपल्या मायदेशांत औद्योगिक धंद्यास उत्तेजन देऊन आपल्या जन्मभूमीच्या ऋणांतून अंशत:तरी मुक्त व्हावे, असा ह्या संस्थेचा उपयुक्त उद्देश आहे. अशा या सर्वस्वी स्वत्वाच्या अभिमानाची ज्योत हमेशा प्रज्वलित ठेवण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या संस्थेच्या स्थापनेचा उपक्रम इकडेच होणे योग्य होतें. परंतु अनंत वर्षेपर्यंत दुसऱ्याच्या ओंजळीने पाणी पिण्यास सोकावलेल्या आमच्या समाजास त्याच्या ह्या कर्तव्याची जाणीव झाली नाही. व आमच्याच पैकी कांही लोकांस परकी लोकांच्या अनुकरणास परक्या ठिकाणी ह्या संस्थेस उजेडात आणावी लागली. असो.

उपरिनिर्दिष्ट संस्थेचा व्याप फार मोठा असून तिचे मुख्य कार्यक्षेत्र गोमांतक हेच असल्यामुळें मुंबईसारख्या लांब ठिकाणाहून तिच्याकडून आपल्या मायभूमींत जरूर असलेले कार्य सहज रितीने घडून येणे शक्य नसल्यावरून आपली एक शाखा येथें असावी असा ह्या संस्थाच्या लोकांचा हेतू आहे. आमच्या मतें त्यांची ही इच्छा ताबडतोब पुरविण्यासारखी असून आमच्या इकडच्या विद्वान व देशहितेच्छु कडून ह्या कामांत पुढाकार घेतला जाऊन त्याच्या कडून नकळत घडलेल्या चुकीची दुरुस्ती करून घेतील अशी आह्मांस पूर्ण उमेद आहे.तूर्त या संबंधाने आपल्या लोकांस मुबई येथे उपयोगी पडण्यासाठी एक सहकारी पतपेढी स्थापन केली असून तिची एक शाखा इकडे स्थापन करण्याचा त्यांचा विचार आहे. ह्या विषयी सविस्तर माहिती दुसऱ्या एखादेवेळी देण्याचे अभिवचन देऊन स्थलसंकोचास्तव आज येथेंच विराम पावतो.

(गुरुवार, दि. २ फेब्रुवारी १९२२)

श्रीकृष्ण –चरित्र

यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानं धर्मस्य तदात्माने सृजाम्यहम्

गीता

श्रावण वद्य ८ मी ह्या दिवशी एका थोर महात्म्याचा जन्म झाला आहे. आपल्या हिंदुस्थानांतील बहुजनसमाजाच्या समजुतीनें हा ईश्वराचाच अवतार झाला. एकही गांव नाही की तेथे श्रीकृष्णाची पूजा होत नाही. श्रीकृष्णाच्या मूर्तीची हजारों मंदिरे असून, त्या मधून त्यांची पूजाअर्चा अखंड चालू आहे.

थोर पुरुष – ज्यांना सामान्य जनता ईश्वराचे अवतार समजते असे महात्मे योग्य परिस्थितींत जन्मास येतात, किंवा ती परिस्थितीच अशा पुरुषांना जन्म देते. आणि असे महात्मे विशिष्ट परिस्थितींत उत्पन्न झाल्यानेंच

मानवजातीचे कल्याण झालेले आहे. जेव्हां जेव्हां धर्माला ग्लानी येते, लोक आपल्या कर्तव्यापासून पराङमुख होतात. धर्माचे शुद्ध स्वरूप जाऊन त्यास विकृतावस्था प्राप्त होते. तेव्हां तेव्हां असे थोर पुरुष उत्पन्न होऊन, आपल्या उपदेशाने अगर अन्य मार्गाने लोकांना मार्गावर आणीत असतात. ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकापूर्वी हिंदू धर्माला असेच विकृत स्वरूप प्राप्त झाले होते. धर्म ह्मणजे अरण्यांत जाऊन देहदंडन करणें असें काही लोकांना वाटत होते. तर कांहीची यज्ञयाग केले असतानांच मोक्ष मिळण्याचा संभव आहे अशी भ्रामक समजूत प्रचलित असल्यानें, यज्ञयागाचें प्राबल्य वाढून निरपराधी प्राण्यांचा वध होत होता. अशा वेळी गौतम बुद्धांचा जन्म झाला. त्यांनी आपल्या दिव्य उपदेशानें व शुद्धाचरणाने ही स्थिती बदलून टाकली. अरण्यांत जाऊन देहदंडन करणें यात मोक्ष नसून, लोकांचे कल्याण करणें, स्वत:चे वर्तन अत्यंत शुद्ध ठेवणें, व दुसऱ्याचे मनाने सुद्धा वाईट न चिंतिणे यांतच खरा मोक्ष आहे. या मताचा त्यांनी प्रसार केला त्यांच्या स्वत:च्या स्वार्थत्यागाचा व शुद्ध वर्तनाचा लोकांच्या मनावर इतका पगडा बसला कीं, मोठमोठे विद्वान त्यांच्या मताला जाऊन मिळाले. लोकांत भिक्षुसंघाविषयी अत्यंत पुज्यबुद्धी उत्पन्न होऊन, ह्या संघात शिरलेल्या लोकांच्या निर्वाहाची तजवीज जनतेने केली. पुष्कळ राजांनी अशा भिक्षूंना राहाण्यासाठी मोठमोठें विहार ह्मणजे मठ बांधून दिले. परंतु काही काळानें हीही परिस्थिती बदलली. भिक्षुसंघांत प्रवेश झाल्यानंतर कोणत्याच प्रकारची पंचाईत नसल्याने आळशी लोकांचा ह्या संघांत झपाट्याने भरणा होऊं लागला! अरण्यांतील हे विहार शहराप्रमाणें गजबजून गेले. आळसामागून अनीतीचा प्रसार आपोआप होत असतो. तदनुसार भिक्षू संघांत अनीती कर्मे होऊ लागली व ह्या धर्मालाही विकृतावस्था प्राप्त झाली. अशा वेळी आद्य शंकराचार्यांचा जन्म झाला. व त्यांनी थोड्याच काळांत सर्व हिंदुस्थान देश परत ब्राह्मण धर्मांत धर्मी केला! सारांश, उन्नति काय अथवा अवनति काय प्रत्येक राष्ट्र, समाज व धर्म यांनाही प्राप्त होत असते. प्रकृतीचा हा नियमच आहे. जे चाक उंच गेले ते खाली आलेंच पाहिजे; व खाली आलेले चाक पुन्हा वर गेलें पाहिजे. श्रीकृष्णाच्यावेळीं अशीच परिस्थिती उत्पन्न झालेली होती. त्या वेळी

आर्यदेश अत्यंत भरभराटीत होता. महाभारत काळी हिंदुस्थानांत उन्नतीचा कळस झालेला होता. देशांत समृद्धि असल्याकारणानें राजे वगैरे मोठ्या लोकांत विलासीपणा शिरला होता. व ते मदांध झाले होते. प्रत्यक्ष कंसाने आपल्या बापाला औरंगजेबप्रमाणे कैदेत टाकून, सिंहासन बळकाविलें होतें. साधारण लोक समाज, संसार सोडून संन्यास मार्ग स्वीकारणे हेच फक्त आयुष्यांतले मुख्य कर्तव्य असे समजत होता. अशा आणीबाणीच्या वेळी खऱ्या कर्ममार्गाचा उपदेश करणारा कोणी तरी महात्मा पाहिजे होता. संसारांत राहून निष्काम कर्म करणे हाच मोक्ष होय. श्वासोश्वास करणे हे सुद्धां कर्म करणेंच असल्याने, अरण्यांत गेलों तरी कर्म सुटणें शक्य नाही. याकरितां, संसारांत राहूनच मोक्ष मिळविता येतो या मार्गाचा उपदेश करण्यासारखी परिस्थिती उत्पन्न झाली होती; आणि अशा परिस्थितीतच श्रीकृष्णाचा जन्म झाला.

श्रीकृष्ण हे ईश्वराचें अवतार आहेत, असे बहुजन समाज मानीत आहे. आणि याच कारणामुळे त्यांची ठिकठिकाणी पूजा होत असते. बहुजनसमाजामध्ये श्रीकृष्णाविषयी काय कल्पना आहे? बाळपणामध्ये दहीदूध चोरून खाणारा, गोपींशी व्यभिचार करणारा, तारुण्यांमध्ये हजारों बायकांशी लग्न करणारा, युद्ध करण्याच्या तयारीत नसतांना कपटाने द्रोणादिकांचा वध करणारा, इत्यादी समजुती प्रचलित आहेत. एका बाजूला ईश्वराचें अवतारत्व व दुसऱ्या बाजूला या अशा कल्पना यावरून काय सिद्ध होतें? ईश्वरचरित्र असें असू शकेल काय? आपल्या लोकांना असे वाटतें कीं, संस्कृत भाषेमध्ये जे जे काही लिहिलेले आहे, ते खोटे असण्याचा संभव नाहीं, त्यांत काहीं शंका काढणे ह्मणजे महत्पाप करणें होय, परंतु ही भावना ठीक नाही. ईश्वर चरित्रावर असे आरोप ठेवणे ह्मणजे त्यांचे ईश्वरत्व नाहीसे करणे होय. ह्याविषयी साहित्य सम्राट बाबू बंकिमचंद्र आपल्या श्रीकृष्ण चरित्रांत ह्मणतात 'पुराण व इतिहास यामध्यें श्रीकृष्णचरित्र कसे आहे ते पाहण्याचा मी यत्न यथामति केला, त्यांत मला दिसून आलें की, श्रीकृष्णासंबंधी जे जे आक्षेप घेतले जातात ते सर्व पायाशुद्ध नसल्यानें खोटे आहेत. श्रीकृष्णाविषयी ह्या ज्या कल्पना आहेत, त्या मागाहून केल्या गेल्या असून त्यांना कशाचाच

आधार नाही. खरोखर श्रीकृष्ण चरित्र हे अत्यंत शुद्ध, पवित्र आणि महत्त्वाचे आहे. माझा असा अभिप्राय आहे की, श्रीकृष्णाचें चारित्र्य सद्‌गुणसंपन्न, सगळ्या पापांपासून अलिप्त व आदर्शभूत असे असून, कोणत्याही देशामध्यें असा थोर पुरुष उत्पन्न झालेला नाहीं. ख्रिस्त व बुद्ध हे केवळ उदासीन व संसार सोडून कौपिन धारण केलेलें केवळ धर्मवेत्तेच होते; पण श्रीकृष्ण तसा नव्हता. तो सर्वगुणसंपन्न व सगळ्या वृत्तीमध्ये पूर्णता पावलेला असा होता.'

आतां आपण थोडक्यांतच श्रीकृष्ण चरित्र पाहूं. श्रीकृष्णांचा जन्म मथुरेत झाला. त्याचे तीर्थरूप हे कंसाचे मांडलिक होते. कंसानें आपल्या राज्यांत फार अत्याचार सुरू केले होते, व आपल्या बापालाच कैद करून सिंहासन बळकाविले होते, अशीच आणखी पुष्कळ अनन्वित कृत्ये करण्याचा सपाटा चालविल्याने प्रजेंत अत्यंत असंतोष माजला होता. यावरून कंसाला या आपल्या कृत्यांबद्दल शासन करणारा कोणी तरी उत्पन्न होईल अशी भीती वाटत होतीच; तदनुसार त्याने आपले गुप्तहेरांचे जाळे सर्वत्र पसरून टाकलें होतें. त्या वेळी वसुदेव हाच मुख्यत्वें आपल्या विरुद्ध उठेल असें त्याजकडून कळलें. शिवाय, उग्रसेनाच्या धाकट्या भावाची मुलगी देवकी ही वसुदेवाला दिली होती. तेव्हा आपल्या सासऱ्याच्या मदतीला हा केव्हां तरी धावून येईल, असें त्याला वाटत होते. ह्मणून कंसाने वसुदेव व देवकी या दोघांनाही मथुरेंत कैद करून ठेविले, आपल्यावर कंसाची करडी नजर आहे, हे जाणून आपली दुसरी बायको रोहिणी, हिला, ती गरोदर आहे असें पाहून आपल्या गोकुळांत राहणारा जिवलग मित्र जो नंद त्याच्या घरी ठेविले. तेथे तिला बलराम हा मुलगा झाला. कंसाने वसुदेव व देवकी यांना मथुरेस आणून बंदीत ठेवल्यानंतर त्यांच्या पोटीं जीं संतती होईल तीस ठार मारण्याचा सपाटा चालविला! परंतु अशा अधिकाराने धुंद झालेल्या राजांची कृष्णकृत्ये जेव्हा अनावर होतात, तेव्हां प्रजापक्ष बळावत जातो व याच पक्षाकडून अशा राजांच्या शत्रुंना मदत होत असते. राजांचा कितीही कडेकोट बंदोबस्त असला तरीही त्यातून मार्ग काढण्याची मदत लोकांना मिळत असते. आणि याचमुळें वसुदेवाचा आठवा मुलगा श्रीकृष्ण हा जन्माला येतांच त्याला निर्भयस्थळी पोहोचविण्याची मदत प्रजापक्षाकडून मिळाली व त्याने आपला

मुलगा गोकुळांत यशोदेजवळ ठेवून तिची नुकतीच जन्मलेली मुलगी कंसाच्या वाड्यांत आणून ठेविली, यशोदेनेंही, मथुरेंत कंसाकडून होणारा वासुदेवाच्या मुलासंबंधाच भयंकर अन्याय माहीत असतांही – आपली मुलगी वसुदेवाच्या स्वाधीन करण्यांत राष्ट्रीय स्वार्थत्यागाचा हेतू होता. हिंदुस्थानाच्या अर्वाचीन इतिहासांतही राजकुमारांच्या संरक्षणाकरिता स्वत:चा मुलगा बळीं दिल्याची उदाहरणे पन्नादाईच्या इतिहासावरून आपणास माहीत झालेलीच आहेत.

श्रीकृष्णाचे बाळपण गोकुळांत गेले. त्या वेळी दुधासारखा सात्त्विक आहार स्वतंत्र वृत्ति, मोकळी हवा या शिवाय ब्रह्मचर्य व्रताचे पालन यामुळे त्याला शारीरिक बळ उत्तम प्रकारे कमविता आले. तेथें त्याने मल्लविद्येचाही अभ्यास केला. ह्याप्रमाणें त्याच्या अंगी शारीरिक बळ फारच असल्याने, त्यास पूतना, धेनुकासूर, वगैरेचा वध करतां आला. पुराणकारांनी श्रीकृष्णाचे ईश्वरत्व सिद्ध करण्याकरितां या साध्यागोष्टी सुद्धां फुगवून लिहिल्या आहेत. कालियामर्दनाची गोष्ट भागवतामध्ये कालिया नावाचा एक महाभयंकर विषारी सर्प यमुनेच्या डोहांत राहून लोकांस व पशुपक्षांदिकास त्रास देत होता, त्यास श्रीकृष्णाने घालवून दिलें, अशा रीतीने लिहिला आहे. परंतु तो हल्ली आपण पाहातो तसला सर्प नसून नाग या नांवाने संबोधिली जाणारी अनार्याची एक जात त्यावेळी हिंदुस्थानांत होती, त्यांपैकी होता याच जातीचें सर्पसत्र पुढें जनमेजयाने केलें. ह्या नाग जातीचाच कोणीतरी कालिया नांवाचा पुंड त्या रानांत राहून सर्वांना त्रास देत असल्याने श्रीकृष्णानें त्यास परिपत्य करून घालवून दिले असावे. भागवतात, कालियाच्या बायकांनी श्रीकृष्णाची केलेली स्तुति दिलेली आहे. तींत पुष्कळ वेदांत भरलेला आहे. यावरूनही तो सर्प नसून नाग जातीच्या अनार्यांचा एक सरदार होता असें दिसतें.

दुसरी गोष्ट ह्मणजे त्या वेळी गोकुळांत वर्ष अखेर एक इंद्रयज्ञ करण्याची चाल होती. पावसाची देवता इंद्र ही होय. त्याअर्थी त्या देवतेला संतुष्ट केल्यानेंच आपणास फायदा होईल अशी समजूत होती, या त्यांच्या कल्पनेला श्रीकृष्णानें निराळे वळण लाविले. त्यानें सांगितले की, या विश्वाला चालन देणारी एक निराळीच शक्ती असून तिचें अस्तित्व सर्व वस्तूंमध्ये आहे. यावरून इंद्रयज्ञ करण्यापेक्षा आपणांस गाई व पर्वत यांच्या करितां

यज्ञ करणें जरूर आहे. कारण आपला सर्व आधार त्यांच्यावरच आहे ह्मणून उत्तम प्रकारचे अन्न करून गाईस व ब्राह्मणास अर्पण करा! नंदाने याप्रमाणें केले. भागवतामध्ये, यामुळे इंद्राचा गोपाळांवर कोप होऊन, त्याने एकसारखा मुसळधार पाऊस पाडला! त्याचा निवारणार्थ श्रीकृष्णाला गोवर्धन पर्वत उचलून धरावा लागला. असें लिहिले आहे. परंतु ही सर्व कविकल्पना आहे. कारण जुन्या लोकांच्या कल्पनेप्रमाणे पाहिले तरी सर्व देवांत विष्णु श्रेष्ठ आहे व त्याचाच अवतार श्रीकृष्ण होय. कंस मदोन्मत्त झाल्याकारणाने इंद्राच्या सभेंत भाषणें होऊन श्रीविष्णुनेंच कृष्णरूपाने अवतार घ्यावा असे ठरले. यावरून पाहतां श्रीकृष्ण या श्रीविष्णूच्या अवताराहून इंद्राची पायरी खालची असल्यानें तो त्याविरुद्ध जाणे शक्य नाही. असो.

श्रीकृष्ण चरित्रांवर जे कांही आरोप घेतले जातात त्यापैकी मुख्य आरोप ह्मणजे रासलीला हा होय. या आरोपाचें साहित्यसम्राट बंकिमचंद्र व देशभक्त लाला लजपतराय यांनी आपल्या श्रीकृष्णचरित्रांमध्ये मुद्देसुद खंडन केलेले आहे. त्याविषयी सविस्तर प्रमाणे देत बसल्यास लेखविस्तार जास्त होईल. याकरितां पुढे केव्हा तरी एका स्वतंत्र लेखांकांत त्याचे सविस्तर विवेचन करू. बंकिमचंद ह्मणतात – 'गोपींचा उल्लेख महाभारतांत नाहीं; राजसूयज्ञाच्या वेळी शिशुपाळानें श्रीकृष्णाची फारच निदां केली. त्यांतही हा उल्लेख नाही. शिवाय द्रौपदी वस्त्रहरणाचे वेळी तिने केलेल्या धाव्यांत श्रीकृष्णास गोपीजनप्रिय असे ह्मटले आहे. ते गोपीविषयक शृंगारिक कल्पना मनांत आणून ह्मटलेलें नसून तो गोपीची संकटे दूर करणारा अशा उदार व पवित्र भावनेनें ह्मटलेलें आहे. महाभारतानंतरच्या विष्णुपुराणांतही त्याचा उल्लेख आहे, परंतु तो पवित्र भावानें आहे. हरिवंशांत थोडासा विलासभाव आहे. भागवतामध्यें विलासास ऊत आलेला असून, ब्रह्मवैवर्त पुराणामध्ये तर त्याच्या नद्याच वाहात आहेत!'

श्रीकृष्णावरील गोपीचें प्रेम शृंगारिक नसून शुद्ध असले पाहिजे; कारण या वेळी त्याचे वय १२ वर्षांचे असावे. अशा लहान वयांत त्यांच्या मनात विलास भाव उत्पन्न होणें शक्य नाही. शिवाय त्यानें गोकुळांत शक्तीदर्शक कामे केली त्यावरून त्यामध्यें ब्रह्मचर्याचा अभाव होता असें

वाटत नाही. यानंतर मथुरेस आल्यावर कंसाच्या पदरचे मोठमोठे मल्ल व कंस यांसारख्या बलवानांशी कुस्ती मारून त्यांना ठार केले आहे; त्यावरून त्याचे ब्रह्मचर्य कायम होते असेच दिसतें.

रासलीलेचा खरा अर्थ ह्मणजे त्या लोकांमध्यें स्त्रीपुरुषांनी एकत्र नाचण्याची व गाण्याची चाल होती. विराट राजाची मुलगी उत्तरा ही अर्जुनापाशी नृत्य शिकत होती. यावरून अर्जुनसुद्धा त्याविद्येत पारंगत होता असें दिसतें. आज युरोपियन लोकांमध्ये या चालीचें फार महत्त्व आहे. हे सांगावयास नकोच आपल्या हिंदुस्थानांतही सुरत जिल्ह्यांतील चौधरा, नयडा, दुबळा वगैरे जातींमध्ये ही चाल अद्याप चालू आहे.

(गुरुवार, दि. ३० ऑगस्ट १९२३)

श्रीकृष्ण – चरित्र

(उत्तरार्ध)

यानंतर श्रीकृष्णाचे महत्त्वाचे काम ह्मणजे कंसवध हे होय. आपणास प्रतिस्पर्धी तयार झाले असून, ते गोकुळात छपून आहेत, असें कळून कंसाने त्याचा नाश करण्याचे योजिले धनुर्युद्ध व मल्लयुद्ध पाहण्यासाठी ह्मणून, अक्रुरास पाठवून श्रीकृष्णाला मारण्याकरिता मोठमोठ्या मल्लांना आगाऊ सूचना देऊन ठेविल्याच होत्या व शिवाय मस्त हत्ती आंगावर सोडून चिरडून मारण्याची तजवीजही करून ठेवली होतीच, मथुरेंत पाऊल टाकतांच कंसाच्या रंगाऱ्याच्या दुकानांत जाऊन कृष्णाने त्याजकडे वस्त्रें मागितली ती मागणी त्यानें झिडकारून लावल्याकारणाने कृष्णाने लगेच त्यांस यमसदनास पाठविले. पुढें हे प्रकरण विकोपास जाऊन श्रीकृष्णाने चाणूर मुष्टिक यासारख्या मल्लांना त्याच गतीस पाठवले. नंतर सिंहासनावरून ओढून काढून कंसाचाही वध केला! व त्याचा पिता उग्रसेन यास गादीवर बसविले. यावेळी मथुरेचे राज्यपद श्रीकृष्णाने स्वीकारावयाचें, कारण कंसवधामुळे सर्व राज्य त्याचेंच झालें होतें. आणि स्वत: उग्रसेनही त्यास राज्यपद स्वीकारण्यास आग्रह करीत

होता. तरी त्यानें त्याचा स्वीकार केला नाही. यावरून इतक्या लहानपणी सुद्धां त्याच्या आंगी किती थोर गुण वास करीत होते याची कल्पना होते.

पुढे रामकृष्णांनी काशीकर सांदिपनी ऋषी यांजवळ उज्जयनीस राहून, ६४ दिवसांत सर्व वेदांचे सांग शिक्षण घेऊन, शिवाय अस्त्रविद्येचेही शिक्षण घेतलें असे वर्णन पुराणांत आहे. इतक्या थोड्या मुदतीत सर्व विद्येचे सांग शिक्षण मिळविणें अत्यंत कठीण आहे. श्रीकृष्ण हा शस्त्रांस्त्रविद्येप्रमाणे वेदविद्येत सुद्धां पारंगत असल्याचें राजसूय यज्ञाचे वेळी भीष्माकडून सिद्ध झालेलें आहे. शिशूपाळाने श्रीकृष्णास अग्रपूजेचा मान देण्याविषयी हरकत घेतली. त्या वेळी भीष्मानें स्पष्ट सांगितलें की, श्रीकृष्णापेक्षां अधिक विद्वान व सर्व विद्यांत निपूण असा मानव लोकांत दुसरा नाही. या विषयी बंकिमचंद्र ह्मणतात, श्रीकृष्णाने १० वर्षे तप केले असे महाभारतात लिहिले आहे, यावरून त्याने सर्व विद्या शिकण्यात बराच काळ घालविला होता असें दिसतें.

मगध देशाचा राजा जरासंध यानें आपल्या दोन मुली कलास दिल्या होत्या, त्यांच्या मनात पतिवेधामुळें रामकृष्णाविषयी द्वेषाग्नि धुमसत होता. त्यांनी आपल्या बापाजवळ जाऊन श्रीकृष्णाचे पारिपत्य करण्याविषयीं सांगितले. त्यावेळी जरासंधाने आपल्या मांडलिकासह येऊन मथुरेस वेढा दिला. परंतु रामकृष्णांनी मोठ्या शौर्याने त्याला तोंड दिल्याकारणाने त्याचे कांहीच चालेनासे होऊन तो परत गेला, पण त्याने पुन्हा मथुरेवर स्वारी करण्याची तयारी केली. मथुरेची एकाच वेढ्यामुळे आधीच पुष्कळ खराबी झाली होती, व पुन्हां आणखी हा वेढा पडून फारच नाश होणार. त्याकरितां यादवांनी असें ठरविले कीं, ज्या अर्थी जरासंधाचा सगळा राग रामकृष्णांवर आहे, त्या अर्थी त्यांनीच काही काळ दक्षिणेत जाऊन रहावें. त्याप्रमाणें रामकृष्ण दक्षिणेंत आले. वाटेत श्री परशुराम त्यांना भेटले. त्यांना श्रीकृष्णाने नम्र शब्दांनी आपण जमदग्निपुत्र भार्गवराम आहां. आपण सर्व ऋषीमध्ये श्रेष्ठ असून, क्षत्रिय कुळांचा अनेक वेळा नायनाट करून टाकला आहे. आपण एका बाणाने समुद्र मागे हटवून, शूर्चरिक नांवाचें नगर वसविलें आहे व सह्याद्रिचे पश्चिमेस एक मोठा देशच निर्माण केला आहे. तुह्मी महासमर्थ आहां

तेव्हा अशा संकटसमयीं आह्मांस योग्य तो सल्ला देऊन आमचें रक्षण करा. या विनंतीप्रमाणे परशुरामाने गोमंतपर्वतावर राहाण्याचा सल्ला दिल्याकारणाने ते तेथे जाऊन राहिले. तेथेंही जरासंधाने त्यांची पाठ पुरविली; पण त्याचे काही न चालता रामकृष्णांनी त्याचा पराभव केला.

गोमंत पर्वताचे जे वर्णन हरिवंशामध्ये आलेले आहे त्यावरून राम कृष्णांच्या चरण स्पर्शानें ही आपली गोमांतक भूमी पूनित झाली आहे असे दिसते. या वर्णनांत गोमंत पर्वतावरचे जलैघ, धबधबे, निरनिराळ्या प्रकारची कमले, सृष्टीची सुंदरता इत्यादी जी वर्णने आहेत ते आपल्या गोमांतकाला लागू पडते. या वर्णनांत आलेली जलौध, कमले गोकुळ अष्टमीचे दिवशी श्रीकृष्णास वाहून त्याची पूजा करणें हे मोठें पुण्य आहें, असें अद्याप गोम ांतकातील पुष्कळ भाविक लोक मानीत असतात. ह्या पर्वतावर बलरामाने यथेच्छ सुरापान केल्याचे वर्ण हरिवंशात आहे! यावरून ही मद्यपान विषयक सुधारणा गोमांतकांत प्राचीन काळापासूनच पूर्णावस्थेस पोंहचल्याचे कळून एक प्रकारचे सखेदाश्चर्य वाटते.

श्रीकृष्णाचे लग्न रुक्मिणीशी झाले, त्या वेळी त्याचे वय २५ वर्षांचे व रुक्मिणीचे १८ वर्षांचे होते. शिवाय त्याने आणखी ७ स्त्रियांशी व नरकासुराच्या बंदी शाळेतील सोडवून आणलेल्या १६१०० स्त्रियांशी लग्न केलें होते, असें पुराणांत वर्णन आहे. पुराणसंशोधक श्री. चिंताम णराव वैद्य हे नरकासुराच्या बंदी शाळेतील १६१०० स्त्रियांना फाटा देतात. साहित्यसम्राट बंकिमचंद्र व लाला लजपतराय हे ‘रुक्मिणी’ शिवाय दुसऱ्या स्त्रियांचे अस्तित्वच मानीत नाहीत. बंकिमचंद्रांनी आपल्या श्रीकृष्ण चरित्रांम ध्ये, अनेक स्त्रियांशी लग्न केल्याच्या आरोपांचें सविस्तर खंडन केलेलें आहे. त्याचे विवेचन स्वतंत्र लेखामध्ये करू. त्यावेळी एकापेक्षा जास्त स्त्रिया करण्याची चाल होती; परंतु श्रीकृष्णासारखा जितेंद्रीय पुरुष अनेक बायका करील असें संभवत नाही.

श्रीकृष्णाने पांडवांना वेळोवेळी सहाय्य केलें. अर्जुन हा तर त्यांचा प्रिय शिष्य होता. भीमाकडून त्याने जरासंधाचा वध करविला. जरासंधाचें सैन्यबळ फार मोठे असल्यानें युक्तीनेंच त्याचा वध करून त्यांच्या मुलाला

गादीवर बसविले. या नंतरचा श्रीकृष्णाचा उद्देश धर्मराजाला हातांत धरून धर्मराज्य स्थापन करण्याचा होता. त्यामुळेंच त्यानें धर्मराजाला राजसूय यज्ञ करण्याचा सल्ला दिला होता. श्रीकृष्णाच्या आज्ञेप्रमाणें धर्मराजानें तयारी केली. मोठमोठे राजे, महाराजे, विद्वान ब्राह्मण सर्व येऊन दाखल झाले. निरनिराळी कामें निरनिराळ्या व्यक्तींनी वाटून घेतली. श्रीकृष्णाकडे ब्राह्मणाचे पाय धुण्याचें काम होते. यावरून त्यावेळचे ब्राह्मण किती श्रेष्ठ होते. याची कल्पना होईल! त्या वेळी पहिली पूजा कोणाची करावी? याविषयी धर्मराजास पंचाईत पडली. त्यांनी हा प्रश्न भीष्मांना केला. भीष्मांनी सांगितले की, मनुष्य लोकांमध्ये श्रीकृष्णासारखा बलवान व वेद वेदांग जाणणारा कोणीच नाही. दान, दक्षणा, श्रवण, शौर्य, कीर्ती, बुद्धि, विनय या सर्व गुणांचा संग्रह त्याचे ठायी आहे. ह्मणून त्याचीच पहिली पूजा करावी. त्या सभेंत शिशुपाळही होता. तो मूळपासून श्रीकृष्णाच्या द्वेष्टा असल्यानें त्याला ही गोष्ट पटली नाही. त्यानें अग्रपूजेस हरकत घेतली व श्रीकृष्णाची फार नालस्ती केली; यावरून भांडण उपस्थित होऊन, श्रीकृष्णानें त्याचा वध केला.

त्यानंतर जगप्रसिद्ध कुरुक्षेत्राची लढाई होण्याची वेळ आली. धृतराष्ट्राला आपल्या मुलांचा पराभव होणार अशी भीति वाटत होती. शिवाय यतोकृष्णस्ततोजय: हें त्याला माहीत होते; ह्मणून त्यानें शिष्टाई करण्यासाठी संजयाला धर्मराजाकडे पाठविले. धर्मराजाच्या दरबारांत संजयाने भाषण केले. त्यांत त्याने सांगितले की, युद्ध करणे हा अधर्म आहे. व ज्या अर्थी आपण युद्ध करण्यास प्रवृत्त झाला आहां, त्याअर्थी आपण अधर्मी आहां. संसारातील यावत सुख क्षणिक आहे. जो ह्या सुखाच्या मागे लागला त्याने धर्म गमावलाच ह्मणून समजावे. यापेक्षां भीक मागून पोट भरणें चांगले! युद्धांमध्ये अनेक प्रकारची पापें करावी लागतात. तेव्हा राजा तू हा नाद सोडून दे. 'यावर धर्मराजाने उत्तर दिले की, धर्माधर्मांची माहिती माझ्यापेक्षां श्रीकृष्णाला ज्यास्त आहे. तेव्हा तोच याचे उत्तर देईल. श्रीकृष्णाने या वेळी संजयाला सांगितले की, होता होई तो मी ही लढाई टाळण्याची खटपट करितो. परंतु धृतराष्ट्र व त्याचे मुलगे हे फार लोभी आहेत, ह्मणून लढाई टळेल असे वाटत नाही. आतां धर्माधर्माचे लक्षण तू जाणतच आहेस.

जगांतील यच्चयावत प्राणी कर्माने बांधलेले आहेत. जगांत ज्ञानापेक्षा कर्म श्रेष्ठ आहे. सृष्टींमध्ये मुख्य कर्मच दृष्टीस पडते. सर्व वस्तु, वायु, सूर्य, चंद्र हे आपआपले कर्मच करीत आहेत. शिवाय तुला माहीतच आहे की धर्मराज वेद जाणणारा आहे. तो क्षत्रीय आहे. त्याने राजसूय यज्ञ केलेला आहे. शस्त्र धारण करणें हा त्याचा धर्म आहे. क्षत्रियांचे कर्तव्य ह्मणजेच लढाई करणें हे आपणास माहीत असतां, आपण धर्मराजाला धर्माचा उपदेश करण्याकरीता आला आहा तेव्हां मी आपणास असें विचारतो की, द्रौपदी वस्त्रहरणाचे वेळी हा आपला धर्म कोठे गेला होता? त्या वेळी गप्प बसून आता धर्माची व्याख्यानें देण्याकरिता आला काय? तेव्हां आता आपण परत जा; मीही कौरवसभेंत येऊन संधीबद्दल खटपट करणार.'

श्रीकृष्णाने कौरव सभेंत जाऊन केलेली शिष्टाई फुकट गेली. ५ गावें तरी पांडवाना देण्याबद्दल त्यांनी सांगितले. परंतु, सुईच्या अग्रावर राहील इतकी मातीसुद्धां आपण देणार नाहीं. असे दुर्योधनानें सांगितलें! या कारणाने लढाई करणे प्राप्त झाले. पांडवांकडे ७ अक्षौहिणी व कौरवांकडे ११ अक्षौहिणी सैन्य लढाईकरिता रणभूमीवर तयार झालें. यावेळी अर्जुनास मोह उत्पन्न झाला. आपल्यापुढें आपले बांधव, गुरू वडील वगैरे उभे आहेत. त्यांचा संहार आपण करण्यापेक्षां अरण्यांत जाऊन राहावे हें चांगलें! असें त्याच्या मनाने घेतले! त्यावेळी श्रीकृष्णाने त्याला उपदेश करून त्याचा मोह दूर केला. हा उपदेश भगवद्गीता या नांवाने प्रसिद्ध आहे. हा गीता ग्रंथ जगांतील सर्व तत्त्वज्ञान ग्रंथांत श्रेष्ठ आहे. अर्जुनाला या वेळी श्रीकृष्णाने असा उपदेश केला की, कर्म न करण्यापेक्षां कर्म करणेच श्रेष्ठ आहे. कर्माचे श्रेय मिळो अगर न मिळो, निष्काम बुद्धीने कर्म करणे व दोन्ही स्थितीत चित्तवृत्ति एकसारखी ठेवणे याचेंच नाव योग होय. आत्मा अमर आहे, त्याला कोणीही मारू शकत नाही. क्षत्रियांचे मुख्य कर्म ह्मणजे लढाई करणें हे होय. लढाईत मेलास तर स्वर्ग मिळेल व लढाईत जिंकलास तर राज्य भोगशील. याकरितां लढाई कर. लढाईतून पळून गेलास तर अपकीर्ति होईल. शूरांना अपकीर्तिसारखें मरण नाही. याकरिता 'मामनुस्मर युद्धच' माझें स्मरण करून युद्ध कर. या अमूल्य व दिव्य उपदेशाने अर्जुन लढाई करण्यास प्रवृत्त झाला.

कुरुक्षेत्रांत लढाई होऊन पांडवांना जय मिळाला. १८ अक्षौहिणी (४७२३९२०) सैन्याचा संहार झाला. या युद्धांत फक्त पांडवांकडील ७ व कौरवांकडील ३ असें १० जणच शिल्लक राहिले! पृथ्वीचा भार हलका झाला! श्रीकृष्णाचे वय या वेळी ८३ वर्षांचे होते.

यानंतर श्रीकृष्णाने ३६ वर्षे द्वारकेंत काढिली. यावेळी यादवांत अत्यंत अनीति माजलेली होती. दारूचें प्रस्थ भयंकर वाढलें होते. यादव वीरांमध्ये एकी नव्हती. प्रत्येक व्यक्ती आपापलें महत्त्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करीत होती. या कारणांनीच त्यांचा सर्वस्वी नाश झाला! यादव या वेळीं किती मदोन्मत्त झाले होते याची कल्पना होण्यास आजसुद्धां एखाद्या मस्त झालेल्या माणसाला यादव झाला आहेस. असें ह्मणण्याचे प्रचारांत आहे, यावरून लक्षांत येतें. असो, प्रभास क्षेत्रीग्रहणाच्या पर्वणीस स्नानाकरितां सर्व यादव मंडळी गेली होती. त्यावेळी आनंदोत्सवांत सर्व यादव वीर इतकी दारू प्यालें की, एकमेकांच्या उखाळ्या पाखाळ्या काढण्यास सुरवात होऊन, आपापसांत लढाई झाल्यानें, श्रीकृष्ण व बलराम याशिवाय सर्व ५ लाख यादव वीर मारले गेले.

महाभारत मौसलपर्वात असें लिहिलेले आहे. यादवांचा संहार झाल्यानंतर बलराम व श्रीकृष्ण यांना अत्यंत दु:ख झाले. नंतर बलराम तेथून निघून वनांत जाऊन योगासन घालून बसला असून, त्याच्या तोंडांतून एक भयंकर नाग निघून समुद्राकडे जात आहे असें श्रीकृष्णास शोधाअंती आढळले. यावरून बलरामानें नागाच्या सैन्यासह समुद्रयात्रा केली असावी असें दिसतें. याशिवाय ग्रीसच्या इतिहासांत असें लिहिलेले आढळते की जलमार्गाने पूर्वेकडून हेरेक्लायडीस व हर्क्यूलीस हे ग्रीस देशांत आले. श्रीकृष्णाच्या वंशाला हरिवंश ह्मणतात. त्या कुलाचा अधिपति बलराम तोच हरिकुलेश ह्मणजे हर्क्यूलीस असावा. बलराम गेल्यानंतर श्रीकृष्णाने आपला आत्मा योग मार्गानें परमेश्वर स्वरूपांत मिळून घेतला. त्या वेळी त्याचें वय १२९ वर्षांचे होते.

श्रीकृष्णाच्या चरित्रावरून पुष्कळ गोष्टी घेण्यासारख्या आहेत. मुख्य गोष्ट त्याच्या आंगचा स्वार्थत्याग होय. पुष्कळ मदोन्मत्त राजांचे

त्यानें निर्दालन केलें, पंरतु स्वत: गादी बळकाविण्याचा मोह त्याला झाला नाही. उग्रसेनाने स्वत: होऊन मथुरेच्या राज्यावर बसण्याचा आग्रह केला; तसेच जरासंध हा सार्वभौम राजा होता, त्याला मारल्यामुळें श्रीकृष्णाला सार्वभौमपद प्राप्त करून घेतां आले असतें. परंतु त्यानें त्याच्याच मुलाला गादीवर बसविलें. या त्याच्या थोर गुणांमुळेच त्याला बहुजन समाजांत मान्यता मिळाली.

दुसरी गोष्ट ह्मणजे अरण्यांत जाण्यापेक्षां संसारातच राहून मोक्ष पद पावतां येते, यांचा उपदेश करणें हें होय. लढाई संपल्यानंतर लढाईत झालेला एकंदर संहार पाहून धर्मराजालाही उद्विग्नता प्राप्त होऊन अरण्यांत जाऊन राहावेसें वाटलें होतें. त्या वेळी त्याला उपदेश करून राज्य चालविताना सुद्धा मोक्ष साधता येतो हें सांगितले. अरण्यांत गेलो तरी वासना या आहेतच. जोपर्यंत वासनात्याग झाला नाही, तोपर्यंत अरण्य काय व संसार काय एकच आहे. संसारांत इंद्रिये ताब्यांत ठेवणें यापेक्षां श्रेष्ठ मार्ग दुसरा नाही. खरा संन्यास ह्मणजेच संसारांत राहून लोककल्याणाकरितां झटणें हा होय. यातच सर्व धर्माचा अंतर्भाव होतों असें सांगून धर्मराजाला परत राज्य चालविण्याकरितां प्रवृत्त केले.

श्रीकृष्णाच्या चरित्रामध्ये अहिंसा तत्त्वाची योग्य छाननी झालेली आहे. बौद्धांसारखे किंवा जैनासारखें अहिंसा तत्त्व त्याला मान्य नव्हते. तसे तत्त्व या संसारात आचरणामध्ये आणणें शक्य नाहीं, असे त्याचे मत होते. जगांत नाश आपल्या हातून नकळत सुद्धां होत आहे. पाण्यांतसुद्धा हजारो जंतु आहेत ते पोटांत गेल्याने त्याची हिंसा होणारच. करितां अहिंसा तत्त्व ह्मणजे गरीब व निरपराधी प्राण्याचा वध न करणें हे होय. दुष्ट, समाजविध्वंसक, ज्याच्यामुळें शेकडों लोकांचे अकल्याण होते, अशा लोकांचा वध केल्याने हिंसेचें पाप लागत नसून, उलट पुण्याचा वांटा पदरी येणार. ज्याचा वध केला पाहिजे त्याचा वध करण्यांत पाप नसून उलट वध न करण्यांतच पाप आहे, हे त्यानें बलाक शिकाऱ्याची गोष्ट अर्जुनाला सांगून सिद्ध केलें. त्या शिकाऱ्यानें हजारों माणसें मारणाऱ्या जंगली जनावरांचा वध केल्यानें त्यांच्यावर आकाशांतून पुष्पवृष्टी झाली!

या शिवाय श्रीकृष्णाने सत्य असत्य याची व्याख्या केली आहे; जेथें असत्य सत्य स्वरूपामध्यें असतें आणि सत्य असत्य स्वरूपांमध्यें असतें तेथें असत्य बोलण्यांत काहीच पाप लागत नाही. ही व्याख्या त्यानें कौशिक ब्राह्मणाची गोष्ट सांगून सिद्ध केली आहे. श्रीकृष्णाचें सत्य असत्याचें स्वरूप थोडक्यांतच सांगावयाचे ह्मणजे, ज्याला धर्माचे अनुमोदन आहे तें सत्य, ज्यानें लोकांचे कल्याण होईल तो धर्म. अर्थात ज्यानेंलोकांचें कल्याण होईल तेंच सत्य होय. अशातऱ्हेचे सत्य सर्वकाळी सांगणे योग्य आहे. सत्य असत्याच्या व्याख्येवरून आपणांस सत्यासत्याची पूर्ण कल्पना होईल.

उदयोन्मुख भारताला श्रीकृष्ण चरित्राची फार आवश्यकता आहे. आपल्या लोकांना कर्तव्यदिशा दाखविण्याकरितां ह्याच महात्म्याच्या उपदेशाची अत्यंत जरुरी आहे. संसारांत राहून इंद्रियजय करणे, मन ताब्यांत ठेवून सदा कार्यरत होणे हेच आपल्याला आजच्या प्रसंगी जरूर आहे. हिंदुस्थानानें धन, राज्य सर्व कांही गमावलेलें आहें. या वेळी देवदेव करीत बसण्यांत कांहीच अर्थ नसून, सदासर्वदा लोकोपयोगी कर्मे करण्यांतच आपल्या देशाचें कल्याण आहे. त्याकरितां पुन्हां पुन्हां श्रीकृष्णचरित्राचें मनन सर्वांनी करणें योग्य नाहीं काय? शेवटी.

यत्र योगेश्वर: कृष्णो यत्र पार्थो धुनर्धर:
तत्र श्रीर्विजयो भूर्तिध्रुवा नीतिर्मातिर्मम: ।।

इतकें लिहून श्रीकृष्णचरित्रलेखानें पूनित झालेल्या लेखणीस विश्रांती देतो.

(गुरुवार, दि. ६ सप्टेंबर १९२३)

समाप्त

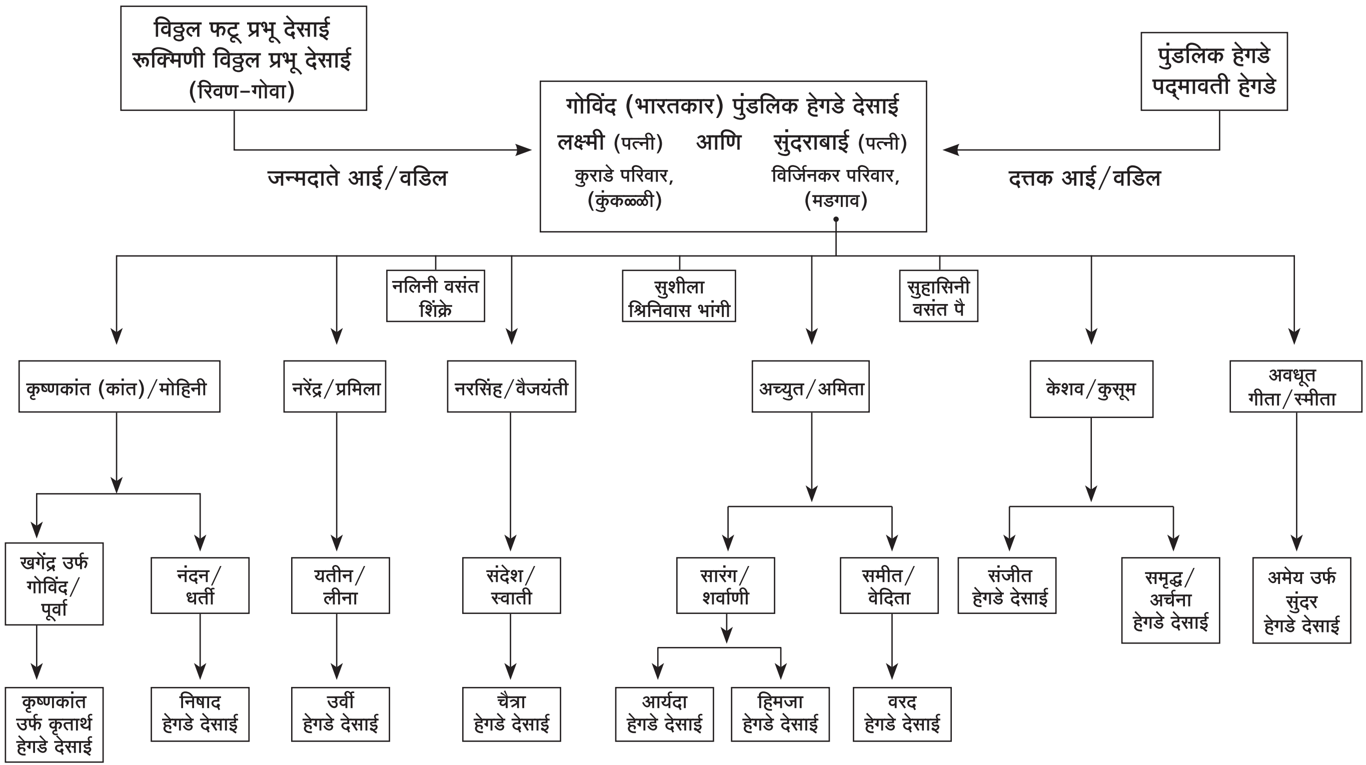
विठ्ठल फटू प्रभू देसाई
रूक्मिणी विठ्ठल प्रभू देसाई
(रिवण–गोवा)
जन्मदाते आई/वडिल
पुंडलिक हेगडे
पद्मावती हेगडे
दत्तक आई/वडिल
गोविंद (भारतकार) पुंडलिक हेगडे देसाई
लक्ष्मी (पत्नी) आणि सुंदराबाई (पत्नी)
कुराडे परिवार, (कुंकळ्ळी)
विर्जिनकर परिवार, (मडगाव)
नलिनी वसंत शिंक्रे
सुशीला श्रिनिवास भांगी
सुहासिनी वसंत पै
कृष्णकांत (कांत)/मोहिनी
नरेंद्र/प्रमिला
नरसिंह/वैजयंती
अच्युत/अमिता
केशव/कुसूम
अवधूत गीता/स्मीता
खगेंद्र उर्फ गोविंद/पूर्वा
नंदन/धर्ती
यतीन/लीना
संदेश/स्वाती
सारंग/शर्वाणी
समीत/वेदिता
संजीत हेगडे देसाई
समृद्ध/अर्चना हेगडे देसाई
अमेय उर्फ सुंदर हेगडे देसाई
कृष्णकांत उर्फ कृतार्थ हेगडे देसाई
निषाद हेगडे देसाई
उर्वी हेगडे देसाई
चैत्रा हेगडे देसाई
आर्यदा हेगडे देसाई
हिमजा हेगडे देसाई
वरद हेगडे देसाई

भारत
O BHARAT
—गुरुवार, ता. १४ जून सन १९४५.—
धर्मांच्या केफानें
केलेला अनर्थ !
Juizo das execuções fiscais do Concelho de Quepem